

МАХШИРАТ НОМЛИ ЎРТА ОСИЕ ХАЛҚЛАРИ
ТАРИХИ ИНСТИТУТИ

ҲАЙДАРБЕК НАЗИРБЕКОВИЧ БОБОБЕКОВ

ҚЎҚОН ТАРИҲИ

ТОШКЕНТ «ФАН» 1996

Қўқон шаҳри Ўзбекистоннинг энг қадимги шаҳарларидан бири бўлиб, унинг ёши, айрим маълумотларга қараганда, 2000 йилдан ошган. Бу шаҳар бир неча бор ташқи душманлар томонидан босиб олинди, ёқиб ташланди, вайронага айлантирилди, аммо Қўқон қайтадан тикланди, ривожланди, ўз даврида маданий чўққиларгача кўтарилди, юксалди ва Қўқон хонлигининг пойтахти ҳам бўлди.

Қўқон шаҳри бошидан кўп ҳодисаларни кечирди. Шаҳарликлар ўз эрки учун курашди, Ватаним деб жонларини ҳам қурбон этдилар ва душманлар олдида тиз чўкмадилар.

Ушбу «Қўқон тарихи» китоби, биринчи навбатда, қўқонликларга бағишланган. Шунингдек у тарихчиларга, талаба ва ўқувчиларга, тарихга қизиқувчиларга ва кенг оммага тавсия этилади.

Маъсул илмий муҳаррир: тарих фанлари доктори
Н. ТУРСУНОВ
Муҳаррир: И. ШОЙМАРДОНОВ

Б 0503000000—з-13/96
М 355(04)—96 ред. 96

© Махпират номли Ўрта
Осиё халқлари тарихи инсти-
тутути, ЎзР ФА «Фан»
нашриёти, 1996 йил.

ISBN 5—648—02374—X

СУЗ БОШИ

Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарларидан бири бўлган Қўқоннинг ёши икки минг йилдан кўпдир. Бу шаҳар бир ярим асрдан зиёдроқ давр (1709—1876 йй.) мобайнида Қўқон хонлигининг пойтахти бўлган. Аммо шу кунга қадар унинг тарихи мукамал тарзда ўрганилмаган ва ёзилмагандир. Тўғри, айрим буклет, рисола ва мақолалар, мустамлакачилик ва совет даврига оид битта монография¹ чоп этилган. Уларда кўпгина қизиқарли ва муҳим маълумотлар бўлса-да, қарама-қарши ва хато фикрлар ҳам учрайди. Шу билан бирга 1917 йилнинг октябрғача бўлган ўтмишимиз бутунлай қораланиб, Россия Ўрта Осиёни босиб олган эмас, балки «қўшиб олган» ва бу эса катта прогрессив роль ўйнаган, деб исботлашга ҳаракат қилинади.

Булардан ташқари бунинг яширин томони ҳам бор эди: совет ҳокимияти даврида Қўқон гуллаб-яшнаган. Қўқон тарихини совет даврида ёзган барча муаллифлар шу концепция тизимидан четган чиқмаганлар. Бироқ улар Қўқон шаҳрининг Қўқон хонлигининг пойтахти ва Ўрта Осиёда энг юқори маданий марказлардан бири бўлганлигини, мустамлакачилик даврида эса бир провинциал (ўлка чеккасидаги) шаҳарга айланиб қолганлигини эътиборга олмадилар.

Тарих тарихлигича қолади. Унда яхши ва ёмон кунлар ҳам бўлади. Шунинг учун ҳам тарихни қандай бўлган бўлса ўшандай ёзиш шарт: қорани-қора, оқни-оқ деб. Чунки тарих шунинг учун ҳам ёзиладикки, ундан ҳаётий сабоқ олиб, тажрибадан ўрганиб, камчиликларни ҳисобга олиб олға бориш лозим.

Тарих — бу авлодлар хотирасидир, ватанпарварлик туйғусидир, Ватанни севмоқдир! Кимки ўз тарихини севмас экан, у истаган дақиқада Ватанига хиёнат қилиши мумкин. Ватанпарварга эса Ватан ва тарих улғу бир нарсаки, унинг учун бебаҳо ҳаётини, жонини ҳам фидо қилишга тайёр.

¹История Коканда (с момента присоединения Средней Азии к России до настоящего времени). Ташкент, 1984.

Мустақил ва озод Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислам Каримовнинг сўзи билан айтганда «Юртига, ватанига муҳаббат, инсонпарварлик туйғулари халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган азалий хусусиятидир. Ана шу ноёб инсоний фазилатларни асраб, авайлаб ва янада такомиллаштириш, фарзандларимизни озод ва демократик Ўзбекистоннинг муносиб ўғил-қизлари этиб тарбиялаш масаласи маънавий соҳасидаги ишларимизнинг асосий йўналишини ташкил этмоғи керак.

Шунга кўра Ватан тарихи ва маданиятини, географияси ва иқтисодиётини, қадимий урф-одатларимизни ҳар томонлама ўрганиш долзарб аҳамиятга эга.

Боғчалардан тортиб олий ўқув юртларигача бўлган таълим-тарбия тизимларида мазкур фан ва билимларни ўқитишга муҳим сиссий вазифа сифатида қаралмоғи лозим.»¹

Қўқон тарихини варақлаганда китобхон авваллари номаълум бўлган кўплаб воқеалар ва далиллар билан танишади, улар эса уни ўтмишини ўйлашга ундайдми ва бугунги ҳақиқатни тушунишга ёрдам беради. Қўқон тарихининг айрим варақлари юракни сескантиради, баъзилари эса хушнуд этади ва бундай варақлари кўпроқдир. Лекин китобнинг асосий мақсади ўз тарихини севишга, Латиф Қўқон шаҳри учун гурур билан бош кўтариб юришга ўргатади, деб умид қиламан.

Ушбу китоб Қўқон шаҳар ҳокимияти ва шахсан ҳоким Х. Т. Мавлонқуловнинг ижтимоий буюртмаси билан дунёга келди. Қўқон шаҳар ҳокимияти билан Махпират номли Ўрта Осиё халқлари тарихи институти ўртасидаги расмий шартнома 1992 йил 25 майда битилган эди. Бунга мувофиқ Қўқон шаҳар ҳокимияти китобнинг нашр қилинишида ҳомийлик қилди.

Қўқон шаҳрининг мустамлака давригача бўлган тарихи илк бор ёзилмоқда. Бунинг учун Қўқон, Тошкент, Москва ва Санкт-Петербург шаҳарларида сақлапайётган архив материалларидан, шарқ тилларида ёзилган айрим қўлёзмалардан, рус ва ўзбек тилларида нашр этилган мақола, рисола ва китоблардан имконияти борича фойдаланилди.

1875 йили Худоёрхон Қўқондан Тошкентга қочаёт-

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг сиссий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995, 51—52-бетлар.

ган пайтда Қўқон хонлигининг архивлари йўқолган эди. Шунинг учун Туркия, Англия каби мамлакатларда сақланаётган Қўқон шаҳар тарихига оид архив материалларидан ҳам фойдаланиш ниятим бор эди. Аммо молжавий қийинчиликлар туфайли бу орзу амалга ошмади. Шу сабабли китобдаги баъзи етишмовчиликлар учун қўқонликлардан узр сўрайман.

Мазкур китобни тайёрлашда ва унинг юзага чиқишида ёрдам берган Қўқон шаҳар ҳокими Ҳожиқул Мавлонқуловга, шунингдек Ёқубжон Ғанижоновга, Мансур-хўжа Хўжаевга, Анваржон Юнусовга, Соҳибжон Мавлоновга, Ринат Холматовларга чин кўнгилдан миннатдорчилик билдираман.

Оллоҳ Қўқон шаҳрини тинчлик, осойишталик ва мўлчиликда сақласин! Оллоҳ барча ўтган авлодларимизнинг руҳини шод этсин! Оллоҳ барча қўқонликларни ва ушбу сатрларни ўқиётган меҳрибонларимизни ўз паноҳида сақласин!

*Ҳайдарбек Назирбекович Бобобеков,
тарих фанлари доктори*

«ҚЎҚОН» ТОПОНИМИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ (ЭТИМОЛОГИЯСИ) ҲАҚИДА

Фарғона водийсидаги кўп шаҳарлар қадимдан мавжуд бўлган. Лекин уларнинг иқтисодий жиҳатдан тараққий қилиши ҳалокатли урушлар натижасида жуда секинлик билан ўтган, баъзан тўхтаб ҳам қолган. Уларни аслидай қилиб тиклаш эса бўш жойларда янгитдан шаҳар қуришга ўхшаб кетарди. Бундай қадимги шаҳарлардан бири Қўқон ҳисобланиб, у 2000 йилдан ортиқроқ ёшда. 1830 йил январ ойида шаҳарга келган Г. Н. Потанин шу сабабдан бундай деб ёзган эди: «...шаҳарда вақт ўтиши билан путур етган, бузилган қадимги ёдгорликлар турибди».¹

1849 йилда эса «Рус императорининг География жамияти ахборотлари» («Записки Императорского русского географического общества») да чоп этилган «Қўқон хонлигининг ҳозирги аҳволини таҳлил қилиш» («Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии») мақоласида бу ерда қадимда шимолий давлатларнинг қўшинлари бостириб кириши таъжовузида маҳв этилган, қириб ташланган шаҳар бўлганлигига Қўқон теварак-атрофидаги харобалар гувоҳдир² деб таъкидланади.

Шаҳарга қатновчи сайёҳларнинг сўзларига қараганда, Қўқон боғларида кўпнинг ёши бир неча асрни ташкил этган дарахтлар ўсмоқда эди³.

Шаҳарнинг барпо этилиши ҳақида В. П. Наливкин қизиқарли маълумот келтиради. У 1732 йилда Шоҳруҳнинг ўғли Абу ар-Раҳим ҳукмдор бўлгач, Қўқон шаҳрига асос солди,⁴ унинг вафотидан кейин эса укаси ва

¹ Туркестанский сборник, 38-жилд, 282-бет.

² Горчаков И. Д. Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии (Записки Императорского русского географического общества). СПб. 1849, 213-бет.

³ Туркестанский сборник, 23-жилд, 31-бет.

⁴ Наливкин В. П. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886, 56-бет.

вориси Абу ал-Каримбий Қўқонга кўчиб келиб, уни қайта қурди, деб эслатиб ўтади. Фақат шу пайтдан бошлаб Қўқон ўз номига эга бўлди. Шу ерлик маҳаллий кишилар эса шаҳарга асос солиниш вақтини 1153/1740 йиллар деб ҳисоблайдилар¹. Бизнинг фикримизча, В. П. Наливкин хатоликка йўл қўйган. Шаҳарнинг мавжуд бўлиши ҳақида яна 1718 йилда Россиядан Бухорога юборилган Ориентал Комиссиясининг котиби Флорио Беневени ҳам эслатиб ўтади. Унинг эсдаликларида қуйидагиларни ўқиймиз: «Бутун Бухоро ўлкасида ҳозирги ва илгариги вақтда 23 та шаҳар ҳисобланарди, чунончи, Бухородан шарққа: Азора, Қармана, Тошкенд, Қўқон, Марғилон, Намдан, Индижон ва Қашғар...»²

Қўқон ҳақидаги маълумот Х аср араб муаллифларининг географияга оид асарларида ҳам учрайди. Масалан, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Истаҳрий «Китаб масалик» асарида бундай деб ёзган эди: «Қимки Хўжаиддан Фарғонанинг асосий шаҳри бўлган Ахсикетгача боришни истаса, у Кенддан Сўхга битта манзил ва Сўхдан Хувакандгача — битта катта манзил, Хуваканддан Ахсикентгача бир манзил юради...»³

«Худуд ал-алам» асарида (983 йилда ёзилган) «Хуваканд, Риштон ва Зендарами шаҳарларининг аҳолиси эич жойлашган бўлиб, экин экиладиган ерлари кўп бўлган»,⁴ деб ёзилган.

Демак, бизгача етиб келган қўлёмаларга кўра, Қўқон шаҳри тарихда араб олимларига Х асрдаёқ яхши маълум бўлган.

Бизнинг давримизгача шаҳар номининг келиб чиқиши ҳақида анча ривоятлар сақланиб қолган. Улардан бирида шаҳарнинг номи Хуккан (тўнғиз, хуклар манзили, қароргоҳи, тўнғизлар яшайдиган жой) сўзидан келиб чиққанлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Шаҳар барпо бўлмасдан олдин бу жой ботқоқлик бўлган, бу ерда кўп тўнғиз (хук)лар яшагани учун уни «Хук кон», яъни тўнғизлар макони, тўнғизлар жойи деб атаганлар. Ша-

¹ Уша ерда, 60-бет.

² Государственная публичная библиотека имени Салтыкова-Щедрина. Санкт-Петербург, ф. 1000. пост. 1950, № 9/1,2-варақ.

³ Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1, М., 1973, 21-бет.

⁴ Материалы по истории киргизов..., 45-бет.

ҳарини қуришда ботқоқлик қуририлган, тўнғизлар эса қириб ташланган. Бу ҳақда тарихий асарларда ҳам маълумот берилади. Чунончи, «Тарих-и Фарғона» асарининг муаллифи Исҳоқхон тўра бундай деб ёзган эди: «...шаҳар бўлмаган вақтда Хўқанд ўрни тўқай ва қамишзор ерлар бўлиб, ул вақтда Чодак ҳожалари тожиклар суворалари эканлар. Бул тўқайларда ҳар хил хўк ва тўнғизлар юрар экан. Ерларни кавлаб, ҳар хил овқат топиб ер эканлар. Бу жиҳатдан тожик ҳожалари келганда неча ерлар кавланган экан. Улар бу чуқурларда нима, кимлар ковлаган деганларида, тожик жавоб бериб, «хук канд» деганда, яъни тўнғиз ковлаган деганда ул ерни исми «хук канд» бўлуб, хук канд этмоқда қийин бўлуб, бизни туркида «қоф» ҳарфи қавий учун Хўқанд бўлган, «қоф»ни туркий «қоф»га бадал қилганлар туркийлар лафзидур. Мана, энди яна бир бадал бўлди, русча айтмоқда «қоф» йўқ «Коканд» бўлди. Шунга ўхшаш ҳар вақтда ҳар қабила инсонлари табодул ўлуб, маънолар ўзгарган, муни баъзи хўқандийлар яхши таъвил ила Хуйқанд дерлар, яъни феъли-хуйи қанд деган эмиш».¹

Бошқа ривоятларга қараганда, шаҳарнинг номи Ҳавокент (шамоллар шаҳри) сўзидан келиб чиққан. Шаҳар қурилган пайтда истиқомат қилувчилар (афсуски, қайси қабилалиги айтилмайди) бу ерда шамолнинг тез-тез бўлишини, поялар, дарахт таналарининг доимий кучли шамоллар таъсирида бир томонга эгилганлигини таъкидланади. Ёни улғайиб, кексайиб қолган одамлар, агар шамол кўп вақт мобайнида йўқ бўлса, улар ўзларини ёмон ҳис қилганликларини, нафас олиш қийин бўлганлигини, юраклари санчганини эслайдилар. Шунинг учун шаҳар Ҳавокент (шамоллар шаҳри, тез-тез ҳавони ўзгартирувчи, иқлимни салқин қилувчи, баҳридилни очадиган, соф бўлишини таъминловчи маъносид) деб аталган.

И. Тўхтасинов, Я. К. Абрамов, А. Дадабоев ва бошқаларнинг «ху» сўзининг ўзбек тилига «ҳаво» (ҳаво, шамол) тарзида таржима қилиниб, шу маънони билдириши ҳақидаги маълумоти диққатга сазовордир. Шунинг учун шаҳар «Ҳавоқанд» ёки «Ҳавокент» деб аталган. Қўқон тарихига оид «Ансоб-ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин» номли китобда шаҳар Ҳавоқин деб юритила-

¹ Исҳоқхон Жунайдуллаҳўжа ўғли Ибраг. Фарғона тарихи. Қаранг: Мерос, Тошкент, 1991, 285-бет.

ди, деган фикр ҳам бор эди. Бу китоб қўлёмаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Лекин «Ҳавоқин» сўзи фақат сарлавҳада «ҳоқонлар» маъносида қўлланилган, матида эса шаҳар Хўқап деб юритилган.

Яна бир ривоятда шаҳарнинг номи «Кўпқон» (кўп қон, кўп қон тўкилган жой) сўзидан келиб чиққанлиги таъкидланади. Бу афсонага мувофиқ, узоқ ўтмишда, шаҳар қурилган пайтда тез-тез ўзаро урушлар бўлиб турган. Чет элликлар, масалан, хитойлар, мўғуллар, қалмиқлар ва бошқалар шаҳарни босиб олишга интиладилар ва унинг бой-бадавлат яшовчи одамларини қул қилиб, озодликдан маҳрум этиб, уни тез-тез қамал қилиб турганлар. Лекин аҳоли шаҳарни яхши ҳимоя қилиб, астойдил, қаттиқ туриб қаршилик қилган.

Кўқонлик тарихни яхши биладиган одамларнинг маълумотига қараганда (Назиржон Валиев, Усмонжон Абдуллаев, Муҳитдин Хўжаев, Абдулла Усмонов, Шукуржон Маматов, Теша Зоҳидов ва бошқалар) узоқ ўтмишда цинлар шаҳарни босиб олишга ҳаракат қилганлар, лекин бунинг уддасидан чиқа олмаганлар. Улар иккинчи марта яна катта қўшин билан келиб, шаҳарни қуршаб оладилар. Кўқонликлар, ҳатто уларда озиқ-овқат, ема-хашакларнинг тугашига қарамай шаҳарни топширмайдилар. Цинлар, агар шаҳарликлар ўзларининг ҳукмдор (подшо) ларини тутиб берсалар ёки ўлдирсалар, қамални олиб ташлашни билдирадилар. Кўқонликлар бу шартни бажаришни рад қиладилар. Лекин ҳукмрон табақалар тил бириктириб, фитна уюштириб, ҳукмдорни ўлдиршади. Шундан кейин цинлар қуршовини олиб тапплайдиларда узоқлашадилар. Ана шу сабабли шаҳарни қонли — «кўпқон» деб атайдилар. Талаффузда «П» ни тушириб Кўқон деб атай бошлайдилар, кейинчалик эса «К»нинг «Қ»га ўзгариши билан Кўқон деб атай бошлайдилар. Келтирилган афсонанинг асоси милоддан аввалги 104—101 йилларда «Цяньханьшу»¹ томонидан тасвирланган воқеалардан иборат.

Милоддан аввалги 139 йилда Хитой ҳоқонининг вакили (жосуси, айғоқчиси) Жан Цань биринчи марта Фарғона водийсига киради. Қайтганидан кейин у Хитой

¹ Бу ҳақда қarang: *Бичурин Н. Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена (Соч.: в 5 т. М.—Л. 1953, т. 3. 21—31-бетлар; *Миддендорф А. Ф.* Очерки Ферганской долины. СПб., 1882, 376—377-бетлар.

ҳукуматига батафсил маълумот ёзади. Унинг гаплари бўйича бу вақтда Фарғонада ўтроқ бўлиб яшаётган ва деҳқончилик билан шугулланувчи юз-чиқи қабилалари шоти, бугдой экишган. Шунингдек, у ерда жуда кўп аргумоқлар бўлганлигини ҳам тасвирлайди. Қўшинларнинг қуроли камон ўқ, найзалардан иборат бўлиб, асосан отлиқ аскарлар камондан отишда уста бўлган экан. Фарғона ҳокими дўстона муносабатларни ўрнатини мақсадида ўша пайтда Хитойга элчи юборади, элчи жуда яхши кутиб олинади. Хитой ҳокими Фарғонада энг яхши аргумоқлар борлигини билиб қолиб, у ерга ўзининг элчиларини юборади. Қабул маросимида Хитой элчиси сурбетларча «ажойиб отлар» (яъни аргумоқларни) талаб қилади ва Фарғона ҳокимининг оёғи тагига 1000 лак тилла танга ва битта олтин от (тойча) ташлайди. Бу Фарғона ҳокимининг иззат-нафсига тегади ва аргумоқларни беришдан воз кечади. Хитой элчиси кўполлик қилади. Ҳақоратланган оқсоқоллар (қабила бошлиқлари) уни ўлдиришга қарор қиладилар. Элчилар қўйиб юборилади, лекин қайтишда Ўзгант шаҳрида улар ўлдирилади. Хитой ҳокими У Ди (милоддан аввалги 141—137 йиллар) буни билиб қолиб, Фарғонани босиб олиш учун қўшин юборади. Лекин хитой қўшинлари мағлубиятга дучор бўладилар. Орадан бир неча йиллар ўтгач (милоддан аввалги 102 йилга яқин) хитойликлар Фарғонага яна ҳужум қиладилар. Бу вақтда 60 000 хитой қўшини Фарғона давлатининг пойтахтини ўраб олади, лекин уни босиб ололмайдилар. Хитойликлар сувларни беркитиб қўядилар, лекин аҳоли қудуқдан фойдаланади. Ғамлаб қўйилган озиқ-овқатлар тугаётганлигидан, улардан қутулиш учун шаҳар аҳолиси ҳоконни ўлдиради ва уларга аргумоқларни бериш ҳақида хитойликлар билан шартнома тузади. Шундай бўлса-да, хитойликларни шаҳарга киритмайдилар.

Бошиқа бир ривоят шаҳар «Қопқон» (қопқон, тузоқ, пистирма) деб аталганини тасдиқлайди. Илгариги вақтларда ажнабийлар шаҳарни талон-тороғ қилиш ва унинг аҳолисини қулга айлантириш учун тез-тез ҳужум қилганлар. Лекин уларнинг барча уринишлари беҳуда кетган. Бир сўз билан айтганда, шаҳарни босиб олиш учун интиланган ажнабийлар пистирмага тушиб қолиб, мағлубиятга дуч келганлар. Шунинг учун шаҳарни «Қопқон», яъни қопқон—тузоқ деб атаб бошлайдилар. Кейинчалик «Қопқон» фенетик ўзгаришлар натижасида Қўқон, Қўқанд бўлган.

Қўқон топонимининг Хўқанд (ёқимли, латиф шаҳар, яхши шаҳар) сўзидан келиб чиққанлиги ҳақида тушунча берувчи афсона мавжуд. Шаҳарни қуриш зарурати пайдо бўлганда тажрибали усталар — шаҳар қурувчи ва уларнинг режаларини тузиш бўйича мутахассислар ўзларининг ҳокимига энг қулай бўлган тоза сувли ва сой орасидаги жойни танлаб олиш кераклигини маслаҳат қилганлар. Бу жойда кўп боғлар ва полялар бор эди; ернинг ўзи эса жуда ҳосилдор бўлган. Душманни босиб олиш хавфидан шаҳар табиий тўсиқ — иккита сой билан ҳимоя қилинган. Агар душман сойдаги сувни тўсиб қўйган ҳолда, қудуқлар қазिश мумкин бўларди, чунки 1,5—2 м чуқурликда сув бўлиб, аҳоли талабини чучук сув билан қондира оларди. Бундан ташқари, бу ердан Хитой ва бошқа мамлакатларга карвон йўли ўтарди. Буларнинг ҳаммаси шаҳарни Хўқанд деб аташга қарор чиқариш учун асос бўлади.

Ҳақиқатда эса, қўлёзма манбаларда (архив материалларида ҳам) XVIII—XIX асрларда шаҳар Хўқанд деб аталган. Бир қанча мисоллар келтирамиз. А. Л. Троицкая томонидан ёзилган «Қўқон хонларининг архиви каталоги»да Хўқанд топоними 50 дан ортиқ ҳужжатларда учрайди¹. Ҳақимхон тўра томонидан ёзилган қуйидаги маълумот диққатга сазовордир: «Раҳимхонни соҳибқирон дер эрдилар ва неча фурсатдан кейин Хўқанд ҳукумати-ни укаси Абдукарим бийга ташлаб, ўзи Хўқанд вилоятига келиб қарор топти ва ул вақтда Хўқанд янги обод бўлган эди».²

XIX аср шоираси Дилшоднинг (1801—1905/06 йй.) шеърларида қуйидагиларни ўқишимиз мумкин:

«Қуйлангиз озодлик мазмунида сиз биобо,

Тингласун Топкент, Хўқанд, Хўжанд ва Фарғона»³.

«Тарихи Туркистон» муаллифининг маълумот беришича, «Шул тариқа илан Бухоро қўшунни муддат якки ой Хўқандни қамаб ётиб, бу муддат ичида Хўқанддин оқ уйлик қилиб олиб кетган Хўқанд умароларидан Шоди

¹ Троицкая А. Л. Каталог архива кокандских ханов XIX века. М., 1968, 522-бет.

² Мунтахаб ат-таворих. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти, қўлёзма, инв. 594, 393—394-варақлар.

³ Мухтарова А. Дилшад и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX — начале XX вв. Душанбе, 1969, 82-бет.

додхоҳ бир неча бошқа умаролар илан амир қўшунидап қочиб Хўқандга Шералихон хизматига келибдур»¹.

«Хўқанд» вақтли матбуотда ҳам кўп қўлланилди. Масалан, «Хўқанд вилояти ўрусия мамлакати билан дўст бўлиб турмоқда, фойдаси бор эканини хўб билур экан».²

Ушбу сатрлар муаллифида 1927 йилнинг 29 августида ёзилган васиятнома бўлиб, унда ҳам «Хўқанд» топоними учрайди: «Таҳдид бир қитъа қуруқ ер тахминан беш ярим таноб Хўқанд шаҳрини Ганжиравон булусига қарашли Катта Ганжиравон қишлоқда... 2-нчи таҳдид бир қитъа тахминан уч таноб шолукори ер Хўқанд шаҳрини Қайнар бўлусига қарашли Қатагон қишлоқда... маълум тарих 1346 сана ҳижрида 2-нчи рабби-ал-аввалда, 1927 йилинда 29-нчи август ойинда эрдик, Қатагон даха Мирза Ёқуб маҳаллалик Муҳаммад Носирбой манхур ўз сўзи план...»³.

«Қўқон» сўзининг келиб чиқишига академик В. В. Бартольд катта аҳамият берган. У жумладан бундай деб ёзган эди: «Қўқон» арабча Хувақанд деб ёзилган, кейинчалик Хўқанд. Шундан халқлардаги ифодаси келиб чиққан. Хўқанд «тўнғизлар шаҳри»⁴. Давом этиб қуйидагиларни ўқиймиз: «Бобурнинг асарларида «Қўқон» шаҳар тарзида тилга олинмайди, гарчи унда Жамол Қарший бўйича, Имом Муҳаммад ал-Боқирнинг акаларидан бири бўлмиш мусулмон авлиё имоми Абдуллоҳ ибн Алининг мақбараси жойлашган бўлса ҳам». Бу номнинг ўзи Бобур асарларида Хўқан округ (арчин) тарзида ёзилган: XVII асрда (қаранг: Муҳаммад Вафо Карманагий, Тухфат ал-хони, л. 50) Қўқон шакли пайдо бўлди, русча берилган маълумотларда эса Кокан деб юритилди. Хоқанд шакли, русча Коканд фақат XIX асрда⁵ адабий анъана туфайли шаклланди. Унинг фикрича ҳам (шубҳасиз, бу ном жонли нутқда қўлланиб, адабий тўғри шакли Хоқанд деб ўзгартирилди), бу ерда ўрта асрларда мавжуд бўлган «Хоқанд» қишлоғи ўрнида «Қўқон» шаҳри юзага келган⁶. Шунингдек, XIX аср

¹ *Мулла Олим*. Тарих-и Туркистон, 1915, 82-бет.

² Туркистон вилоятининг газети. Тошканд. 1871, 1-сон. Хўқанд бошқа сонларда ҳам қўлланилган. Қаранг: 1901 йил, 41-сон, 1907 йил, 9-сон.

³ Хужжат шахсан Ҳ. Н. Бобобековга тегишли.

⁴ *Бартольд В. В.* Асарлар, III жилд, 463-бет.

⁵ Уша асар, 536-бет.

⁶ *Бартольд В. В.* История культурной жизни Туркестана. Ленинград, 1927, 104-бет.

да ёзилган қўлёзма асарларда «Қўқан», «Қўқанд» вариантлари ҳам учрайди. Масалан, Қўқон шаҳридаги Ҳамза адабий музейининг катта илмий ходими А. Мадаминовнинг шахсий кутубхонасида қўлёзма китоб бўлиб, жумладан, унда бундай сатрлар бор:

«Ке бир сўз айтайки яхши-ёмондин,
Адо бўлганки бул кўҳна жаҳондин.
Алхисин мани кунда қилгил,
Бор эрди ул Қўқанда хон, хонзода,
Неча қирғиз, қипчоқ неча бекзот».

Фикримизча, Ҳавокин ёки Ҳавокент Қўқоннинг келиб чиқиш номи бўлиши мумкин эмас, чунки Ҳавокин — бу «ҳоқон» (ҳоқим, подшолар)нинг қўпликда қўлланилишидир¹. Хуканд сўзи ҳам Қўқон сўзининг келиб чиқиши билан боғлиқ эмас, буни «Тарих-и Фарғона» қўлёзмасида баён қилинган ривоятлар ҳам тасдиқлайди. Шундай экан, XVIII аср бошида шаҳарни қуриш учун жой танлаш ҳақида, яъни ижтимоий ҳаётда мусулмон дини тўлиқ ҳукмрон бўлган даврда хўжаларнинг уни илгари тўнғизлар яшаб хор қилган, булғаган жойда қуришга розилик бериши даргумон эди. Айниқса, улар шаҳарни унинг номи билан аташга рози бўлмасдилар. Хўқанд IX—X асрлардаги қўлёзма манбаларда кўпроқ тилга олинади. «Хуканд» ҳақидаги афсона эса XVIII—XIX асрларда пайдо бўлди. Шунингдек, Қўқон ҳам Қўқон сўзининг келиб чиқиши учун асос бўла олмайди, чунки шаҳар бир неча йиллар давомида номсиз мавжуд бўла олмайди-ку, онда-сонда бир юз берадиган урушлар ва чет элликларнинг ҳужумлари тасодифий хусусиятга эга бўларди.

Шаҳар қуриладиган жой ҳақида «Тарих-и Туркистон»нинг муаллифи Мулла Олимнинг ҳикояси диққат-эътибордан холи эмас. У, масалан, бундай деб ёзган: «Одамқардон ва хушёр ва тажрибақардон бир нечаларига амр қилишибдурки: «Ўрда ва қўрғон қилмак учун бир яхши ва муносиб жой тошинлар», — деб. Улар кўп жой ва мавзеларни қараб кўриб, охири икки сойнинг ўртасига, кўк тўнлик азизлар мавзеига, жар ёқасига ўрда ва арк мустаҳкам барпо қилиб, ҳамма аркон давлат ва аёни қурбатлар арkning атроф тарафларига ҳовли ва иморатлар бино айлаб, ўзлари учун хона ва манзил тартиб қи-

¹ Персидско-русский словарь. М., 1960, 529-бет.

либ, андак фурсатда бул шаҳар ва арк, иморатларни тайёрлаб яхши кун ва соат масъудда ҳамма вилоят ва аскар, ва фуқаро, ва хосу аввом жам бўлуб, Шоҳруҳхонни подшоҳ либоси илан подшоҳ кўтариб тахтга ўткузуб-дурлар»¹.

Қирғизларда ҳам «кўкулинлилар» уруғи борлигини назарда тутиш керак.

Шунингдек, таъкидлаш ўринлики, хитойшунос А. Хўжаевнинг сўзларига кўра, қадимги хитой қўлёмаларида Фарғона водийсида яшовчи «ху» халқлари учрайди.

Энг муҳими Қўқоннинг келиб чиқиши (этимологияси) Хўқанд сўзи билан боғлиқдир.

Исҳоқхон Тўра «Ўқанд шаҳри хусусида» мақоласида «хў» «яхши» маъносини билдиришини ёзади ва уни қатор мисоллар билан тасдиқлайди»².

Қўпгина қўлёмма манбаларда ва Қўқон тангаларида «Хўқанди латиф» («Латиф Хўқанд») ифодаси учрайди. XIX асрнинг машҳур хитойшунос олими Н. Я. Бичуриннинг бунга боғлиқ равишда берган маълумотлари диққатга сазовордир. Унда тадқиқотчи шундай хабар беради: «Довон—Қўқондир, ва шаҳар ҳам ўлкадир. Чжан Кянь (яъни Чжан Цзянь, милоддан аввалги II аср) Ўрта Осиё бўйлаб ўзининг саёҳати ҳақида ҳикоя қилганда, Қўқон маҳаллий кишиларининг сўзларига кўра бошқа ўлкаларнинг масофаси ва жойлашган ўрни ҳақтоки ҳозирги Қўқонга ҳам нисбатан жуда аниқ даражада эканлигини ҳам исботламоқда: масалан, Усунидаги собиқ пойтахт Чигу шаҳри Темурту—Нордан шимоли-шарққа, Кучадан шимоли-ғарбга Или дарёсининг жануб томони бўйлаб йўналган, демак, Қўқондан Чигугача йўл масофаси 2000 лидан ошмаган бўлиши керак...

Яньцай ўлкаси Кангюйдан шимоли-ғарбга 2000 ли нарида жойлашган. Юэ-чжи ўлкасининг пойтахти Қўқондан 3000 ли ғарбда, Жайхуннинг ўнг соҳилида жойлашган³. Бундан жуда аниқки, юэ-чжи хони Хивада яшаган ва Амударё, Сирдарё ва Қўқон орасида жойлашган чўлларда ҳокимлик қилган. Дахя давлати Қўқондан жануби-ғарбга 2000 ли жануброқ йўналган, яъни Жайхуннинг чап қирғоғидан жанубга чўзилган. Ўз-ўзидан кўриниб турганидай, Дахя ҳозирги Қобулистон ва Бухоронинг бир қисмини эгаллаган. Тяочжи ўлкаси ҳозирги Кичик

¹ *Муалла Олим*. Тарихи Туркистон, 8—11-бетлар.

² Туркистон вилоятининг газети. Тошкент, 1900 йил, 43-сон.

³ Ҳозирги Хива шаҳрининг бир оз шимоли.

Осиёни ўз ичига олган. Лиганнинг жойлашиши аниқ ифодаланмаган, лекин бошқа жойда Лиганнинг бошқача номи Фолина бўлиб, бошқача Дацини, яъни қадимги Рим деб изоҳланган. Бу ўлка Тяочжидан шимолда жойлашган ва ўз вақтида фокусчилари билан машҳур бўлган, ўша вақтдаги Қўқон давлатининг пойтахти Гуйшань ҳозирги Қўқондами, ёки унга яқин бошқа шаҳарда жойлашганлиги номаълум¹.

Гуйшань ҳақиқатдан ҳам Давань давлатининг пойтахти бўлиб, бу ҳақда «Извлечение из истории старшего Дома Хань» (Цяньханьшу, 95-бет) асари маълумот беради.

Давань. Давань ҳокимининг бошқаруви Гуйшаньда, у эса Чап-андан 12500 ли² масофада. Диққатни яна Гуйшань сўзининг маъносига қаратамиз. Гуйшань (гуйшан), «Гуй» қуйидаги маъноларни билдиради: 1) баландликдаги чашма; 2) лаганча, чинни тарелка; 3) марварид донаси (дур). «Шань» эса: 1) тепалик, дўнглик; 2) яхши; 3) қурбонлик қилинадиган жой учун ён бағир, қирғоқ, бўш жой; 4) бапанг, хушбичим, маълумотли, билимли, нафис, гўзал³ деган маъноларни билдиради. Демак, Гуйшанни — тепаликдаги дурдона ёки яхши чашма дейиш мумкин. Ҳақиқатан ҳам ҳозирги Қўқондан узоқ бўлмаган жойда «Ойдин булоқ» ва «Қайнар булоқ» чашмалари мавжуд. Бу ерда илгари қурбонлик қилинадиган жой бўлган бўлиши ҳам мумкин. Келгусида қишлоқ (манзилгоҳ) ўсди ва шаҳарга, келажакда эса пойтахтга айлантирилди.

Ўзбек халқи шеваларида «хур» сўзи «юксаклик», «буюклик», «баландлик»⁴ маъноларида учрайди. Шунинг учун ҳам дастлаб ҳокимларнинг саройи энг баланд тепаликда, мансабдор тўраларнинг уйлари ҳам тепалик ва баландликларда қурилган, шаҳарларнинг номлари «Хурканд», «Хурқанд», «Хўқанд» бўлиши мумкин. Эҳтимол, «Хурканд» сўзи хитой тилига таржима қилиниб, Гуйшань деб аталган ва «Хўқанд» шаҳрини ифодалагандир.

1939 йили ёзилган⁵ «Қўқонни қайта қуриш бош ре-

¹ Бичурин П. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. 3 жилдик, 2-жилд, М—Л., 1950, 152—153-бетлар.

² Уша ерда, 196-бет.

³ Птокемтий Е. П. Карманный китайский-русский словарь. Некни. 1914, 302—303-бетлар.

⁴ Ўзбек халқ шевалари лугати. Тошкент, 1971, 290-бет.

⁵ Қўқон шаҳар архитектураси архиви, 1-инв. Тузувчилар: А. Г. Владимиров, Мусатов ва В.-Анке.

жасига мувофиқ муҳандис-гидрогеологик тадқиқотлар ҳақидаги ҳисобот» диққатга сазовордир. Қўқон шаҳри жойлашган ҳудуддаги ер ости сувлари Сух дарёсидан олиб чиқилган конуссимон йўналтирилдиган ер ости сувлари умумий оқимининг бир қисми ҳисобланади. Қўқон шаҳри тўртинчи гидрогеологик зонада жойлашган бўлиб, ўз ҳудудида ер ости сувларига эга, тўртинчи гидрогеологик районнинг ер ости сувлари тартибига бўйсунди. Ер ости сувларининг максимал (энг кўп миқдори) аҳволи февралнинг охири, ёки март ойининг биринчи ярмида кузатилади. Минимуми (энг оз миқдори) — август-сентябрда. Ер ости сувлари йиллик тебраниш ҳолатлари орасидаги масофа кўлами (амплитудаси), шунингдек шаҳарнинг турли қисмларида унинг чуқурлиги ҳар хил жойлашган бўлади. Бунинг сабабчиси сойларнинг чуқур водийлари, тоғ жинслари бўлиб, уларга туташган, ёндашиб турган туманлардаги табиий ер ости дренаж канали хизмат қилади. Шу туфайли ер ости сувларининг ўзгаришига таъсир қилувчи маҳаллий шароит яратилади.

Қўқон шаҳри ҳудуди учта гидрогеологик қисмга ажратилади:

1. Табиий ер ости дренаж канали (қувури) қисми. Қўқонсой, Ганжировансой водийлари ва улар орасидаги эски ўзанлар ҳудудларини қамраб олади. Бу қисм учун максимум даврда ер ости сувларининг ўртача жойлашиш чуқурлиги 0,25 м ҳисобланади. Йиллик тебраниш ҳолатлари кўлами ҳам 0,25 м.

2. Табиий ер ости дренаж каналининг таъсир қилиш участкаси шаҳарнинг сой водийлари ғарбдан Қўқонсойга ва шарқдан Ганжировансой водийсига ёндашган ва кенлиги 0,5 км дан иборат бўлган узун ҳудуддан иборат.

Ер ости сувларининг максимум даврида ер ости сувлари юзасининг ўртача чуқурлиги 1 метрга тенг бўлади. Ер ости сувларининг йиллик тебраниш ҳолатлари кўлами ҳам 1 метрга тенг бўлади.

3. Табиий ер ости дренаж канали ёки қувурининг чегарадаги участкаси шаҳарнинг шарқий ва ғарбий чеккасини қамраб олади. Ер ости сувларининг максимум даврида ер ости суви юзасининг ўртача чуқурлиги 1,5 метрга тенг бўлади. Ер ости сувларининг йиллик тебраниш ҳолатлари кўлами 2,5 м га етади. Ер ости сувларининг капилляр кўтарилиш баландлиги литологик кесмаларидан келиб чиқиб турли қисмларда ҳар хил

бўлади ва йилнинг мавсумига қараб ўзгаради. Лекин ўрғанилган мавжуд аҳвол қуйидаги ўлчамга риюя қилишга мажбур қилади:

1. Соғ тупроқ турларини қатламлаштириш учун капилляр кўтарилиш баландлиги 2 м дан 3 м гача тебраниб туради. Тебраниш қатламнинг гранулометрик таркибига, шунингдек, ер ости сувларининг ер сатҳидан чуқур жойлашинига боғлиқ бўлади.

2. Майда донали, серлоўқа қумлар учун капилляр кўтарилиш баландлигини 1,5 метрга тенг деб қабул қилиш мумкин.

3. Тоғ жинслари учун ўртача — 0,5 м максимум даврда 0,8 м бўлади.

4. Муҳандис-гидрогеологик жиҳатдан районлаштиришга мувофиқ меридионал йўналишда ўйилган тупроқ турлари қатламининг Сўх дарёсига тиркалган конусини қопловчи иллюминал водийдаги қадимги оқимни ўзида мужассамлаштирган биринчи район қизиқиш касб этади. Қўқон шаҳри ҳудудида бундай водийларга Ганжировансой, Қўқонсой ва Кичиксой ўзанилари тўғри келади.

Бу биринчи туман ўз навбатида бешта қисмга бўлинади. Биринчи қисм ҳудуди жуда ботқоқ бўлиб кетган, ер ости сувлари минимал аҳволда (1937 й. октябрь) бўлиб, ўртача 0,5 м чуқурликдаги қудуқлар билан аниқланади. Бу ер ости сувларининг йиллик тебраниш ҳолатлари орасидаги масофа (амплитуда)нинг тебраниш даражаси аҳамиятга эга эмас — 0,25 м. дан ошмайди. Шунга қарамай, максимум даврида (март) кучли ботқоқланиш юзага келади. Лекин Қўқон ботқоқлик жойида қурилган деб ўйлаш тўғри бўлмайди. Муҳандис-гидрогеологик районлаштиришга мувофиқ шаҳарнинг дастлабки жойлашиши Қўқон шаҳрини кесиб ўтувчи аллювиал водийлар ва унинг чегаралари орасидаги ҳудудни эгаллаган учинчи районга киради. Учинчи район чегарасидаги ер юзи рельефи турли-туман. Айрим қисмлари баландликлар, инсон фаслияти яратган сунъий чуқурлик ва баланд жойларга боғлиқ равишда пайдо бўлган. Учинчи район чегараларининг ҳар жойида ернинг шаҳар маданий қатламлари чўзилиб ётади. Уларнинг қалинлиги 0,5 м дан 3 м гача этади. Ер юзаси рельефига қарамай, ер ости сувларининг жойлашиши ҳам аниқланади. Максимум даврида (март-апрель) 1937 йилда учинчи райондаги ер ости сувлари ер юзасидан 0,25 м дан 5 м гача бўлган чуқурликда жойлашган. Ер

ости сувларининг йиллик амплитудаси 1—2,25 м атрофида тебранади. Учинчи муҳандис-гидрогеологик район асосан шаҳар — ернинг маданий қатламларининг қалинлиги ва ер ости сувларининг жойлашини чуқурлиги жиҳатдан бир-биридан фарқ қиладиган 6 та қисмга бўлинган. Биринчи қисм 26 та турли шакл ва ўлчамдаги қабристонлардан иборат бўлган. Иккинчи қисм майдони бўйича унча катта бўлмаган муҳим аҳамиятли айрим баландликлардан иборат. Уларнинг келиб чиқиши ўтмишда Қўқон ҳуқмдорлари қароргоҳининг мавжуд бўлиши билан боғлиқ.

Учинчи участкани Эски Қўқон чегарасидаги ернинг шаҳар маданий қаттиқ қатламлари майдони ташкил қилади. Бу тахминан Қўқонсой ва Ганжировансой водийлари орасида, Қўқон шаҳрининг марказий қисмига тўғри келади. Шаҳарнинг бу қисмига бошқаларга нисбатан одамлар олдин кўчиб келган. У ерда лойдан иборат бўлган иморатлар кўп марта вайрон қилинган ва уларнинг харобалари ўрнида бошқалари барпо этилган. Натижада қурилиш ахлатининг қатлами тўпланди, худди шунингдек, бу зич ёпишиб кетган қисм билан бир қаторда кам ёпишган эски, ҳаттоки, турли-туман катталикдаги бўш жойлар ҳам бўлиши мумкин. Соз тупроқли ернинг шаҳар маданий қатламларининг жойлашини кўп тарқалмаган. Лекин «Ҳисобот» муаллифлари у 2,5—3,0 м атрофида деб фараз қиладилар (98-бет).

Учинчи қисм нисбатан баланд жойни эгаллайди. Учинчи қисмда шу билан боғлиқ равишда ер ости сувларининг нисбатан чуқур жойлашини кузатилади. 1937 йилнинг август ойида ўтказилган ўлчашлар ер ости сувларининг 7 метр чуқурликда жойлашганлигини кўрсатди. Ер ости сувларининг чуқур жойлашини ернинг шаҳар маданий чўкиндиларининг юқори қатлами жадал равишда узоқ давом этадиган пилм бўлишга дучор бўлмаган (98-бет). Масалан, 412-сонли ғовак жой (қудуқ) қуйидагиларни кўрсатди: 1) Қумлоқ тупроқли ер кулранг эскирган бўлиб, 0,0—1,00 м ернинг шаҳар маданий қатлами майда аралашмадан иборат. 2) Қумлоқ тупроқли ерлар мовий (зангори) рангда ва охрани доғлари бор, зич бўлади. 0,015 м гача диаметрли қаттиқ оҳакли қатламларга эга. Кўп миқдордаги нишиқ зинтнинг майда-майда бўлақлари билан аралашган 7,00—8,00 м. 3) Қумлоқ тупроқли ер иккинчи қатламда қандай бўлса шундай, лекин жигар ранг-темирдай қаттиқ мустаҳкам 0,80—8,80 м. Кўпгина қудуқсимон чуқурликлардан

(масалан, 297—298—299-сонли ва ҳ. к. синдирилган гишт ва кўмирлар топилди (237-бет).

Тўртинчи қисм асосан шаҳарнинг шарқий қисмида бир-биридан жуда узоқ, турли-туман шаклдаги майдонни эгаллайди. Бу қисмнинг юзаси Қўқон шаҳрининг шимоли-шарқий бурчагида жойлашган. Сирти ернинг шаҳар маданий қатлами билан қопланган. Қалинлиги 1 м дан 2 гача ўзгариб туради. Ер ости сувлари тўртинчи қисмда минимум даврида (1936 йил октябрь) 2,5 метргача— шаҳарнинг шарқий қисмида— Қўқонсой ва Ганжировансой орасида 1,5 м гача жойлашган. Ер ости сувларининг йиллик ўзгариш амплитудаси ҳам турлича: ўртача— шаҳарнинг шарқий қисмида 1 ва кўрсатилган сойлар орасида 0,5 м— бўлади.

Бешинчи қисм тўртинчи қисмга ўхшаш тавсифга эга. Ернинг шаҳар маданий қатлами 1 м дан ошиб кетмайди, ер ости сувларининг эса максимум туриш даврида ер юзасидан 1 м дан 1,5 м гача чуқурликда жойлашади.

Олтинчи қисм бешинчи участкага қараганда характерли бўлган геологик шароитлар орасида паст рельефга эга. Ер ости сувлари ер юзасига яқин жойлашган. Ҳақиқатан ҳам 1937 йилнинг октябрь-ноябрь ойларида ер ости сувларининг минимум туриши ер юзасидан 0,25 м дан 1 м гача жойлашган. Ер ости сувларининг максимум равишда туришида (май) мазкур қисм шаҳарнинг ботқоқлик қисмига эга бўлиши аниқ. Юқорида тавсифланганлардан кўришиб турибдики, Қўқон шаҳри дастлаб 3 туманда, қисман, шу туманнинг 2—3—4-қисмларидаги баландлик жойда қурилган. Шуни назарда тутиш керакки, дастлаб шаҳар тепа ва баландликда қурила бошланган (2 ва 3-қисмлари).

Диққатни яна бир тафсилотга жалб қилиш лозим: «Хўқан», «Хўқанд» билан оҳангдош (ўхшаш) «Хўқача» сўзи бўлиб, у «Кичик кўза», «Кўзача» (кичик кўза, кўзача)¹ маънолариши билдиради. Шу нуқтага назардан Қўқоннинг гидрогеологик шароитлари қизиқарлидир. Масалан, шаҳарнинг ўрта қисми сойлар водийси кескин равишда кўзачанинг бўғзидай тораймоқда. Худди ер ости дарасидай юзага келиб, сувнинг силжишини қийинлаштирмоқда. Шу туфайли жанубий торайишдаги ер ости сувлари ер юзасига яқинлашмоқда, чунки бунга торайишнинг ўзи тиргак яратмоқда. Шимолий торайишда

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. Москва, «Рус тили» нашриёти, 1981, 347-бет.

бу қисмнинг бошқа қисмларига қараганда ер ости сувлари чуқурроқ жойлашади. Кейинроқ шимолдаги водийларда ботқоқлик яна пайдо бўлади, чунки шимолга тораинидан водийлар кескин равинда кенгайди. Торайиш орқали келадиган ер ости сувлари тошқотишма қатламларини тўлдириш учун етарли бўлмайди. Уларни дренаж учун белгиланмаган шимоллий сувлар тўлдиради¹.

Шундай қилиб, ишонч билан айтиш мумкинки, Қўқон топоними «Хўқанд» сўзидан келиб чиқиб, «Ёқимли шаҳар», «Латиф шаҳар» («Хўқанди латиф») маъносини билдиради. Шундай бўлса-да, «Баландликдаги шаҳар», «Хунар шаҳри», «Хулар шаҳри», яъни «Ху» (Ку) қабиласи (халқ) шаҳри вариантларини ҳам рад қилиб бўлмайди. Шунини ҳам назарда тутиш керакки, қадимги Хятой қўлёмаларида Қўқон шаҳри (Гуйшань) «Хухань» каби ифодаланади². Юқорида айтилган фикрларни эътиборга олиб, Қўқон Фарғона водийсининг қадимги шаҳарларидан бири бўлиб, у 2000 йилдан ортиқроқ ёшда.

ҚЎҚОННИНГ ҚИСҚАЧА СИЁСИЙ ТАРИХИ³

Ўрта Осиёнинг кўчманчи ўзбеклар томонидан забт этилиши ва Шайбонийхон давлатининг ташкил топиши жараёнида теурийлар авлодига қарашли бўлган феодал табақалар ҳукмронлигига қақшатқич зарба берилди. XIX аср ўрталаригача сиёсий вазият мамлакат кучларини бўлиш ва қирғин келтирадиган ўзаро феодал урушларнинг кучайиши билан тавсифланади.

XVI асрда ўзаро бир-бирига доимо душман бўлган Бухоро ва Хива хонликлари пайдо бўлди. XVIII асрдан бошлаб Бухоро амирлигида мустақил Қўқон хонлиги вужудга келгач, Фарғона ажралади⁴.

Қўқон хонлигининг ҳукмдорлари ҳақида гапирганда шунини таъкидлаш жоизки, деярли барча мусулмон тарихчилари ва айрим рус муаллифлари хонлар династиясини

¹ Қўқон шаҳар архитектураси архиви, 1-инв., 37-бет.

² Бичурин, Н. Я. Собрание сведений о народах... 2-жилд, 186—188-бетлар.

³ Қўқоннинг XVIII асргача бўлган сиёсий тарихи ҳозирча номаълум бўлиб қолади, чунки Қўқон хонларининг архиви 1875 йилда йўқолган.

⁴ Набиев Р. И. Историография Узбекистана, в кн: Очерки исторической науки в СССР, Т., I, Изд-во АН СССР, Москва, 1955, 161—бет.

Олтин Бешик билан, у орқали Бобур билан боғлаб, Одам пайгамбаргача етказди¹. Олтин Бешик ҳақидаги ривоят шундан иборатки, 1512 йилда Бобур Самарқанддан Фарғона орқали Хивдистонга қочиб кетади. Қочиб пайтида Бобурнинг хотинларидан бири ўғил тугади. Қочоқларни ўраб олган қўрқинч уларни янги тугилган болани қаровсиз ташлаб кетишга мажбур қилади. Уни қимматбаҳо зийнат буюмлари қўйилган бешикка ётқизиб, содиқ хизматкорлардан бирига қолдирадилар. У Бобурга янги тугилган боланинг тақдири ҳақида хабар бериши керак эди. Бу вақтда мазкур жойда ўзбек авлодаждодларидан бир жамиятни ташкил қилган қирқ, қипчоқ, қирғиз ва минг кўчманчи уруғларининг овуллари бор эди. Худди ана шулар болани топиб оладилар, унга Олтин Бешик деб ном қўядилар. Бола минг уруғ овулига жойлаштирилади.

Вояга етганда халқ унга ҳар бир уруғдан (қирқ, қипчоқ, қирғиз ва минг) биттадан қизга уйланишга имкон беради. Минг уруғидан бўлган катта хотини унга ёлғиз ўғил туғиб беради. Унга Тангриёр деб исм қўядилар, бошқача қилиб Худоёр ёки Илик Султон деб атаиб бошлайдилар. Бу ерда шунини айтиш лозимки, Бобурнинг ўзи Олтин Бешик ҳақида ҳеч нарса демайди, тарихчилар ҳам, Бобурнинг замондошлари ҳам уни тилга олмайдилар. Шунинг учун бу ривоятни оғиздан-оғизга ўтиб келган афсонавий гап ёки Қўқон ҳукмрон доираларининг ўз шажараларини у билан боғлаш ва ўз ҳокимиятларини барқарор қилиш, мустаҳкамлаш мақсадида тўқиган ривоят деб ҳисоблаш мумкин.

Ривоятларга кўра, Олтин Бешик 1545 йилда вафот этади, унинг ўғли Тангриёр кейинчалик Фарғонанинг ҳукмдори бўлади, лекин хон эмас, балки бий деб аталади. Бу ном унинг авлодларидан то Олимхонгача берилган. «Биринчи хон Шоҳруҳнинг тахтга ўтириши, — деб ёзади академик В. В. Бартольд, — қўрғон (қалъа ичидаги ҳарбий ишпоот) нинг қурилиши билан боғлиқ бўлиб, бошқа қўрғон кейинчалик Эски Ўрда деб номланган, унинг ўғли Абд-ал-Карим томонидан қурилган (1746 йилда вафот этган)»².

Шоҳруҳоннинг тахтга ўтиришини Мулла Олим «Тарих-и Туркистон» асаарида қизиқарли тасвирлайди: Тарговага Жапкат, Пилахан, Тўфонтепа, Партақ, Тепа

¹ Масалан, *Налиевкин В. П., Павлов И., Исҳоқзон Тўра* ва бошқалар.

² *Бартольд В. В. Асарлар*, 3-жилд, М., 1965, 462-бет.

Қўрғон, Қайнар ва бошқа жойларнинг оқсоқол, аслзода одамлари тўпланиб, Ашурбекнинг ўғли ақлли, инсонпарвар Шохруҳхон Ашурбек ўғлини хон қилиб сайлашга қарор қиладилар. Шундан сўнг Шохруҳ ўрда ва қўрғон қуриш учун қулай жой таплашга фармон беради. Юборилган одамлар «Кўк тўнликлар» яшайдиган икки сой ораллигида жойлашган ҳудудни қулай жой, деб ҳисоблайдилар. Улар бу ерда арк қурадилар ва унинг атрофида сарой ва бинолар қура бошлайдилар. Шундан кейин Шохруҳни тахтга ўтказадилар. Хоннинг сайлашиш йилини 1709 йил деб ҳисоблайдилар.

Мулла Олим Шохруҳ 12 йил ҳукмронлик қилиб, ҳукмронлигининг 13-йилида вафот этди¹, — деб ҳисоблайди. Бундан унинг 1721 йилда вафот этганлиги келиб чиқади.

Бу давлат ўз тасарруфига Қўқон, Исфара ва Марғилон атрофларини қўшиб олган эди.

Шохруҳдан учта ўғил қолади: Абдураимбий, Абдукаримбий ва Шодибий. Отасининг ўрнини ўғилларнинг каттаси Абдураимбий эгаллайди.

В. П. Наливкиннинг маълумотига кўра, 1732 йилгача унинг қароргоҳи Тикон Тўда қишлоғи бўлган. Худди шу йили у Қўқон шаҳрига биринчи бўлиб асос солади².

Бу вақтда Хўжандда юз уруғидан бўлган Муҳаммад Раим оталиқнинг ўғли Оқ Бўта ҳукмронлик қилади. У Абдураимни ўлдиришга қарор қилади, лекин у бунга биллиб қолиб, ўша вақтда Эски Қўрғон (бошқача Қалъа-ш — Раимбий) номи билан аталувчи Қўқонга қочиб кетади. Бундан ўч олин учун Абдураим яқин кишилари билан Оқ Бўтанинг ўрдасига махфий равишда кириб, унинг бошини кесиб ташлайди, ўзини эса эрталаб тантанали суратда ҳукмдор деб эълон қилади, Хўжанд эса Қўқонга қўшилади. Орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин Абдураим андижонликларни ҳам осонгина бўйсундиради.

Шундан кейин Абдураим қаттиқ касал бўлиб, ақлдаг озади, у 1733 йилда суиқасд уюштирилиши натижасида ўлдирилади³. Ундан ўғли Эрдона ва бир нечта қиз қолган бўлса ҳам акаси Абдукаримбий ҳукмдор қилиб тайинланади, у Қўқонга кўчиб боради ва уни қайтадан

¹ Мулла Олим. «Тарих-и Туркистон», 8—10-бетлар.

² Наливкин В. П. Краткая история кокандского ханства. Казань, 1886. 76-бет. Қўқон анча илгарироқ қурилган. Бу ҳақда юқорида баён қилинди.

³ Мулла Олим. Ўша асар, 15-бет.

куради. 1746 йилда хитойликлар Қошғарни босиб оладилар ва қалмиқларнинг Жунгор давлатини тор-мор қилдилар, қалмиқ кўчманчиларининг бир қисми ғарбга юриб, Фаргона водийсига бостириб кирадилар. Абдукарим қалмиқларга қарши Қипчоқ бачча бошчилигида кўшин юборади, лекин у ўлдирилади. Унинг ишонган кўшини эса қочиб кетади, натижада қалмиқлар Қўқонга яқинлашиб қоладилар. Уратепа хоши Фозилбий (Содиқбийнинг ўғли ва Абдукаримнинг аталган ўғли) буни биллиб қолиб, кўшин билан ёрдамга келади. Қонли жанглардан сўнг қалмиқлар Қўқондан чекинадилар.

1750 йилда Абдукарим вафот этгач (баъзи бир маълумотларга кўра 1847/48 й.), унинг ўғли Абдурахмон бир йилча (1751) ҳукмронлик қилади. У амалдан олинади ва Марғилонга ҳукмдор қилиб тайинланади, ҳокимият эса Эрдона кўлига ўтади, у ҳам амалдан олиниб, унинг ўрнига Бобобек тайинланади. У бир йилча ҳукмронлик қилади. Уни Бешариққа алдаб олиб бориб ўлдиришади. Эрдона яна Қўқонга ҳукмдор қилиб тайинланади. Эрдонабий ўз ҳудудини кенгайтиришни давом эттиради. Натижада у Исфарани эгаллаб олишга қарор қилиб, Абдурахмон Ботирни хонна равишда ўлдиради, унинг ўғли Норбўтабий эса шу кечаси бувисиникида бўлгани учун қутулиб қолади, суиқасдни биллиб қолиб, Шаҳрисабзга қочишга улгуради.

Эрдонабий ўзининг ўтмишдошларига ўхшаб уруш қилишга киришади. У Уратепага ҳарбий юриш қилади, лекин муваффақиятсизликка учраб, Хўжаид томонга чекинади. Чангли бўрон бошланишидан фойдаланиб, Мадамин ва Фозилбийлар кўшини билан чекинаётган Эрдонага ҳужум қилдилар, қўқонликларни аср қилиб олиб, уларнинг кўпчилигининг бошини кесиб ташлайдилар, шу ернинг ўзидаёқ улардан Қалла Минор барпо этилади. Эрдонанинг ўзи эса Қўқонга қочишга улгуради.

Эрдона Уратепага навбатдаги юриш қилган пайтда ғалаба қилади. «Уратепалик асирларнинг кўпини ўлдириб, Эрдона уларнинг каллаларидан янги Қалла-Минор барпо этишни буюрди». («Жаҳоннома» муаллифи Мулла Авазват бу минорни 1276/1858 йилда кўрганлигиня айтади)¹.

1758 йилда Эрдонабий Хитой ҳомийлигили таи олиш-

¹ *Наливкин В. П.* Уша асар, 66-бет.

га мажбур бўлади. 1762 йилда Хитой элчилари Ўрта Ўрда хони Абдулмамаат ва султон Аблайга Цян-Лун истаги билан баҳорда Туркистон ва Самарқандга ҳарбий юриш қилмоқчи эканликларини эълон қиладилар. Бунинг учун улар одамлар, отлар, ҳўкиз ва қўйлар ажратишни айтадилар. Эрдона, Уратепа ва Хўжанд ҳокими Фозилбий ҳамда қирғиз султонлари буни билиб қолиб, ўша вақтда кучли ҳокимлардан бири бўлган Афғонистон ҳокими Аҳмат шоҳга нома юбориб, ундан мусулмонлар оламини мунофиқлардан қутқаришни сўрайдилар.

Ўрта Осиё ҳокимлари ўзаро уруш-жанжаллари вақтинча унутиб, дуронийлар сулоласининг асосчиси Қандаҳор ҳокими ҳисобланган Аҳмат бошчилигида иттифоқ тузадилар. Бу иттифоқ натижасиз тугаган бўлса ҳам Хитойнинг жунғарларга тегишли бўлган чегараларни Тошкент, Сайрам, Сузоқ ва Туркистонгача кенгайтириш ниятлари тўхтатилади¹.

Эрдона 14 йил ҳукмронлик қилади (Мулла Олим 12 йил деб ҳисоблайди). Эрдонабийнинг ўлиmidан кейин Шодибийнинг ўғли Сулаймонбек Қўқон ҳокими деб эълон қилинади, лекин суиқасд натижасида у ўлдирилади, фақат уч ойгина ҳокимлик қилишга улгуради, холос. Сулаймонбекнинг қотиллари Абдулла Қушбеги, Ғурумсарой ҳокими Утов Баковул ва яна бир қанча қўқонлик аслзодалар Норбўтабийни бошқаришни ўзи қабул қилиб олишга кўндирадилар ва уни ҳоким деб эълон қиладилар. Норбўтабий подшолик қилганидан бошлабоқ Чуст ва Наманган ҳокимларини ўзига бўйсундиради. Норбўтабий ўз фаолиятини Хўжандни забт этиш билан якунлайди, бунинг учун унга кўп тиришишга тўғри келади. Уратепа ва Жиззах ҳокими Худоёрбек бу вилоятни (яъни Хўқандни — Ҳ. Б.) бир неча йил талайди. Фақат Худоёрбекнинг вафотидан кейингина Қўқонга тамомла бирлаштирилади. Норбўтабий Ирисқулбийнинг жияни Минг ойимга уйланади, кейинчалик иккита ўғил (Олим ва Умар) ҳамда бир қиз (Офтоб ойма) кўради. Шунингдек, Норбўтабийнинг биринчи хотинидан катта ўғли Мадамин, учта кичик ўғиллари — Рустам, Позил ва Ёдгор никоҳсиз хотинларидан туғилган болалар эди, бундан ташқари, унинг яна тўртта қизи бор эди.

Норбўтабий ўз акалари бўлмиш Шоҳруҳбийни На-

¹ *Валихонов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 2., 1962, 316-бет.*

манганга, Хожибийни эса Хўжандга, катта ўгли Мадаминни Маргилон (Ёр Мозор)га, иккинчи ўгли Олимни эса Тўрақўрғонга ҳоким этиб тайинлайди. Кўп ўтмай Шоҳруҳбий ўлгач, унинг ўрнига Хожибий тайинланади. 1797 йилда Мадамин қаттиқ касал бўлиб, вафот этади. Ундан ҳеч қандай насл қолмайди.

Норбўтабий ҳукмронлигининг биринчи йилига Ефремовнинг саёҳати тўғри келади. 1774 йилда қирғизлар уни асирга олиб, Бухорога сотиб юборадилар. 1782 йилда у Россияга Ҳиндистон ва Англия орқали қайтиб келади. Унинг йўлда ёзган хотираларига (Десятилетнее странствование) кўра, Норбўтабийнинг мустақил хонлиги Хитой томонидан тан олинган.

Норбўтабий Хитой билан иттифоқда, Бухоро билан дунманларча муносабатда бўлган. Унинг узоқ давом этган ҳукмронлик даврида Фарғона водийсида сугориладиган пиншоотлар ва сугориш учун мўлжалланган ерлар кўпайтирилади. Савдо-сотик, ҳунармандчилик шаҳарларининг равнақи ошади, хусусан, Қўқоннинг мавқеи мустаҳкамланади.

Қўқон тарихчилари Норбўтабий ҳукмронлик қилган даврда маҳсулотларнинг арзонлиги ва савдогарлар учун қулай шароитлар яратилганлигини ҳикоя қиладилар. Савдо-сотик ва хўжалик фаолияти билан осойишта, бамайлихотир шугулланиш имкони билан таъминловчи арзончилик ва идора қилиш усулини Шарқ солномачилари мамлақатнинг типчилик, хотиржамлигида биринчи даражали, жуда муҳим кўрсаткич деб биладилар¹.

1801 йилда Норбўтабий вафот этади, ундан кейин ўгли Олим Қўқон ўлкасини кенгайтиринини давом эттиради. У Ангрэн, Чимкент, Сайрам, Тошкент вилоятининг ҳаммасини, Россиядаги қарвон йўлларидаги муҳим манзилгоҳларни забт этади. Олим давлати энди бутунлай бошқалардан ажралиб кўзга ташланиб турганини, Бухорога қарши кураша олишини, шунчалик кучлилигини кўриб, хонлик унвонини қабул қилади. Унинг давлати эса Қўқон шаҳридаги пойтахти билан Қўқон хонлиги помини олади.

Олимхон даврида Қўқоннинг сиёсий аҳамияти ошади. У тоғли тожиклар: қоратегиллар, шўғнонликлар, бадахшонликлар, эронликлар ва бошқалардан иборат ёлланма аскар қўшинини тузади. Бу қўшини ҳокимиятни

¹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. М., 1968, 43-бет.

марказлаштириш учун курашда унинг суянчиги, таянчи бўлади ва у тузган катта қўшиннинг ядроси (ўзаги) бўлиб қолади. Унинг даврида Россия билан биринчи марта савдо алоқалари ўрнатилади, лекин тараққиёт ҳали юз бермайди, чунки улар орасида расмий равишдаги дипломатик муносабатлар ҳали ўрнатилмаган эди.

Олимхон ўзига хос тарихий шахс эди. У диний пойдеворни қайтадан ташкил этиш учун қатор чоралар кўради. Масалан, диний унвон ҳисобланган «Эшон»ни бекор қилади, камбағал, бечораларга ва «қаландарлар»га ер майдонлари ва чорва беради, шу билан бирга уларни ижтимоий-фойдали меҳнатга жалб қилади. Айрим диндор арбобларнинг тўғри ибодат қилишини текшириш мақсадида имтиҳон қилади (синаб кўради) ва ёлғончилиги фош қилинганларни жазолайди. Диндор руҳонийлар Олимхоннинг бу хатти-ҳаракатидан норози бўлади-лар. Унинг Тошкентдалигидан фойдаланиб, фитна уюштирадилар, у ўлдирилди, деб миш-миш тарқатадилар.

Тахтга унинг укаси Умар ўтқазилади. Олимхон хиёнатни билиб қолиб, қисқа йўл билан Қўқонга жўнайди, йўлда эса ишторма қўйилган эди. Олимхон 1810 йилда «Олти қуш» деган жойда отиб ўлдирилади. Қотил андижонлик Қамбар Мирзо эди.

Умархон ҳукмронлик қилган давр адабиёт ва санъатнинг ривожланиши, шунингдек, амалда барча ҳоқимият кўпинча қўлида бўлган диндор руҳонийларнинг диний пойдеворни тиклаши билан тавсифланади. Улар одат ва шарият ҳимоясида (ниқоби остида) ўз шаънларига заррача норозилик кўрсатилса қириб ташлардилар. Масалан, 1814 йилда руҳонийларнинг навбатдаги қурбони севги бўлди. Бу фожияли воқеани рус элчиси ва сайёҳи Филлип Пазаров ўз кўзи билан кўрган. У буни етти йил кейин чоп этилган «Записки о некоторых народах и землях средней части Азии» китобида бундай тасвирлайди: «Қиз атиги 17 ёшда эди. У ёш амалдорни севарди. Худди бошқа ёшлардек улар ўз келажаклари: ўз оилалари бўлишини, оилавий бахтни орзу қилдилар. Лекин шарият қонунлари қаттиқ эди. Унда фақат мулкка эмас, балки инсонларга ҳам ўзгармас, дахлсиз, плоҳий ҳусусий мулк қонун тарзида кўрсатилган. Ота-оналари қизни унга ёқмаган тор фикрли кишига унаштирдилар. У буни билб қолиб севганидан жудо қилмасликларини ўтиниб сўради, лекин қариндошлари қатъий қарор қилдилар. Ана шунда қиз ота-онасининг уйини танилаб, севгилдосиникига кетиб қолади ва

у ерда сочларини олдириб, эркакча чопон кийиб, хизматкор кўринишида яшайди.

Эшон ва муллалар шариат қонунларининг шу қадар бузиллишини жазосиз қолдира олмас эдилар. Қиз соқчи назоратига олинди. Уни қилган ишининг сабабини сўрашганда қиз ўз севгисининг бор бўлган ҳамма тарихини сўзлаб берди. Бу ҳикояни муҳокама қилувчилар, бутун Қўқон аҳли учун тиниқ очиқ осмондаги момақалди роқдай бўлди. Диндор, художўй хаёлпарастлар тўлқинланган равишда қаттиқ ғазаб билан уни зудлик билан ўлдиришни талаб қилдилар.

Қизнинг мисли кўрилмаган даражадаги гўзаллиги ҳақидаги хабар Умархонгача бориб етди. Ҳатто ҳукмдорнинг ўзи ҳам руҳонийларнинг ҳукмини бекор қилолмади.

Қатл қилиш белгиланган кунда халқ оломони бозорни тўлдириб юборди. Қизни тайёрланган чуқурлик олдидаги майдонга олиб келдилар ва ерга кўкрагигача кўмиб қўйдилар. «Жаллод бахтсиз бошига биринчи тош билан урганда¹» у атиги 17 ёшда эди. Қўқонда бунга ўхшаш жазолар бир неча бор қайтарилган.

Умархон ҳам хонлик ҳудудини кенгайтириш бўйича илгари ўтган хонларнинг хатти-ҳаракатини давом эттирди. Унинг даврида Уратепа, Туркистон ва Тошкентдан шимолдаги бошқа қатор кичик шаҳарлар ҳам забт этилади.

Умархон ҳукмронлик қилган даврда Россия билан дипломатик муносабатлар ўрнатиш учун ҳаракат қилиб кўрилади, шу мақсадда Петербургга Қўқон элчилари юборилади. Бироқ хонликка қайтишда улардан бири касалликдан вафот этади, иккинчиси эса Петропавловскда сургун қилинган солдат томонидан ўлдирилади. Бу ноҳуси воқеани бартараф қилиш учун 1813 йилнинг май ойида Қўқонга Ф. Назаров юборилади, хон аҳволни ва элчини ўлдириш сабабларини аниқлагунча уни тутиб туради. Ф. Назаров хонликда бир йилча яшайди, 1814 йил октябрда Россияга қайтиб кетади.

1818 йилда Умархонга Қўқонда Жоме мечитини қурдиргани учун амир-ул-муслимин унвони берилади. У ана шу йили мингбошилиқ вазифасини таъсис этади.

Умархон ҳақида кўп тарихчилар диндор, тақводор, мўмин, «жаннатмакон», деб ёзсалар-да, ўз ўтмишдош-

¹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии, 53-бет.

лари каби қўшни давлатлар билан ҳалокатли, қиргин келтирадиган урушлар олиб боради. Унинг Уратенада 1817 йилдаги хатти-ҳаракати ҳақида XIX аср шоираси Дилшод ўзининг «Тарих-и муҳажирон» асарида мана бундай ёзади: «Ҳамма асирлар Чорсу майдонига ҳайдалди... Одамлар бугунги кунда 13400 киши асирга олинганини бир-бирларига шивирлаб етказардилар...

Фаргона амирининг ўзи, яъни Умархон олим ва катта шоир бўлишига қарамай, бу жафокаш халқнинг олим ва шоирларидан биттасигаям раҳм-шафқат қилмади... амирнинг ишораси билан ҳамма гуноҳкорлар (айбли иш қилиб қўйганлар)ни кенг сой (жарлик) томонга Чорсудан шарққа олиб бордилар. Бу сойда эса одамларни қатл этиш учун дорлар турар эди. Улар шамчироқ ёки беданали қафас (тўр қовоқ) ва шамчироқни илиш учун таглик (кронштейн) қўрнишида эди. Эрталабки бомдод намозидан то қуёш ботгунгача намозном намозигача одамларни бирин-кетин осдилар, ўлдирдилар, пайдо бўлиб қолган ташувчилар ўлганларни замбилга солиб, жасадларни аравага ортиб, узоқроққа олиб кетдилар»¹.

1822 йилнинг кузида Умархон касал бўлиб қолади ва 17 кундан кейин эрталаб вафот этади. Туш вақтида эса унинг ўғли Муҳаммад Али хон деб эълон қилинади. Муҳаммад Али (у 12 ёшда эди) эртасига давлат ишларини бошқаришга киришади. В. П. Наливкин уни қуйидагича тавсифлайди: «У ўжар, инжиқ, танти қилиб ўстирилган, серхархаша, баджаҳл, ахлоқан бузилган, сарой амалдорларига май, шароб ва аёллар билан хушомадгўйлик қилади, сарой амалдорлиги даврида атрофдагиларга ўрнак бола эди»². Унинг ҳукмронлик даврида Қўқон хонлиги ҳудуди кенгайтирилади: Жанубий Олой тоғ этагидаги тожиклар бўйсундирилади. Қоратегин бутунлай, Дарвоз, Шугнон, Рошан, Воҳан фақат номигагина забт этилади.

1826—1831 йиллар давомида Қошғарга ҳарбий юриш уюштирилади, натижада хитойликлар Муҳаммад Алихонга Қошғардан бож йиғиш учун рухсат беришга мажбур бўладилар. Муҳаммад Алихонга Ғози номи берилди.

Муҳаммад Алихоннинг ҳукмронлик даврида Қўқон—Бухоро муносабатлари кескин ёмонланади. Улар ора-

¹ *Мухтаров А.* Дилшад и её место в общественной жизни таджикского народа в XIX — начале XX века», 296—297-бетлар.

² *Наливкин В. П.* Краткая история Кокандского ханства, 122-бет.

сида қайта-қайта бўлиб ўтган урушлар натижасида Бухоро амири Насрулло Қўқон қўшинини тор-мор қилади ва Хўқандни ўз ҳокимиятига қўшиб олади. Муҳаммад Алихон эса ўзини амирининг ноиб деб эътироф қилади. Муҳаммад Алихон ўзининг аҳволи оғирлигини ҳис қилиб Россия билан алоқа ўрнатиш пайига тушади. У шу мақсадда элчиларни отлантириб, Россияга юборади. Хон номидан императорга ёзилган хатда, жумладан, бундай дейлади: «Россия ва Қўқон подполиги билан илгаридан мавжуд бўлган самимий дўстлик доимо элчилардан иборат гуруҳда намоён қилинарди, бирмунча вақтдан буён қандайдир бутунлай номаълум сабаблар билан тўхтатилди. Негаки, бизнинг мансабдорларданми, ёки Сиз ҳазрати олийларининг ҳукуматиданми, биз учун номаълум шу қадар кўнгилсиз аҳвол юз бердики, биз шундай бўлса-да, илгариги дўстлигимиз учун миннатдорчилигимизни кўнгилда тутиб, ишончли, бизга яхшилик истовчи, аслзодалардан келиб чиққан, насл-насаби яхши Нақиб Али Ашраф (аслзодалар табақаси йўлбошчиси) Эшон Муҳаммад Хўжа Халил Сафронюлни элчи вазифасида юбормоқдамиз. У сиз Ҳазрати олийларини ўз кўзи билан кўришига муяссар бўлишини муносиб кўрдик. Сиз учун азиз бўлган соғлигингиз ҳақида маълумот бахтиёр қилсин. Сизнинг олдингизда бизнинг иззат-ҳурматимиз юқори даражадалигини изҳор қила олсин ва Олий Ҳазратлари Сизга бизнинг дўстлигимиз ва хайрихоҳлик қилишимизга ишонтирсин, деган мақсадда юбораямиз. Бизнинг вакилимизнинг Россияда бўлиши ва мазкур тоншириқнинг бажарилиши, шунингдек, унинг шу қадар улўғ, мўътабар давлат билан танишиш натижаси улар орасидаги дўстлик муносабатларини тобора кўпроқ мустаҳкамлайди, шунинг учун ўзаро иттифоқлик кўзгусини маккор, ҳийлакор гийбатчиларнинг фикс-фасоди билан хиралаштира олмайди. Бу усул билан фуқароларимиз орасида тинчлик, хотиржамлик, мамлакат моддий фаровонлигининг муқаррар воситаси ҳисобланган табақаларга оид савдолар тикланади. Шундай қилиб, бизнинг дўстлик иттифоқимиз шундай тасдиқланадиги, вақт ва асрлар давомида унга ҳеч қандай таъсир бўлмайди. Бундай дўстликнинг самараси элчи ва билмлар воситаси орқали доимий муносабатларнинг келажакка, яқинлашиб келаётган асрларга қолишидадир. Шундай бўлса-да, бизнинг вакилимиз сўз билан нима деса ишонаверинг, чунки у бизнинг мухтор ҳуқуқли ва ишончли дўстимиздир.

Ха, Сиз Император Олий ҳазратларининг кунларингиз ва бахт-саодатингиз давом этаверсин»¹.

Император жавоб мактубини шундай баён қилади: «Қўқон ер мулкининг ҳоқими Саид Муҳаммад Али Баҳодирхонга Бизнинг Император Аъло ҳазратларидан ҳурмат ва эҳтиром билан салом. Сизнинг вакилингиз бўлмиш эшон Муҳаммад Халил Соҳибзода Бизнинг империя пойтахтига етиб келиши билан биз Улуғ подшоҳга талишгирдик ва Сизнинг ёрлигингизни тошширдик. Унинг ўзидан Сизнинг қудратли Россия мамлакати билан доимо дўстона муносабатларда бўлиб қолишни исташингизни эшитиш биз учун ниҳоятда қувончли бўлди ва биз ўз томонимиздан сизнинг яхши тилақларингизга тўла-тўқис тайёрлигимизни миннатдорчилик билан изҳор қиламиз. Сизнинг ўзаро қўшнчилик алоқаларини сақлаш ва тасдиқлаш ҳақидаги гамхўрлигингизни етарлича деб билиб, Сизнинг бундай гамхўрлигингиз сизга ҳақиқий фойда бўлишига аниқ ишончда кўринади, муваффақиятли натижаларга олиб келади. Россияга келадиган Сизнинг фуқароларингиз бу ерда ҳимоя қилинадилар. Биз Россия фуқаролари ҳам Сизнинг ўлкангизда хавфхатарсизлик ва адолатлиликда барабар бўлишни истаймиз. Ана шундагина бизнинг ҳар икки томонга тегишли ўлкамиз ўртасидаги муносабатларнинг асоси бузилмас, мустаҳкам бўлишига сазовор бўлинади ва биз бу интилишингизни Сиз тўхтатиб қўймасиз, деб умид қиламиз. Бизнинг Сизга қўнгли яқин илтифотли экалигингизнинг далили қилиб Сизларга сизнинг вакилингиз билан бирга айрим нарсалар — дўстлик, хайрихоҳлик белгисини юборишга амр қилдик. Бунинг учун Сизларга бахт ва ҳамма яхшиликларни тилаймиз.

С.-Петербургда 1842 йил февралнинг 13-кунда бизнинг ҳоқимлик давримизнинг 17-ёзида берилди»².

Шунингдек, Қўқон ҳукумати яна Маккага ибодат қилиш учун юбориладиган Қўқон фуқароларига Россия орқали боришга рухсат беришни, Сибирь йўлига келадиган қўқонлик ва тошкентлик савдогарларга ҳомийлик қилиш ва тошкентликлардан Петропавловскда савдогарлик қилаётган тошкентлик Кенжатоийи медаль билан ва қўқонлик иккита мулла (руҳоний) сини тархонлик имтиёз ва ёрлиқ³ билан мукофотлашни сўраган эди.

¹ ЎЗР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 4-иш, 8—9-варақлар.

² ЎЗР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 4-иш, 113—114-варақлар.

³ ЎЗР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 4-иш, 113—114-варақлар.

Бу масалаларни ўрганиб ва имкониятга қараб уларни қондирили ваъда қилинади. Лекин Ғарбий Сибирь генерал-губернатори Росфорднинг ёзишича, «Бизнинг ҳукуматимиз меҳрибончилик қилиб эркалаган. Қўқон элчиси Эшон Муҳаммад Ҳалил орқага қайтаётганда, ўша пайтидаги Қўқонда исёнлар, ўзаро (ички) урушлар, низолар юз берганлиги сабабли Семипалатинскгача етиб келиб, ўз она Ватанига қайтиб бора олмаган ва узоқ вақт Семипалатинскда яшаган. Исён ва потинчиликлар Қўқонда тўхтамади ва хоннинг ҳукумати мустаҳкамланмади. Шундай қилиб, Эшон Ҳалилнинг элчилиги натижасиз қолди»¹.

Ҳақиқатда эса Қўқон—Бухоро муносабатларининг ёмонлашуви ва тез-тез такрорланиб турадиган ҳарбий тўқнашувлар шунга олиб келдики, Муҳаммад Алихон 1841 йил ноябрда укаси Султон Маҳмуд фойдасига тахтдан воз кечади. Шундай бўлса ҳам 1842 йил апрелда Бухоро амри Насруло Қўқонни забт этади ва Султон Маҳмудхони, Муҳаммад Али ва онасини — манҳур Подирани қатл қилади.

Бу воқеаларнинг гувоҳи ва иштирокчиси Василий Пшеничников 40 йил асирда бўлиб, амир Насруллонинг барча ҳарбий юришларида иштирок этган. У кейинчалик бундай деб ёзган: «Қўқонни олшга амирда 40 000 кишига яқин қўшин ва 12 та замбарак қурол бор бўлган. Бу юриш баҳорда юз берди ва бу вақтда Хўжанддан 4 та замбаракни олиб қўйдилар, шаҳарни талон-торож қилдилар, икки кун туриб, Қўқонга кетдилар. Бу вақтда Қўқон хони Муҳаммад Алихон эди². Қўқон олингандан кейин шаҳар ва унинг атрофидаги қишлоқлар Бухоронинг отлиқ қўшинига, хон саройи эса сарбозларга талон-торож қилиш учун топширилади, улар шу захотпёқ турли кийим бони бор бўлган 16 та сандиқни ва 30 та аёлни қўлга туширдилар, хазинани эса хон ўзига олди. Хон Марғилонга қочади, лекин у ерда уни тутиб олишиб, аравада Қўқонга олиб келишди ва сўйиб юборилди. Хоннинг ўғилларидан бирини амир Жиззахга қайтишда сўйиб юборди, иккитасини эса онаси билан Бухорога олиб кетди. Амир Қўқонда 14 кун бўлди. Қўқон Бухоро билан тенг катталикда бўлиб, кўчалари кенг, суви булоқдан чиқади, бинолари худди Бухородагидай, яъни кўп қисми лой ва кесакдан иборат бўлган. Кейинги баҳорда амир Қўқонга 300 та

¹ УзР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 4-плч, 273-варақ.

² Пшеничников бу вақтда Султон Маҳмуднинг ҳолигини билмаган.

уста юборди, улар шу йилнинг ўзандаёқ қўқонликлар томонидан ўлдирилиб шаҳар деворига кўмилди, Бухоронинг бошлиғи билан бирга унга содиқ 1000 га яқин одам ҳам ўлдирилди»¹.

1842 йилнинг июнида Шерали Қўқон хони деб эълон қилинади, у 3—4 минг қўшини билан Қўқонга келади. Бухоронинг гумаштаси Иброҳим додхоҳ уларнинг яқинлашаётганини билиб қолиб, Хўжандга қочиб кетади.

Қўқонликлар Насруллонинг қайтадан юриш қилишини билиб, шаҳарни мустаҳкамлайдилар ва унинг деворини қуришга киришадилар. Бухоро амири бундан воқиф бўлиб, 29 июлда кўп соғли қўшин билан йўл олади. Насрулло Қўқонга келиб, Мўй Муборақ қишлоғида тўхтайдди, бу ерда 2 ойдан ортиқроқ туриб қолади. У Қўқонни тўрт томондан ўраб олиниб, халқ ҳаддан ташқари оч қўйилса, таслим бўлишга мажбур бўлади, деб ўйлайди².

Шу аснода атоқли ҳарбий бошлиқ Муслмонқул амирдан Қўқонга билдирмай кириш учун рухсат сўрайди ва аҳолини тинчитишга ваъда беради. Муслмонқул бунга рухсат олгач, шаҳарга билдирмай киради ва халқни бирлаштиришга ва ўзини мудофаа қилишга чақиради, амирнинг кучлари заиф ва у тезда қуриловчи олиб ташлайди ҳамда Бухорога қайтади деб тушунтиради. Қурулланган қўқонликлар ўз хонлари атрофига бирлашиб, Қўқонни қаҳрамонларча мудофаа қиладилар, бухороликларнинг барча қаттиқ ҳужумларини даф қиладилар.

Бу вақтда эса хиваликлар 26 сентябрлар чамасида (рамазоннинг 2-кунинда) Бухоро амирлиги чегарасига бостириб кирадилар. «Амир бу ҳақда хабар топиб, Қўқонни ташлаб, 9 октябрь (рамазоннинг 15-куни)да Бухорога келади»³. Шундай қилиб, қўқонликлар галаба қозонадилар. Шералининг ҳукмронлиги ҳам аҳолидан оғир солиқлар йиғиш натижасида Қўқон хонлигининг қатор туманларида кўзғолонлар бўлиб турган вақтга тўғри келади. 1845 йилда ўшда яна бир кўзғолон бошланади, уни бостириш учун Муслмонқул боради. Унинг йўқлигидан фойдаланган Олимхоннинг ўғли — Мурод Шералини ўлдириб, ўзини хон деб эълон қилади, шунингдек ўзини Бухоро амирлигининг ноибини ҳам деб ҳисоблашни эътироф этади. Бухоро хонини яхши кўрмаган қўқонликлар Муродхонни

¹ Галкин М. П. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. СПб., 1869, 238—239-бетлар.

² ЎзР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 4-иш, 113—114-варақлар.

³ ЎзР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 4-иш, 115-варақ.

қўллаб-қувватламайдилар. Мусулмонқул бўлиб ўтган бу ҳодисадан хабардор бўлиб, қизини Шералихоннинг ўгли Худоёрхонга турмушга беради ва у билан бирга Қўқонга келиб, бир қагча кун хонлик қилишга муваффақ бўлган Муродхонни ўлдиради.

Мусулмонқул Саримсоқнинг хон бўлиш ниятини билгач, уни хон деб эълон қилишга ваъда бериб, Тошкентдан Қўқонга келишга таклиф қилади, лекин уни ўлдириш учун яширин равишда буйруқ беради, буйруқ бажарилади. Шундан кейин балоғатга етмаган Худоёр хон деб эълон қилинади, Мусулмонқул эса муваққат ҳоким бўлади. Ана шу даврдан бошлаб Қўқонда фақат қипчоқлар тўдасининг ҳукмронлиги бошланади. Мусулмонқул хоннинг ёшлигидан фойдаланиб хонликни деярли мустақил равишда ўзи бошқаради. Петровскийнинг сўзларига қараганда унинг бошқариши халқ учун ёмон бўлмаган, шунинг учунки, қаттиққўл, шафқатсиз, баджаҳл Мусулмонқул ўзича хонликнинг адолатли, одил ҳукмдори ва яхши хўжайини бўлган»¹.

«Саид Муҳаммад Худоёрхон Қўқондii»² мақоласининг муаллифи қайд қилганидек, Мусулмонқул ҳар доим хон номидан ёки хон қариндошларининг бирортаси номидан иш тутади. Бу вақтинчалик ҳокимлик шу сўзнинг тўлиқ маъносида ифодаларди. Унинг Худоёрхон даврида эгаллаган мавқеи Меньшиковнинг Петр II давридаги мавқеини эслатади. У ёш хонни деярли ҳеч қаёққа чиқармас, яқка-ёлғизликда сақларди, пул бермасди, ҳеч қандай буйруқ, фармойишлар бериш учун имкон яратмас эди.

Ўлдириш, босқинчилик ҳукмрон бўлган бу давр Мусулмонқул бошчилик қилган қипчоқларга алоқадор бўлиб, бошқа халқлар ўртасида уларга қарши бўлишни уйғотмасдан қололмасди. Бу шунга олиб келдики, натижада 1853 йилда қипчоқларни оммавий равишда шафқатсизларча қириш бошланиб, улардан 20 000 дан ортми Мусулмонқул билан бирга ўлдирилади.

Шу даврдан бошлаб Худоёрхоннинг мустақил ҳукмронлиги (1853—1858 йиллар) бошланади. Бу ҳукмронлик шундай хусусиятлари билан фарқ қилардики, хонликни бошқариш натижасида унинг охириги хонлигидай ҳеч қандай ғамхўрлик, ёрдам кўрсатилмай, унинг талаб-

¹ Петровский Н. Ф. Очерки Кокандского ханства. Туркестанский сборник, т. 75, 9-варақ.

² Қаранг: Туркестанский сборник, т. 89, 332—335-варақлар.

эҳтиёжларига бутунлай эътибор берилмас, жабр-зулм қилинарди.

Худоёрхон шимолий вилоятлардан иборат алоҳида ўлка ташкил қилиб, уни бошқаришни Мирза Аҳмадга топширади. У ўзининг қаттиққўллиги билан қирғизларда қаҳр-газаб уйғотади. Бунинг натижасида 1857 йилда хонликнинг шимолий қисми қўзғолон билан қуршаб олинади.

Шу орада Худоёрхон ўз ноибидан ҳеч қандай хабар олмагач, Мирзо Аҳмадни хавф-хатарда, деб ўйлаб Тошкентга ўзининг катта акаси Маллабекни юборади. Унга шимолий вилоятлардаги барча қўшинлар устидан ҳукмронликни қабул қилишни топширади.

Маллабек бундан фойдаланишга қарор қилиб, қўзғолончиларнинг гуноҳидан ўтиш, уларни афв этишни маълум қилади. Ўлпон (солиқ)ларни олиб ташлайди ва тезда Тошкент ҳамда хонликнинг бутун шимолий қисмида ҳамманинг яхши кўришига сазовор бўлади. У кўп ўтмай, хонликни бошқаришда ўз ҳуқуқларини очиқдан-очиқ билдиради, қўшинларни йиғиб, Сомончида ўз укасининг қўшинини енгиб, Қўқонни эгаллайди.

Қўқон хонлигининг сиёсий ҳаётида собиқ мингбоши Мусулмонқулнинг ўғли, қипчоқларнинг бошлиғи Олимқул пайдо бўлади. Шу даврдан бошлаб мамлакатда қипчоқларнинг роли янада кучаяди. Худоёрхон даврида қипчоқлардан тортиб олинган барча ерлар аввалги эгаларига қайтариб берилади. Маллахон ҳокимлик қилган даврда Қоратегин вилояти Қўқонга тобе бўлади ва Хитой билан дипломатик (устомонлик билан қилинган) муносабатлар ўрнатишга ҳаракат қилинади, лекин муваффақиятга эришилмайди. Бу вақтда эса чор Россияси Қўқон хонлигига қарши ҳарбий тазйиқни янада кучайтириб, Тўқмоқ, Пишпак ва бошқа қатор қалъаларни теварак-атрофи билан забт этади.

Маллахон қўлдан кетган қалъаларни қайтариб олиш учун бир неча марта ҳаракат қилади, лекин бу ҳаракатлар беҳуда кетади. Бу ҳаракатлар унга қарши порозилик юзага келтиради. Шу билан бирга, оғирлик қиладиган ўлпонлар ва мажбурийлик, шунингдек, муҳолифиятга қарши жазо чоралари фитна уюштиришни тезлаштириб юборади. Натижада 1862 йилнинг март ойида Маллахон ўлдирилади ва унинг ўрнига ўн етти ёшли Шох Мурод хон деб эълон қилинади. Янги хон бувасининг ўлдирилишига яқин муносабатда бўлиб, хонлик қилганларни очиқ равишда хоинона ўлдиради. Тошкент хони Қаноат ўз ҳаёти-

даш хавотирланиб, Тошкентни мустаҳкамлайди ва хонлик тахтини қайтариб беришни ваъда қилиб, Худоёрни таклиф қилади. Худоёр Тошкентга март ойида келади. Шоҳ Мурод буни билиб қолиб, 14 минглик қўшини билан Тошкентни қамал қилади. Лекин Шоҳ Муродни Худоёрхон тарафдорлари ўғирлаб кетадилар. Худди ана шу пайтда Бухоро амири Музаффар Қўқонга юради, натижада Тошкентни қамал қилиш бекор қилинади ва қўқонликлар кучларини сақлаш мақсадида Олатоғ тоғига чекинадилар.

Шундай қилиб, Худоёрхон Қўқон тахтига қайта тикланади.

Бу вақтда Қўқонда Қўқон хонларининг уч авлоди яшарди: Содиқ бек, Хожя бек ва Шоҳруҳ. Уларнинг ҳаммаси ёшлар бўлиб, деярли 20 ёшда эдилар. Улар кутилмаганда хон тахти учун ўз ҳуқуқларини эълон қиладилар. Натижада кучлар парчаланиб, бўлиниб кетади: баъзилар Олимқулга содиқ қоладилар, бошқалари эса ёш даъвогарлар томонига ўтадилар. Худоёрхон бундан фойдаланиб, душманни бир қанча жангларда тор-мор қилади. Олимқул урушнинг муваффақият қозонишида уларнинг кирдикорлари зарар етказишини кўргач, қандай бўлса ҳам улардан қутулишга қарор қилади. У ёш талабгорларни ўз олдига чақириб, уларнинг ҳар бирига хонлик тахтини ваъда беради, йигитчалар бунга ишониб Ўшга келганларида, Олимқул уларнинг ҳаммасини сўйиб ташлашни буюради. Учала бахтсиз йигитчаларни Ўш қабристонига кўмадилар, уларнинг қабри ҳанузгача Тахти Сулаймоннинг шимолий ёнбағрида жойлашган.

Бундай қонли ҳодисадан кейин 1863 йил 9 июлда Олимқул Маллахоннинг ўғли Султон Муродни Қўқон хони деб эълон қилади ва Худоёрхонга қарши ҳал қилувчи жанглар олиб боради. Бухоро амири Музаффар тез орада ўз подшоҳлигига қайтиб келишга мажбур бўлади, чунки Шаҳрисабз шаҳрида қўзғолон кўтарилган эди. Қипчоқлар буни билиб қолиб, қирғизларнинг айрим уруғлари билан бирга қўшин тўплайдилар ва бир пайтнинг ўзида Қўқон ва Тошкентни қамал қиладилар¹.

1863 йил 4 сентябрда Оренбург корпуси генерал-адъютанти Безак ҳарбий вазирга «амир қипчоқлар билан муросага келди ва Худоёрхонни чиқариб юборишга шартлашиб, унинг ўрнига марҳум Маллабекнинг ўғли Султон

¹ УзР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 26-йил, 374—375-варақлар.

Мурод (13 ёки 14 ёшли бола) ни балоғатга етгунча Қипчоқ бийи мулла Олимқулга ҳамма шаҳар ва қалъаларга ҳоким тайинлаш ҳуқуқи билан юқорида зикр этилган Қўқон хонлигини бошқаришни топширади»¹ деб хабар беради.

Шундай қилиб Мулла Олимқул муваққат хон (регент) бўлиб олгач, «хонликда қипчоқларнинг ҳукмронлигини нима қилиб бўлса ҳам, ишончли равишда мустаҳкамлашни ўзига асосий вазифа қилиб олади ва бу мақсадга эришишда Худоёрхонга қарши қўзғолон пайтида қипчоқларга кўпроқ ёрдам берган ўша қирғиз уруғларини Қўқон атрофида тўплашни ўйлайди»².

Қўқон ҳукумати ҳокимиятни мустаҳкамлаш мақсадида ишни аввало ҳарбий ва молиявий воситаларни тартибга солишда меҳнаткашлар гарданидаги солиқларни енгиллаштиришдан бошлайди. Шу мақсадда Қўқонда қўшинлар йиғилиб муайян шаклга келтирила бошланади, замбараклар қуйиб тайёрланади, шаҳар мустаҳкамланади. Обрў-эътиборли ва янги ҳукуматга ишончсиз одамлар Тошкент ва бошқа узоқ шаҳарларга кўчириб юборилади³. Янги хонни кам ёқлаган шаҳар халқи томонидан тўсатдан бўладиган ҳужумни олдиндан бартараф қилиш мақсадида Олимқул Қўқон марказида жойлашган хоннинг эски саройини йўқ қилади ва унинг ўрнига шаҳар чеккасида бошқасини қуриб мустаҳкамлай бошлайди⁴.

Бу даврда Россия-Қўқон муносабатлари ёмонлашади. Россия ўзининг босқинчилик ғояларини кучайтиради. Натижада 1864 йилда рус қўшинлари Чимкентни, 1865 йилда Тошкентни босиб олади. Шу маҳалда Олимқул ўлдирилади. Бу пайтда қипчоқ ва қирғизлар Худойқул бекни тантанавор равишда хон деб эълон қиладилар, кейинчалик уни Белбоғчи хон деб атайдилар. У атиги 14 кунгина хонлик қилади, сўнгра барча қимматбаҳо нарсаларини олиб, Қашғарга қочиб кетади. Худоёрхон тезда ҳеч қандай қаршиликсиз Қўқонни эгаллайди.

Худоёрхоннинг хонлигини бошқариш усули олдинги хонларникига қараганда янада шафқатсиз бўлади. «У ўз халқини ўн йил давомида ҳар хил турдаги босқинчилик,

¹ Ўша жойда 26-а иш, 117-варақ.

² Ўша жойда, 87-б иш, 27-варақ.

³ ҲЗР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 26-иш, 168—169-варақлар.

⁴ Ўша жойда, 27-иш, 22-варақ.

ўғрилиқ билан талади, ўлдирди»¹. Масалап, 1870 йилда Қўқон чегарасида Маллахоннинг ўғли Саидхон пайдо бўлади, у бу вақтгача Бухорода яшаган ва Худоёрхонга душманлик руҳидаги гуруҳга таклиф қилинган эди. Хон буни билиб қолиб, уни ушлаб олиш ва ўлдиришни буюради. Яқкатут қишлоғида бу буйруқ бажарилади. Бу воқеа хон билан амирнинг муносабатини мураккаблаштириши мумкин эди. Бухоро амира бу можаронинг жавобгарлигидан қутулишга ҳаракат қилиб, Саид унинг ижозатсиз кетганини билдиради ва Саидни Қўқонга киритишни сўраб, ўзига юборилган муҳрли хатни кўрсатади. Хоннинг қўлида шахсий муҳр билан тасдиқланган фитначилар рўйхати бор бўлиб, улардан оддий (ҳар доимги) усул: яширинча ўлдиришни режалаштириш билан қутулмоқчи бўлади. Хон томонидан 1866—1871 йилларда 3000 та киши яширинча ўлдирилганлиги маълум бўлади².

Аҳоли хусусан Худоёрхон ҳукмронлик қилган даврда аёвсиз равишда оғир солиқларга дучор қилинади. Буни ўз вақтида М. А. Терентьев қуйидаги сўзлар билан ифодалаган эди: «Яна янги солиқлар ўйлаб топилди: экилган барча мевасиз дарахтларга, кўмирга, тоғдаги ёндириб юборилган сон-саноқсиз бурганларга, ёқилган учун йиғиб олинган турли-туман шох-шаббаларга, тиканакларга, қамишларга ва тиканли ёввойи ўсимликларга, пичанга, марказга ташиб келтирилган, бозордан сотиб олинган ва сотилган ҳар бир нарсадан ҳам бир қанча чек (2 тиийн) олинди. Буларнинг ҳаммаси металл ва юк ташиниш учун хизмат қиладиган ҳайвонларга солинган илгариги солиқлар очкўз, хасис хоннинг қанчалик битмас-туганмас боийиш манбаи бўлган бўлса, фуқароларнинг бор-йўгини шилиб, талаб, йиғиштириб олишни улар норозиликнинг шунчалик битмас-туганмас манбаи бўлди»³.

1873 йилда Худоёрхон тоғларда ўсадиган ёввойи мевали дарахтларни ўраб олиб, бож солади ва бу бождарни йиғиб олиш учун ўшга ишончли одамларини юборади. Халқ бу солиқларни тўлашдан бош тортади, солиқ йиғувчиларни уриб-калтаклайди.

Худоёрхон буни билиб қолиб, уларни куч билан енгиниш учун сарбозларни юборади. Улар орасида «қонли тўқна-

¹ *Россель Ю.* Среднеазиатская культура и наше политика на Востоке. Туркестанский сборник, т. 22, 28—29-бетлар.

² *Федченко А. П.* Путешествие в Туркестан, т. I, ч. II, СПб., М., 1875, 95—96-бетлар.

³ *Терентьев М. А.* История завоевания Средней Азии, т. II, СПб, 1906, 327-бет.

шувлар» бўлиб ўтади, лекин шундай бўлса ҳам қўзғолончиларни тор-мор қилишга муваффақ бўлинмайди. Қўзғолончилар узоқ тоғларга кетиб қоладилар. Бу пайтда қўзғолонни куч билан бостиришда раҳбарлик қилган Абдураҳмон Офтобачи улар билан музокара олиб боради. Бунинг натижасида қўзғолончилар Худоёрхонга 40 та одамни вакил қилиб юборишга қарор қиладилар. Абдураҳмон Офтобачи қўзғолоннинг жуда жиддийлигини тушуниб, Худоёрхонга илюва хати — мактуб юбориб, унда қандай бўлса ҳам вакиллар аъзоларини тирик қолдириш ва имконияти борича уларнинг талабларини қондиришни сўрайди. Лекин шунга қарамай, Худоёрхон вакиллар аъзоларини ўлимга буюради, бунинг натижасида қўзғолон янги куч билан бирдан кучайиб кетади¹.

Қарши бўлганлар халқ норозилигидан фойдаланмоқчи бўлиб ҳокимиятни ўз қўлига олишга қарор қиладилар. Шу мақсадда хоннинг Самарқандда яшовчи узоқ қариндоши Пўлатбекни қатнаштиришга қарор қилинади. Лекин у бу таклифдан бош тортади. Ўша кезде Наманганга Пўлатбек номи билан сохта шахс — Ҳасаннинг ўғли Мулла Исҳоқни таклиф қиладилар². Кейинги сиёсий воқеалар «Пўлатхон қўзғолони» тарзида тарихга кирган қўзғолон билан чамбарчас қўшилиб кетади. XIX асрда Қўқон хонлиги — Қўқон шаҳрида савлат билан ўтирган хоннинг ўзи бошчилик қилган типик шарқий энг йирик феодал давлат ҳисобланарди.

Хондан кейин ижтимоий аҳволга кўра иерархия босқичларида қуйидаги мансаблар мавжуд бўлади: 1. Шайхулислом, қознқалон, хўжақалон, нақиб ва муллалар; 2. Мингбоши, оталиқ, қушбеги, мехтар; 3. Парвоначи; 4. Додхоҳ; 5. Бий; 6. Эшик оғаси, иноқ ва шиғовул; 7. Тўқсоба; 8. Мирохўр; 9. Қоровулбеги.

Қўқон хонлигида қуйидаги мансаблар шарафли, ҳурматли ҳисобланган: руҳонийлар мансаби, ҳарбийлар мансаби, подшо саройидаги унвон ва мансаблар ҳамда маъмурий мансаб ва лавозимлар. Хўжақалон, нақиб, мирасад, садр, судур, урақ мансаблари фақат Муҳаммад пайғамбар ва тўртта (Абу Бақр, Умар, Усмон ва Али) ҳалифалар авлодларига мансуб шахсларга тақдим қи-

¹ *Россель Ю.* Среднеазиатская культура и наша политика на Востоке. Туркестанский сборник. т. 22, 29-бет.

² Бу қўзғолон ҳақида қаранг. *Бабабеков Х. Н.* «Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки». Ташкент, 1990, 83—109-бетлар.

пинган¹. Қўқон хонлигида бу мансабдагилар бир йилда 120 дан 1200 тангагача ва 50 дан 70 ботмонгача ғалла оладилар².

Шайхулислом, мавлави, қозикалон, қозил қуззот, қози аскар, қози мутлоқ, қози раис, муфти, аълам, мударрис, имомлар шундай шахслар бўлиши керак эдикм, улар мусулмон мактаб ва мадрасаларида таълим олган бўлишлари зарур эди. Шайхулислом унвонини олиш учун билимдон, ўқимишли бўлиш ҳақидаги ҳужжатдан ташқари тайинли насил-насаб ҳам талаб қилинган. У хўжалар авлодидан бўлиши лозим эди. Руҳонийлар вақфлар даромади ёки жамоатчиликдан йиғилган парсалар ҳисобига ҳаёт кечиринган. Бундан ташқари, улар ҳар йили хондан кўп кийимлар, ғалла ва пулдан иборат бўлган турли-туман совғалар олиб турганлар. Кечқурун ва кечаси мусулмонларнинг яхши муомаласи, хулқи ва умуман шаҳардаги тартибни қурбони бошчилигидаги маълум миқдордаги соқчи (миршаб)лар назорат қиларди.

Шунингдек, мухтасиблар лавозимига одатда ахлоқий сифатлари билан ажралиб турган ва шариаат қонунларини яхши билган шахслар тайинланган, чунки улар мусулмонларнинг диний бурчларидан воқиф бўлишлари керак эди, шунинг учун улар раис — аълам деб ҳам аталган³.

Хоннинг даромадини махсус амалдорлар бошқаришган: мирза-и дафтар хон хазинасининг аҳволи ҳақида махсус дафтарга қайд қилиб борган. Саркор ва иноқ хонлик хазинасига қабул қилинадиган маҳсулотларни сақловчи ҳисобланган. Бу амалдор саройда хоннинг хавфсизлигини қўриқловчилар ва хизматкорларнинг эҳтиёжларини таъминлаган. Пулларнинг ҳаммасини меҳтар ёки хоннинг газначиси (кассири) қабул қилган, шунингдек, у хоннинг барча қимматбаҳо буюмларини бошқарувчи бўлиб ҳам ҳисобланган⁴.

Одатда вақтинча ҳукмронлик қилувчи гуруҳнинг энг нуфузли, обрўли шахслари хонликдаги яхши лавозимларни эгаллаб олганлар. Барча масалаларни ҳал қилиш

¹ Кун А. Л. Некоторые сведения о Ферганской долине. Военный сборник, 1876, 52-бет.

² Хорошхин А. П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. СПб., 1876, 52-бет.

³ Остроумов Н. П. Сарты. Ташкент, 1890, 38-бет.

⁴ Горчаков И. Д. Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии, 207—208-бетлар.

учун хонга қарашли доимий кенгаш ташкил қилинган эди. Унга хоннинг ўзидан ташқари оталиқ, мингбоши, отабек, саркор, дастурхончи, рисолачи, газначи, меҳтар, ноиб, ҳудайчи ва хоннинг истаги билан баъзи бир бошқалар, амалда эса мингбошининг маслаҳатига мувофиқ киритилган.

Шаҳар ҳаётида руҳонийлар фуқаролар ишини ҳал қилишда қозиликка (судга) оид ҳамма ишларни ошкор қилардилар. Қўқонда қозилик ишларини маълум тартибда кўриш фақат шариат ва одатлар асосида олиб борилади. Масалан, 10 танга (2 сўмга яқин)дан ортиқ ўғирлаганлик учун қўли кесиб ташланади, ўлдирганлик учун калласи кесиб ташланади, эътиқод, дин, имондан, йўлдан уриш, ёмон йўлга солиш — тошбўрон қилинади, фахш йўлга кирган хотинларни ҳам тош билан урганлар¹.

1814 йилда Ф. Назаров 30 та қўйни ўғирлагани учун битта мусулмоннинг ўнг қўли панжасини қилич билан кесиб ташлаганликларининг гувоҳи бўлади. У шунингдек, Қўқонда 17 ёшли қизнинг бошқага турмушга чиқайдан бош тортиб, ўз севгилисиникига кетиб қолгани учун ўлдиришганини ҳам ўз кўзи билан кўради. Руҳонийларнинг ўтакетган мутаассиблиги шу даражага бориб етадики, ҳаттоки Қўқон хони Умархон қизнинг ҳусни, чиройи учун ҳам уни қутқара олмайди. Шу тўғрисида Ф. Назаров бундай деб ёзган эди: «Қонун бўйича уни ўлимга маҳкум этишга ҳукм қилиш керак эди, подшо уни ўлимдан қутқариш ҳуқуқига эга бўлмаса ҳам, унинг ёшлиги, ҳусни, чиройига раҳм-шафқат қилиб, унга яширинча одам юбориб, ўз кўрсатмаларини рад этиб, сочлари касаллиги сабабли тўкилиб кетганини айтишини таъкидлади. У унга ўзининг қадрли ширин сўзлигидан воз кечиб, усиз яшашни истамаслигини, саботли бўлиб қолишини айтиб қўйишни илтимос қилди»².

Маълумки, реакцион руҳонийлар қозилик ишларини ўз қўлида сақлаб турарди ва феодал олий табақалар унинг ёрдамида эркин, ҳур фикрловчиларнинг заррача ҳаракатларини ва халқ оммасининг жабр-зулмга ва адо-

¹ Костенко Л. Ф. Средняя Азия и водворение в пей русской гражданственности. СПб., 1871, 64-бет.

² Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии, 52—53-бетлар.

латсизликка қарши чиқишларини куч билан бостириб, йўқ қиларди.

Олий суд қозилар ва руҳонийлар қўлида ҳоқимият учун кўр-кўрона қурол бўлиб, бунда гуноҳсизларни ўлим жазосига ҳукм қилиш тез-тез учраб турарди. Қозиларнинг ҳукмларидан норози бўлган фуқаролар хонга арз қилишлари мумкин эди. Аммо бунга камдан-кам одам муурожаат қиларди. Чунки шариат қонунларини яхши билмаганлар унинг нозик томонларида адашиб қолиб, барча қози ва амалдорларни ўзларига қарши қилиб олардилар ва динга қарши чиқдилар деб улар оддий жазонинг ўрнига ўлим ҳукмига ҳам дучор бўлишлари мумкин эди¹.

Қўқон хонлигида қулфурушлик сарқитлари сақланиб қолади. Қўқон шаҳрида ёш қул 30 тилла, ёш чўри (қиз) 40 тиллага баҳоланган². Қуллар билан буюмдай муомалада бўлинган. Масалан, 1871 йил 1 мартда Қўқон хонининг акаси Султон Муродбек Худоёрхон шарафига пойга уюштиради. Ғолиблар учун совринлар, хусусан биринчи соврин жуда кўп эди. У битта ғулом (қул бола), 1 та чўри (қул асир), 129 сўм турадиган 1 та катта ёмба, 1 та чодир, 1 та араб гилами, 2 та қипчоқ гилами, 3 та кўрпа, 2 та чинни лаганча, 9 та косача, 2 та от олтинли жиҳоз ва кумуш ҳал билан қоқланиб тиқилган ёпиқ (жули), 2 та туя, 2 боғлам тўн (чопон), 25 та ҳар хил нарсалар: қумғон (чойнаклар), патнислар, лаганчалар, қозонлар ва бошқалардан иборат бўлган. Охирги, яъни қирқинчи соврин учта тўн (ип аралаш шойи ва олача беқасам), 1 та қўй, 1 та эчкидан иборат бўлган³.

Умуман, Султон Муродбекда 20 та қул бўлиб, улар далааларга ишлов беришга оид оғир меҳнатни ва боғларда экин экиш, ўстириш, етиштириш ишларини бажарар эдилар. Улардан баъзи бирлари идишларни ямаш, тузатиш, таъмирлаш билан шугулланган ва дарвоза қоровули, отбоқарлик вазифасини ҳам бажарган⁴.

Қўқонда қуллар кам бўлган, уларнинг аҳволи Бу-

¹ Горчаков П. Д. Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии, 199—200-бетлар.

² Хороштин А. П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. 43-бет.

³ Туркестанские ведомости. 1871 йил. 45-сон.

⁴ Западнo-китайская народность в Фергане. Русский мир, 1876, 156-сон.

хоро ва Хива билан таққосланганда деярли унчалик оғир эмас эди. Қўллар қўшни давлатларга бўлган ҳужумлар вақтида қўлга туширилган асирлар ҳисобланган.

Қўқон хонлигида мавжуд бўлган ҳарбий унвонлар қуйидагича бўлган: мингбоши — одатда у вазирлик вазифасини бирга олиб борган. Шералихон ва Худоёрхонлар даврида мингбоши бош қўмондон ҳисобланган. Кейин понсадбоши, юзбоши, элликбоши, ўнбоши, тўпчибоши, замбаракчи ва бошқалар. Ҳар бир киши ҳарбий хизматга киришда ҳукуматдан от ва от абзали олган, сафарга чиқишдан олдин юзбоши 2 тилла, элликбоши — 1,5 тилла, оддий аскар — 1 тилла олган. Қўшинларни одатдагидек таъминлаш 1851 йилда пулли унвонлар ва озиқ-овқат натурасидан иборат эди: бир йилда юзбоши 147 сўм қумуш танга, элликбоши — 98 сўм, ўнбоши — 65 сўм, оддийлар — 43 сўм олган¹.

Қўқонда ҳарбий унвонлардан ташқари ҳарбий мансаблар ҳам мавжуд бўлиб, улар штатдаги ўринлар билан белгиланган ва давлат ҳисобидан ойлик маош билан таъминланган.

Ҳарбий даражалар²

№. р.	Даража, амаллар номи	Штатдаги ўринлар сони	Ҳар бирининг бир йиллик маоши ўлчови	
			натура билан пулларда	пул билан сўмда
1.	Оталиқ	1	8000	200
2.	Қўшбеги	4	4000	300
3.	Парвоначи	8	3200	300
4.	Додхоқ	10	2800	200
5.	Бий	10	1600	140
6.	Эшик оғаси	100	800	100
7.	Тўқсобалар	200	400	60
8.	Мироҳўрлар	300	280	30
9.	Қоровулбеги	400	200	20
10.	Қўрчи	200	120	14
11.	Дивачи	500	120	14
12.	Мирзабоши	100	100	12
13.	Чаҳор оғаси	1000	100	12
14.	(Қўқонда) Ботирлар (Қўқонда)	8000	80	10

¹ Военно-статистический сборник, 1868 г. Вероисповедение и образование, 142—143-бетлар.

² Кун А. Л. Некоторые сведения о Ферганской долине. Военный сборник, 1876, т. 4, 179, 447-бетлар.

Юқорида кўрсатилган ҳарбий даражаларнинг 1 дан 7 гачаси асосан ўзбеклардан тайинланган. Бошқа мансабларни олиш ҳуқуқига ҳар қандай киши қайси табақалигидан қатъий назар эга бўлган.

Қўқонда яшаган сарбоз ва тўпчилар фақат алоҳида вазифадаги ноиб, додхоҳнинг доимий тасарруфида бўлганлар. Уруш даврида ноиб, додхоҳ ўз қисмига ҳаракатдаги кўшиннинг ҳамма сарбозларини қабул қилган, унга вақтинча бошчилик қилишни махсус тайинланган амир лашкар (бош кўмондон)га топширарди¹.

1860 йилда қўқонликларда, аслини олганда, мунтазам, ҳатто бир озгина бўлса ҳам олдиндан ташкил этилган кўшин йўқ эди. Хонликда тинчлик, хотиржамликни сақлаш ва қалъа гарнизони учун ҳақ тўланадиган кўнгилчилар хизмат қиларди. Уруш вақтида хизматга қурол кўтариб юришга лаёқатли бўлган барча эркаклар чақирилган. Ҳарбий хизматга кўпинча куз ойларида чақирилган. Қуйи мансабдаги хизматчилар ҳукуматдан бир йилда икки қопдан арпа, ойига бир тилладан пул олардилар. Бундан ташқари, айни замонда уларга баҳорда 4 тадан ёзлик тўн, кўйлак, этик, салла, дўппи ва белбоғ, қишда эса иссиқ чопон, ошланган пўстин, этик, иссиқ шашка ва от бериларди. Қуруллардан қилич, найза, милтиқ берилган. Милтиқ ҳаммага эмас, фақат отини билладиганларга танлаб берилган, умуман, қўқонликларнинг қурул-аслаҳаси жуда ёмон бўлган.

Шундай қилиб, ташкил этилган кўшиннинг ўз бошлиқлари бўлган: мингбоши асосий ҳарбий бошлиқ, понсад (беш юз) боши, юзбоши, ясавул, уларнинг бир қисми хўжалик ишлари билан шуғулланганлар. Хон ҳарбий юришлар вақтида вилоят ва қалъа ҳокимларига, шунингдек, халққа кўшинларни белгиланган жойга маълум кунда йиғиш ҳақида фармон берарди. Понсадлар ўзларига юзбоши, ясавул ва бошқаларни ёрдамчи қилиб олиб, кўнгилли кўшин бошлиғи бўлиб, бу буйруқни бажарардилар. Шундан кейин хон ўзининг соқчилари билан сафарга чиқарди, йўл бўйлаб гарнизон ва қалъалардан кўшин тўплаб, унда фақат зарур миқдордаги ҳарбийларнигина қолдирган. Хонга кўнгилчилар ҳам кўшилиб борган. Қалъалардан ташилган ҳар бир замбаракка 25 тадан от қўшилган, бундан ташқари яна заҳирада 25 тадан (керак вақтда ишлатиш учун) отлар

¹ *Наливкин В. П.* Краткая история Кокандского ханства, 209-бет.

бўлган. Қуруллар учун зарядлар (ўққа ёки қурул оғзи-га жойланган портловчи модда) ва милтиқ учун ўқ (патрон) лар алоҳида махсус сандиқларда ташилган.

Қўшинда мисдан қилинган катта қуруллардан ташқари яна чўян ёки темирдан қилинган замбараклар ҳам бўлган. Уларнинг шакли ҳар хил бўлиб, қалта фальконет (кичик калибрли қадимий тўп)га ўхшарди. Шунингдек, русларнинг милтиқларига ўхшаш узунлари ҳам бўлган. Улар махсус жойлаштирилган катта ғилдиракли араваларда (Қўқон арава) олиб юрилган.

Қўшин белгиланган жойга кетаётганда уларнинг орқасидан олдиндан хабардор қилиб қўйилган савдогарлар озиқ-овқатлар билан боришган. Қўшин лагер (аҳоли яшайдиган жойдан ташқаридаги вақтинчалик қароргоҳ) да тўхтаганда бозор очилиб, савдо-сотиқ бошланган. Шундай қилиб, қўшинлар уруш пайтида озиқ-овқатни давлат ҳисобидан натура ҳолида олмаган. Қалъа гарнизонларидан олинган қўшинларга сафар вақтида уларнинг ҳар бирига 3—4 тиллодан пул берилган кўнгилли аскарлар ҳеч нарса олмаганлар.

Озиқ-овқатнинг бундай ҳолда уюштирилиши оқибатида қўшиннинг кўпинча энг зарур бўлган нарсага муҳтожлиги юз бериб турарди. Савдогарлар ҳар доим ҳам батартиб, пишиқ-пухта иш қилмас эдилар, айрим ҳолларда ҳарбий ҳаракатлар озиқ-овқатларнинг ғамлаб қўйилмаслиги натижасида тўхтатилган. Қўқон қўшинининг миқдори фуқароларнинг хонга нисбатан муносабатига ва тавсия қилинадиган сафарга боғлиқ бўлган. Баъзи бир маълумотларга қараганда, хон XIX асрнинг 50-йилларида 20 кун давомида 40000 га яқин кишини тўплашга ва улар билан сафар (юрин) қилишга муваффақ бўлган. Лекин доимий ўзаро (ички) урушлар ва қирғинлар, хунрезликлар кейинги йилларда хонлик кучларини жуда қисқартириб юборди. 1850 йилда хон бор кучи билан ҳаракат қилиб 2500 га яқин киши йиғган.

Қалъа гарнизонларида ва шаҳардаги қўшинлар сони 11620 кишини ташкил қилган. Шундан Қўқонда 6000, Тошкентда — 2000, Пишпақда — 800, Туристон ва Авлиёстада — 600, Қировчи ва Марқда — 400 тадан, бошқа қалъаларда 50 тадан 250 тагача бўлган. Бу қўшинлар вазиятга боғлиқ равишда тез-тез ўзгариб турган¹.

¹ ЎзР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 24-иш, 244—247-варақлар.

ҚЎҚОНЛИКЛАРНИНГ ОЗОДЛИК ВА ИСТИҚЛОЛ УЧУН КУРАШИ

ҚАЛАНДАР ҚЎЗҒОЛОНИ

«Мунтаҳаб ат-таворих» қўлёзмасида Қўқон тарихи билан боғлиқ битта қизиқ воқеа келтирилади. Бухоро хонлиги билан бўлган ҳарбий ихтилофлар натижасида 1841 йил октябрда Муҳаммад Алихон ўзининг мағлубиятини тан олади ва Бухоро амири Насруллони хотиржам қилиш ва яна унинг ишончини қозониш учун ўғли Муҳаммад Аминдан амирга Хўқанд ва шаҳар хазинасининг калитини бериб юборади. Муҳаммад Амин беш кундан кейин Бухоро вакиллари билан Қўқонга қайтиб келиб, амир, агар хоннинг шахсан ўзи унинг олдига пешвоз чиқса, унга шаҳарни қайтариб беришини айтиб қўйишни топширганлигини хонга айтади. Муҳаммад Алихон ўз яқин кишилари билан маслаҳатлашишга қарор қилади. Бу вақтда унинг олдига Қўқонда машҳур бўлган ўйма нақш солувчи уста Хўжа Қаландар номли мисгар келиб, унга бир кун ҳокимлик, яъни хонлик ҳуқуқини берса, у Насруллони ҳайдаб юборишини айтади. Муҳаммад Алихон бунга рози бўлади. Бу ҳақдаги хабар яшин тезлигида тарқалади. Қўқоннинг барча меҳнаткаш халқи Хўжа Қаландар бошчилигида бирлашадилар. «Мунтаҳаб ат-таворих» қўлёзмасининг муаллифи Қаландар тарафдорларини «ўприлар ва жон-жаҳди билан ўйнашувчи қиморбозлар» деб атайд¹.

Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, бу даврда у Қўқон хонлиги чегараларидан узоқда турган ва бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисалар ҳақида Қўқон феодалларининг ҳикоялари бўйича ёзиб олган. Бунда аҳолининг камбағал табақаси номига ўзига хос миннатдорчилик пэҳор қилинади. «Мунтаҳаб ат-таворих»да тасвирланишича, икки соат давомида 18 та надимнинг уйи айрон қилинади. Аниқ кўриниб турибдики, бу эса халқ нафратини келтирган, халққа душман Маҳмуд дастурхончи ўлдирилади, у Маҳаммад Алихоннинг топшириғи билан Бухоро амири Насруллонинг олдига яна бориши керак эди. Бунда у амирнинг олдига бўлган вақтида унга ёрдам беришни ваъда қилиб, халқ ҳаракатига қаршилик кўрсатади, деб тахмин қилиш мумкин. У билан бирга Бухоро амирининг элчиси ҳам ўлдирилади. Қўзғолончилар хон ҳарамини, уни шаҳарнинг гўзал аёлла-

¹ ЎзР ФАШИ, инв. № 594, 397-варақ.

ри билан таъминлаб турувчи хоннинг иккита қўшма-чисининг уй-жойини ҳам вайрон қиладилар, лекин уларнинг ўзларини топа олмайдилар, чунки улар яшир-нишга улгурган эдилар¹.

Юқоридаги воқеалардан кўриниб турибдики, Қўқон-да манфур феодаллар ва уларнинг зolim лаганбардор малайларига, хоннинг таслим бўлиш мақсадига, амирга ҳам бўйсунушга қарши халқ кўзголови ҳақиқатан ҳам содир бўлган. Қўқонликлар бухороликларга таслим бў-лишни ўзлари учун ҳақорат деб ҳисоблаб, эзувчилардан, амир тарафдорларидан қутулиш ва душманни даф қилиш фикрига келадилар. Дарҳақиқат, уларнинг ҳаракати оммавий халқ кўзголовига айланиб кетади.

Феодаллар халқнинг қасосидан қўрқиб, Муҳаммад Алихонни ўз фикрини ўзгартиришга кўндирадилар. Бу-нинг оқибатида хон Қўқоннинг энг обрўли ва ҳурматли кишиларидан бўлган Азимбой ва Асқар додхоҳга халқ-ни тинчлантириш ва Хўжа Қаландарни қамашни буюра-ди. Бу буйруқ бажарилади. Бу пайтда Насрулло Қароқ-чи-қумга яқинлашиб келаётгани, Султон Маҳмуднинг эса аллақачон Фатр қишлоғида эканлиги ҳақида хабар келади. Қўқон хони қўрқиб, шошилинч равишда амирга Сулаймонхўжа Шайхулислом ва амакиси Холбек қуш-беги орқали қимматбаҳо совғалар юборади. Амир Нас-рулло совғаларни қабул қиладди. Султон Маҳмудни Хўжанд ва Ўратепанинг ҳокими қилиб тайинлайди, ўзи Бухорога қайтиб кетади².

Хўжа Қаландар тарихи камдан-кам учрайди: хон бошчилигидаги феодаллар ташқи душман олдида ўзла-рининг ночорликларини кўрсатиб, қисқа муддатга бўлса ҳам, ҳокимиятни меҳнаткашлар қўлига топширадилар. Бунда улар ўз навбатида уюшқоқликларини ҳамда озодлик, ҳурлик, истиқлол учун ўз ҳаётини фидо қилиш-га тайёрликларини кўрсатадилар. Шу билан бирга, Хўжа Қаландар бошчилигидаги кўзголон раҳбарлари ташки-лотчилик ишларида етарли равишда тажрибага эга бўл-маганликлари ва яратилган шароитни тўғри баҳолай олмаганликлари боис халқ талаб-аҳтиёжи учун қонуний ҳуқуқ (ваколат)дан тўлиқ равишда фойдалана олмай-дилар.

Бу ҳаракатни тараққийпарвар ҳодиса тарзида тав-сифлаш мумкинки, у халққа хон ва бошқа феодаллар-

¹ Ўша ерда, 397-варақ.

² ЎЗР ФАШИ, илв № 594, 398-варақ.

нинг ваъдалари ёлгончиликдан иборатлигини аниқ, ишонарли қилиб кўрсатди ва исботлади. Шундай қилиб, Қўқон халқининг сиёсий онги бора-бора аста-секин етилади.

1841 ЙИЛГИ ҚЎҚОН ҚЎЗҒОЛONI

«Ансаб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин», «Мунтаҳаб ут-таворих», «Тарих-и Фарғона» ва бошқа кўпгина қўлёзма манбаларда Муҳаммад Алихоннинг ҳукмдорлик даври шундай тавсифланадики, хонликнинг аҳолиси, жумладан, Қўқон шаҳрининг аҳолиси ҳам аёвсиз эксплуатация қилинади, чексиз равишда ўзаро урушлар бўлиб, минглаб одамларни ҳаётдан олиб кетади, дала ва экинзорлар вайрон қилинади, хоннинг ўзи эса ичкилик-бозлик ва ахлоқсизликка берилади. Буларнинг ҳаммаси ва ҳаддан ташқари солинган солиқлар Қўқон аҳолисининг ҳамма табақалари орасида норозилик юз беришига сабаб бўлади.

«Мунтаҳаб ут-таворих»да ёзилишича, Муҳаммад Алихон укаси Султон Маҳмуд билан битим тузгандан кейин Қўқон хони яна ахлоқсиз ҳаёт тарзига киради. Бунда унга атрофидаги юқори мансабдаги амалдорлар, хусусан Саид Қушбеги ноҳўя ҳаракат қилишга йўл бериб қўяди. 1841 йилда у Шоҳиста номли балоғатга етмаган қизни зўрлайди. Бу ҳодиса қўқонликларнинг сабр-қосасини тўлдириб юборади. Улар хон ўрдасининг дарвозаси олдига йиғилиб, гуноҳкорларни жазолашни талаб қиладилар¹.

Муҳаммад Алихон бу гал халқнинг нафрат ва ғазабидан қочиб қутулишга муваффақ бўла олмаслигини тушунади. Худди шу куни хоннинг олдида Тошкентдан келган лашкар — қушбеги ҳам бор эди. Муҳаммад Алихон уни Гадейбой парвоначи билан бирга халқни ҳар қандай усул билан тинчлантиришга юборади ва хон номидан фармон бериш ҳуқуқини беради. Норозилик ҳақиқий қўзғолонга айланиб кетишидан, халқнинг ўрдани эгаллаб олишидан ва уни ўлдириши мумкинлигидан қўрқиб кетган хон бошқа дарвоза орқали номаълум жойга яширилади.

Қушбеги ва Гадейбой парвоначи халқ олдига чиқадилар ва норозилик сабабларини сўрайдилар. Одамлар

¹ ЎЗР ФАШИ, инв. № 594, 393-варақ.

бунгача ҳеч қачон бундай жабр-зулм ва бебошликни бошидан кечирмаганликларини, бошқа халқлар ҳам ўз ҳукмдорларидан бундай жабр-зулм кўрмаганликларини айтадилар. Амалдор тўралар газабланган халқни алдаш йўли билан тинчлантирадидлар, барча талабларни бажаришга ваъда берадилар. Орадан бир оз вақт ўтгач, Бухоро амири Қўқонга уруш бошлайди¹.

Шу билан бутун куч ва ўй-фикрлар ташқи душмандан Ватанни ҳимоя қилишга қаратилади, бошланган қўзғолон тўхтатилади. Қўзғолон тараққийпарвар тавсифга эга бўлади. Қўзғолончилар ўз талабларини қўя оладилар, оқибат натижада уларнинг ҳаммаси ҳам бажарилмайди. Шундай бўлса-да, бунга онқора равишда ваъда берган, баъзи бир шияти бузуқ амалдорлар қатл этиладилар. Бизнинг фикримизча, бу қўзғолон Муҳаммад Алихоннинг укаси Султон Маҳмуд фойдасига тахтдан воз кечишнинг асосий сабабларидан бири бўлади. У Қўқон аҳолиси муайян шароитларда уни амир Насруллога қарши курашда қўллаб-қувватлаши даргумонлигини тушунган эди.

Бу қўзғолон тўғрисида маълумотлар кам бўлса-да, шу нарса аёнки қўзғолончилар ўз олдиларига хоннинг ички сиёсатини бўшаштириш ёки ҳокимиятни Султон Маҳмудга топширишдек сиёсий мақсадларни ҳам қўйганлар. Ижобий, ҳолисона онлардан бири шу бўлдики, бу қўзғолон Қўқон аҳолисини бирлаштишга ёрдам берди ва унинг ўз куч ва имкониятларига ишончини оширди. Бу 1842 йилги Бухоро амирига қарши бўлган қўзғолонда яққол намоён бўлди.

1842 ЙИЛГИ ҚЎҚОН ХАЛҚ ҚЎЗҒОЛONI

Бухороликларга қарши мазкур халқ қўзғолони ҳақидаги муҳим маълумот «Ансоб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин» қўлёзмасида мавжуд. Бу қўлёзмага мувофиқ, 1842 йилда Бухоро амири Насрулло Қўқонни осон забт этади, Султон Маҳмудхонни, Муҳаммад Али ва уларнинг қариндош-уруғларини, жумладан, машҳур ўзбек шоираси Нодирани, шунингдек, кўпгина ҳарбий бошлиқларни қатл қилади. Шундан кейин Амир Насрулло Қўқон тахтига Иброҳим Хаёлни ноиб қилиб белгилайди, шаҳарни талон-торож қилади, хазинани эгаллай-

² ЎзР ФАШИ, янв. № 594, 399-варақ.

ди ва Бухорога жўнаб кетади. Иброҳим Хаёл шаҳарда қолган Бухоро гарнизони билан аҳолига ниҳоят даражада зулм қилади.

Қўқонликлар бухороликларнинг зулмидан газабланиб, босқинчиларга қарши курашишга қарор қиладилар. Шу мақсадда улар Шералихонни Тўрақўрғонга таклиф қиладилар ва илгариги одатга кўра, уни оқ кигизда кўтариб, таптанали суратда Қўқон хони деб эълон қиладилар. Қул Юсуф қирғизни — мингбоши, Муҳаммад Назар бекни — амир лашқар, Қучибойни эса ботирбоши қилиб тайинлайдилар. Шунингдек худайчи, дастурхончи, понсадбоши, юзбоши, ясовулбошилар тайинланади. Улар қўшинларни йиғиб, Қўқонга кирадилар ва Бухоро гарнизонини барбод қиладилар. Иброҳим Хаёл Бухорога қочиб кетади.

Шералихон Бухоро амири янги юриш қилиш учун киришиши ва қўқонликлар қўзғолонини бостириш учун интилишини билиб, қабила бошлиқлари, ҳарбий бошлиқлар, аминлар, оқсоқоллар ва обрўли, нуфўзли арбоблар кенгашини йиғиб, унда шошилишч равишда милтиқ, қилич, тўсиқлар тайёрлашга қарор қилинади, маҳаллар бўйича аҳолига милтиқ олиш учун ўлов пули солиғи солинади. Қўқон атрофида тўсиқ ва қўрғонлар барпо қилишга қарор қилинади. Лекин қурилиш ҳали тугатилмаган ҳам эдики, Бухоро амири катта сонли қўшин билан Қўқонга ҳужум билан яқинлашиб келади. «Ансоб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин» да тасвирланишича, бухоролик ва қўқонликлар ўртасида ҳар куни қаттиқ жанглар бўлиб ўтади. Бу жангларда кўп одам ўлади. Бухоро амири Қўқонни босиб олиш ва ёндириб юборишга ҳаракат қиладди, унинг қўшинлари теварак-атрофдаги қишлоқларни вайроқ қиладилар, лекин ҳамма уришишлар кутилган натижани бермайди. Айниқса, Қўқон хонининг хазинаси тугаган, озиқ-овқатлар тамом бўлай деб қолган эди.

Қўқонликлар тўсиқлар қуриш ва мавжудларининг қулаган, ағдарилган қисмини битиришга қарор қиладилар. Лекин шунинг учун улар шаҳар чегарасидан ташқарига чиқа олмайдилар, ичкаридан, яъни шаҳар томонидан чуқур (ҳандақ) қазилган аҳд қиладилар. Натижада қазилган ер тўсиқлар остида ажралиб турарди, у қамалли яхши ташкил қилишга имкон берарди. Шундай бўлса-да, бухороликлар Тоғалик томондан кучсиз жойи тахлаб олиб, кўп сонли қўшин билан шаҳарга бостириб кирадилар.

Қўқонликлар вужудга келган мушкул аҳволга тезда ўз йўналишини белгилайдилар ва тўнтарилган аравалардан баррикадалар қуришга киришадилар: бу ерга тезликда бор бўлган қуролларни олиб келадилар ва тор кўчалардан илдам юриб кетаётган бухороликларни яқиндан туриб атадилар. Бу жангда бухороликлар тор-мор қилинади. Қўқон мудофаасида аёллар ҳам фаол иштирок этадилар.

Кейинги ҳужум Навбаҳор тарафдан қилинади. У ёққа мудофаа учун тоғли мерган (снайпер)лар юборилади, улар (бухороликлар) катта талафот кўриб, чекинишга мажбур бўладилар. Бухороликлар ҳужумининг сабаби шундаки, шу ерли Муҳаммад Юсуф ва сахоб амирга мудофаанинг бўш, заиф жойини кўрсатиб, мактуб ёзадилар. Қўқонликлар сотқинларни топадилар ва уларни ўлдирадилар. Бундай мағлубиятдан кейин бухороликларнинг саросимага тушишидан фойдаланиб, илгари гаров тариқасида ушлапганлар — Шоди додхоҳ, Мусулмонқул қипчоқ ва бошқа қатор аслзода, машҳур бошлиқлар Қўқонга қочиб кетадилар.

Жанг ва урушлар, шунингдек ёнғин вақтида ҳам қўқонликлар кўп ғалла ва чорва учун тайёрланган пичанларни қўлдан бой берадилар.

Қўқон шаҳар аҳолиси очлик чегарасида турарди. Бу вақтда Ашт ва Чадак тарафдан қипчоқ Бегимқўли жарчибоши бошчилигида ун ва жўхори ортилган икки юзтага яқин от ва эшак қарвони бир неча юз қўй билан етиб келади. Бу Қўқон аҳолисининг ҳаммасини руҳлантириб, ғайратини ошириб юборади. Шу кунларда Марғилоннинг машҳур эшони Азимхўжа Ўш ва Андижонга ёрдам учун қўшин юборишни талаб қилиб, мактуб ёзди. Амин ва оқсоқоллар бу хатга жавобан икки мингта ўқчи найзобонлар тўплаб, қўзғолончиларга ёрдам бериш учун Қўқонга келадилар.

«Ансоб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин»да Қўқонга Бухоро элчисининг келиши, унинг ҳурмат билан яхши кутиб олинishi, лекин Шералихонга кўрсатиб, унинг бирор нарса дейишига йўл қўймай, шаҳар ташқарисига қувиб чиқарганликлари ҳақидаги маълумот гоят қизиқарлидир. Бу элчи амирга ҳамма кўрган-билганларини гапириб беради ва қўқонликлар, эркаклар ҳам, аёллар ҳам ҳар қандай жангга тайёрлигини таъкидлайди. Ҳаттоки, агар амир бундан кейинги қамалга киришса, қўқонликлар бемалол, чарчамасдан шаҳарни бир йилдан ортиқроқ сақлаб қолишини айтади. Бухоро ами-

ри қирқ кунлик қамалдан кейин Бухорога қайтиб келади. У Хўжанд йўлида қолган барча гаровга ушланган (қамаб қўйилган)ларни озодликка чиқариб юборади, улар ҳам Қўқонга қайтиб келадилар¹.

Қўқонликларнинг 1842 йилги қўзғолони ҳақида «Тарих-и Туркистон» да ҳам шунга ўхшаш маълумот бор. Бу тарихий асарда воқеалар содир бўлганига яқинроқ қилиб тасвирланса-да, муаллиф баъзи бир хронологик ноаниқликларга йўл қўйган. Масалан, у Қўқон қамали икки ой давом этган деб ёзади².

Архив ҳужжатларида қўзғолоннинг 29 июлдан 9 октябргача, 2 ойу 10 кун давом этганлиги таъкидланади. Лекин, бизнинг фикримизча, бу кунлар овозалардан, миш-миш гаплардан олинган, шубҳасиз, бунга амирнинг Бухородан жўнаши ва унинг ўз пойтахтига қайтиш кунни, яъни Бухородан Қўқонга бўлган ва орқага қайтиш сафари вақтида барча сарф қилган кунлари ҳам киритилгани ўз-ўзидан кўриниб турибди. Масалан, архив ҳужжатларидан бирида «Амир Насруллоҳон қўқонликларнинг қўзғолонини билиб қолиб кўп сонли қўшин билан 29 июлда Бухородан чиқиб, Қонибодом ва Маҳрамни... эгаллаб олгани аниқ қилиб баён қилинади, ҳали амир Қўқон қўзғолонини тинчитмасдан хиваликлар 26 сентябрга яқин (рамазон ойининг 2-кунида) унинг эга бўлиб олган ерларига бостириб кирадилар... амир бу ҳақда хабардор бўлиб Қўқонни ташлаб кетади: 9 октябрь (рамазоннинг 15-куни)да Бухорога келади»³.

«Мунтахаб ат-таворих»нинг муаллифи Шералихон дастлаб Сирдарё билан туташиб турган Наманган вилоятини, Тўрақўрғон, Косон, Аҳси, Чортоғ ва Ғурумсарой шаҳарларини забт этади, деб ёзади. Бундан кейин у кўп сонли қўшин билан дарёни кечиб ўтади ва Султон Баёзда тўхтади. Бу ерда Шералихон бир неча кун тўхтаб қолади ва фақат кейин катта шон-шухрат билан Қўқонга йўл олади. Иброҳим парвоначи эса урушсиз Қўқондан қочиб кетади, аҳоли Шералихонни хурсандчилик билан кутиб олади»⁴.

Қўлёзмада тасвирланишича, шаҳарда уч мингга яқин бухороликлар бўлиб, улар қаршилик кўрсатишга ҳаракат қиладилар, лекин улардан кўпчилиги ўлдирилади.

¹ ЎзР ФАШИ, инв. № 9841, 9, 13-варақлар.

² «Тарихи Туркистон», 81-бет.

³ ЎзР МДА, И—715-фонд. 1-рўйхат, 4-ш, 115-варақ.

⁴ ЎзР ФАШИ, инв. № 594, 402—403-варақлар.

Маҳмудхўжа баҳодир боши аёллар кўйлагини кийиб олиб, паранжида яширинишга ҳаракат қилмоқчи бўлади, аммо у ушлаб олинади ва майда-майда қилиб чошиб ташланади. Аммо Насрулло Қўқондаги воқеалардан воқиф бўлиб, қўшин билан Ғратепага келади ва урушга тайёргарлик кўради. Бу вақтда Муҳаммад Шариф парвоначи ва Гадойбой парвоначи тошкентликлар қўшини билан Сирдарё соҳилига жойлашиб оладилар.

Қўқон ҳокими Шералихон Муҳаммад Назарбек додхоҳ раҳбарлигида отряд тузиб Чуст ва Гурумсаройга, бошқа отрядни эса Чаманди раҳбарлигида Абдолрахмонбек лашқар қипчоқ билан Конибодомга юборади. Улар келиши биланоқ, Бухоро қўшинлари уларга қарши чиқадилар ва ғалаба қозондилар. Гурумсаройда олиб борилаётган қонли жангларда тошкентликлар ғалаба қозонадилар ва аҳоли яшайдиган барча пунктлар босиб олинади. Бундан кейин улар Шералихон билан ҳал қилувчи жангга тайёргарлик кўрадилар. Тошкентликлар шу мақсадда Бухоро амирининг қўшинлари билан бирлашадилар.

Муҳаммад Назарбек мағлубиятга учраб, қолган қўшини билан тоққа қочади ва у ерда ўз тарафига тевафак-атрофдаги қипчоқ ва қирғизларни жалб қилади. Улар билан бирга у Тўрақўрғонга келади. У фавқулодда бу қалъани қуршаб олади ва Муҳаммад Шарифнинг ўғлини асир олиб, Қўқонга Шералихон ҳузурига юборади. Шундан кейин Муҳаммад Назарбек Сирдарёнинг соҳилларини ўз назорати остига олади.

Бу вақтда амир Насрулло Конибодомга келади ва 50 та қўқонликни сўйиб ташлашни буюради. Буни билиб қолган Шералихон ҳам Қўқондаги бухороликларни сўйиб ташлашни буюради. «Мунтахаб ут-таворих» муаллифининг такидлашича, ҳар икки томондан айбсиз бўлган кўпчилик қишилар ўлдириб юборилади.

Қўлёзда яна кейинроқ ёзилишича, Қўқонни қамал қилиш қирқ кун давом этган. Қурама аҳолиси қўзғолон қилди ва Бухоро амири Қировчи қалъасини босиб олди, ҳокимият Юнусхўжа ўғлига ўтди, Абдурахмонбек Насруллога хонлик қилди ва Шералихоннинг ёнига кетиб қолиб, дабдабали учрашув ташкил қилди, деган бошқа хабар олади. Шундан кейин Бухоро амири Ғратепа ҳокими қилиб Худоёрбойнинг ўғли Асир бекни тайинлайди¹.

¹ ЎзР ФАШИ инв. № 594, 404—405-варақлар.

«Мунтахаб ут-таворих»да Шералихоннинг қўшин тузиб унга ўз ўгли Абдурахмонбекни амири лашкар қилиб тайинлаб, уни Тошкентни забт этиш учун юборгани қисқача тавсифланади. Қўшинлар Сирдарёдан ўтиб, Қурамага келганда Хўжанд ҳокими Худоёрбой аҳволни аниқлаб, амир Насруллога хоинлик қилади ва Шералихоннинг олий ҳокимиятини тап олади ҳамда унга бунинг учун олдинги лавозими — Хўжанд вилоятининг ҳокимлигини тортиқ қилади¹.

Лекин Муҳаммад Шариф оталиқ ҳали бўйсунмаган эди, у қирғизлар орасида бўйсунмаслик байроғини кўтаради. Шералихон буни кўриб катта қўшиндан иборат бўлган отряд тузади ва оталиққа қарши юборади. Бу пайтда улар ўзлари учун озиқ-овқат ва молларни боқиб учун ем-хашак етишмовчилигини бошидан кечираётган эди.

Оталиқ хонга элчи юбориб, унга озиқ-овқат ва моллари учун ем-хашак берса бўйсунганини ифодалайди. Шералихон ва унинг яқин кишилари бу хабарни олгач, оталиқнинг айёрлигига, хийлакорлигига шубҳа қилмай, унинг шартига рози бўладилар. Оталиқ зарур миқдордаги озиқ-овқатларни олгач, Шералихонга қарши чиқади. Хон бундай макр-хийлани билиб қолиб, оталиқни жазолаш учун қўшин юборади. У мағлубиятга учрайди ва қочиб кетишга мажбур бўлади.

Бундан кейин Қўқон қўшинлари Бўкага келади ва гарнизонга таслим бўлишни таклиф қилади. Лекин улар рад қилади. Натижада эртасига эрталаб уруш бошланади. Қўқонликлар тезда қалъани эгаллайди, унинг мудофаасига Гадейбой раҳбарлик қилади. У ярадор бўлади ва Тошкентга қочиб кетади. Қўқон қўшинлари муваффақият қозонганликларидан руҳланиб, Тошкентга йўл олади. Муҳаммад Шариф, Гадейбой, Абдурахмон метин ва бошқалар буни билиб қолгач, ўзларини мудофаа қилишга аҳд қиладилар. Қўқон ва Тошкент қўшинлари ўртасида катта жанг бўлади.

Тошкентликлар мағлубиятга учрайдилар. Тошкент ва Дашти Қипчоқ забт этилади ва бошқатдан Қўқон хонлигига қўшилади. Абдурахмон метин, Гадейбой унга яқин кишилар билан Сирдарё орқали кечиб ўтади ва Бухорога қочади.

Муҳаммад Шариф ва унинг оиласи болалари билан асир олинади ва Қўқонга юборилади².

¹ Уша қўлёзма, 406-варақ.

² УзР ФАШИ, инв, № 594, 406—408-варақлар.

1842 йилги Қўқон қўзғолони ҳақида архив материалларида қимматли, муҳим аҳамиятга эга бўлган маълумотлар мавжуд бўлиб, улар асосан Шарқ қўлёмаларида тавсифланган воқеаларни тасдиқлайди ва тўлдиради. Масалан, архив материалларига мувофиқ, қўқонликлар, бухороликларнинг қўйган одамидан норози бўлиб, Шералихонни Қўқон тахтини эгаллашга кўндирадилар. Бу таклифга у розилик бериб, кўп сонли қирғизлар билан пойтахтга келади. Бухороликларнинг одами Ҳаким Иброҳим додхоҳ Хўжандга қочиб кетади, қўқонликлар шаҳарни «тупроқ девор билан мустаҳкамлайдилар, қирғизлар, қалмиқлар, қинчоқлар ва қирғизқайсақлар (қозоқлар — Х. Б.) дан кучайтирилган қўшин йигиб, Ҳратепага етиб боради»¹.

Мавжуд архив материали ҳам амирнинг зўравонлигини аниқ кўрсатади. Маълумотларга мувофиқ, амир ўз йўлидаги ғалла сепиб қўйилган ерларни вайрон қилади... шаҳарларни талон-торож қилади, Марғилон, Шаҳрихон, Наманганни вайрон қилади, Исфара ва Чарчугни эса талон-торож қилади ҳамда истиқомат қилувчиларни Самарқанд ва Мат—Шерозга юборади².

1842 йилги қўзғолон тараққийпарвар характерга эга. Унда аҳолининг барча табақалари иштирок этди. Қўзғолоннинг натижаси Қўқон хонлигини босқинчилардан қутқариш ва мустақилликни тиклашдан иборат бўлди. Қўзғолончилар ғалабасининг сабаби Қўқонда яшовчиларнинг уюшқоқлиги, шунингдек бирдамлигида эди.

ҚИПЧОҚЛАРНИНГ 1853 ЙИЛГИ ҲАРАКАТИ

«Ўзбекистон ССР тарихи»нинг 1967 йилги нашрида Мусулмонқулнинг Тошкент, Ҳратепа ва Хўжанд ҳокимларидан мағлубиятга учрагандан кейин Худоёрхоннинг ўтроқ яшовчи халқларга суяниб, Мусулмонқул ва қипчоқларни йўқотишга аҳд қилгани баён этилади³. Кейинроқ, яъни 1852 йил 9 октябрда эрталаб Тошкент қўшинлари олдиндан Худоёрхон томонидан чақирилган қипчоқларни қирғин қиладилар, уларга қуролланган шаҳарликлар қўшилади. Улимдан қочганлар Қўқон қирғини ҳақида хабар тарқатиб, Фарғонанинг ҳар томонига югу-

¹ ЎзР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 4-иш, 114-варақ.

² Уша ерда, 114-варақ.

³ Ўзбекистон ССР тарихи. 4-жилдлик. 1-жилд. Тошкент, 1967. 665-бет.

риб кетади, лекин улар қаршилик кўрсатишга муваффақ бўла олмайдди. Мусулмонқул тутиб олиниб Қўқонга келтирилиди ва ўлдирилиди. Қипчоқларнинг барча ерлари мусодара қилинади ва ярим баҳосида сотишга қўйилади. Шу сабабли аҳоли қипчоқлар яна кучга кириш ваҳимасидан бу ерларни сотиб олишга қўрқадилар, Худоёрхон бу ерларни мажбурий равишда сотиб олиш ҳақида фармойиш беради¹. Бу фожиаи воқеани Р. Н. Набиев «Тарих-и жаҳонномаи», «Тарих-и Шоҳруҳий», «Тасниф-и Ғариб», «Қўқон хонлигининг қисқача тарихи» ва бошқа манба хабарларига асосланиб, батафсил тавсифлаб беради.

Р. Н. Набиевнинг тадқиқотига мувофиқ, деҳқончилик ва шаҳар аъёнлари ўртасида қипчоқ ҳукмрон табақалари ҳокимиятидан ҳаддан ташқари норозилигига асосланиб, Худоёрхон давлатнинг бошлиғи тарзида чиқиб аста-секин куч тайёрлаш бошлайди. Бунга Мусулмонқулнинг Тошкентдаги гуруҳининг жиддий равишда мағлубиятга учраши, маҳаллий феодал аъёнларга қипчоқлар томонидан бундай оғир зарба берилмаганлиги имкон беради. Худоёрхон ўзининг қипчоқларга қарши ҳал қилувчи ҳаракатларида тошкентлик маҳаллий аъёнларни жалб қилишининг уддасидан чиқади².

«Ансоб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин»да ёзилишича, хон пойтахтга қайтиб келгандан кейин бир қанча атоқли қипчоқлар ҳибсга олинади. Масалан, Мирзат қўшбеғини Мулла Каримқул ҳовлисида сақлаб турадилар, мол-мулкни мусодара қиладилар, кечаси эса ўлдирадилар. Сафарбой саркorni бошқалар билан бирга ҳибсга оладилар ва миршабхонага қамаб қўядилар.

Бир қанча вақт ўтгандан кейин Мусулмонқул қирғизларни жалб қиладди ва қўшин билан Кетмонтепадан Исбосканга келади, бу ерда исён уюштиради.

Хон Шаҳрихон, Андижон ва Балиқчидан келган отрядларга уни ўлдиришни буюради. Шаҳарларда яшовчи қипчоқлар Мусулмонқулга тўхтовсиз равишда хабар ва хатлар юбориб турадилар. Худоёрхон бу аҳволни кўриб, Тошкентга мартабаси улуғ шасхларга — асли қўқонлик кишиларга ёрдам бериш ҳақида илтимос билан ўзининг ишончли чопарини юборади. Муҳаммад Ниёз додхоҳ, Қосимбий, Ниёзалибий, Фозилбекбий, Қамбарбек, Сўфи-

¹ Ўзбекистон ССР тарихи, 4-жилдлик, 1-жилд, Тошкент, 1967, 665-бет.

² Набиев Р. Н. Қўқон хонлиги тарихидан. Тошкент, 1973, 43-бет.

бек ва бошқалар маслаҳатлашиб, қўшин тузиб, Қўқонга бориш ва унинг душманларини чоғиб ташлашга, хонга кўмаклашишга қарор қиладилар. Юқорида айтилган шахслар ўзларининг қарорлари ҳақида Нормухаммад қушбегига хабар берадилар. Тайёргарликдан сўнг улар Қўқонга жўнайдилар. Пойтахтгача бир тош қолганда, улар у ерда қушбегини бир қанча кекса одам (мўйса-фид)лар билан қолдирадилар, бошқалар эса отларини елдириб, Қўқонга чоштириб кетадилар. От бозорида карнайлар садоси остида милтиқдан отиш ва ёғоч тўқмоқлар билан қипчоқларни оммавий равишда қатл этиш бошланади: «Қон дарё бўлиб оқади, худди дунёнинг охири келгандай». Худди шу куни қипчоқлар ҳам йиғилиб, қўқонликларни қатл этмоқчи бўлган эдилар. Андижонга келган хон қўшинлари Мусулмонқулни қочишга мажбур қиладилар, унинг отрядлари тарқалиб кетади. Асир олинган бир қанча қирғиз додхоҳларини Қўқонга хон олдига олиб борадилар. Уларнинг ҳаммасини етиб келган тошкентликлар чоғиб ташлайдилар. Шундан кейин хон шуҳратини оламга ёйиш учун жангда ўзини кўрсатганларни зўр қувонч билан мукофотлай бошлайди: Мухаммад Ниёзни Тошкент ҳокими қилиб тайинлайди, Қосимбекни эса мингбоши қилиб белгилайди, Ўтамбой қушбегини хоннинг ҳимоясида соғ-саломат қолади, Нормухаммад қушбегини тошкентлик лашкарлар орасида бўлгани учун тирик қолади.

Қолган қипчоқлар ўлдирилади. Тирик қолганлари Иккисув орасига қочадилар. Улар ўзаро маслаҳатлашиб, Мусулмонқулни таклиф қилиш ва унга жангни бошқаришни илтимос қилишга аҳд қиладилар. Мусулмонқул етиб келиши билан қочиб кетган ва бекинган ҳамма қипчоқларни йиғадилар, бошқа туманларга ҳам чопарлар юборадилар.

Худоёрхон буни билиб қолиб, ҳарбий бошлиқлар билан яхши қуролланган ҳукумат қўшинлари тузишга ва қипчоқларга қарши уруш учун йўлга чиқишга қарор қилади.

Жанг қуёш чиқиши билан бошланади. Хон ўз ҳукмати билан жангга раҳбарлик қилади. Олдин артиллериядан ўқлар отилади. Хон уч томондан келаётган қипчоқларга қарши замбарак ва милтиқлардан ўт очишни буюради. Сўнгра отлик қўшин юборилади. Кўтарилган чангдан ҳеч нима кўринмасди. Ўзиники қаерда, бегоналар қаердалигини ажратиш жуда қийин бўлади, шунинг учун ҳар бир жангчи қандай иложни бўлса, шундай

жанг қилиб ўз ҳаётини ҳимоя қилади. Ғалаба хон томонда эди, унда кам қўшинли отряд қолади. Қипчоқлар томондан эса ҳеч ким тирик қолмайди. Жангдан кейин ер қип-қизил долалар билан қоплангандай, қон дарё бўлиб оқарди. У ёқ-бу ёққа думалаб ётган каллалар сойдаги юмалоқ катта тошларни эслатарди, одамларнинг жасади эса ўриб олинган бугдой боғламларига ўхшар эди. Хон карнай ва дўмбираларни чалишни буюради. Ғалаба хитобини эшитгач, хоннинг бекинган ва қочиб кетган қўшинлари унга бирлашадилар. Ўша кеч ҳаммага дам берилади. Эртаси кун и узоқ ва яқиндан, Андижондан, Шахрихондан, Марғилондан қочиб кетган сипоҳлар етиб келадилар, уларнинг ҳаммаси битта жамиятга бирлашадилар. Шундан кейин улар жанг бўлиб ўтган майдонга борадилар ва хон ҳамма ўлганларни кўмишни буюради. Сўнгра барча байроқ ва тўғларни йиғиб, аравага ортадилар. Шундан кейин хон қўшини билан Билқилламага йўл олади. У ерда қипчоқ жамоаларидан бири Мусулмонқулни тутиб олиб, уни Худоёрхоннинг қўлига топширади. Мусулмонқулни аравага ўтказиб, Йўлчибек додхоҳ ҳамроҳлигида Қўқонга жўнатадилар, пойтахтга эсон-омон етиб келади, баланд дор ясаб, уни осадил¹.

Россия Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида муаллифи Муҳаммад Умар ал-Марғионий (Умидий) бўлган иккита қўлёзма — Бадавлатнома» ва «Мактубча-и хон» сақланади. Ҳар иккала асарда қипчоқлар қирғинига алоҳида эътибор берилган. «Мактубча-и хон» да тасвирланишича, Мусулмонқул Иккисув орасига қочиб, Хотамқул ва Муҳаммадёр оталиқ номи билан Қўрўгли қушбегига бирлашади. Хон буни билиб қолиб, кўп сонли қўшин тўплашни буюради, замбарак ва қуролларни тайёрлайди, ўз баҳодир бошиларига совғалар беради ва қипчоқларга қарши урушга чиқади. Улар орасидаги жанг 26 соат давом этади. Кўп одамлар ўлади. Хон қўшинлари ғалаба қозонадилар, Мусулмонқулни асир оладилар ва Қўқонга олиб келиб осадилар².

«Бадавлатнома»да эса муаллиф қипчоқлар қирғинининг икки ой давом этганини ёзади³. Шунингдек, ғалаёнда қирғиз-қипчоқлар Мусулмонқул ва Абдулла додхоҳ бошчилигида иштирок этадилар. Улар орасидаги ва хон қўшинлари жаңгини муаллиф қиёмат билан таққос-

¹ ЎзР ФАШН. ишв. № 3753, 100—105-варақлар.

² СПб. ОИВАН Рос. ф.с. 575/590 сов./уйғ. 6—7-варақлар.

³ СПб. ОИВАН Рос. ф.м. 587/590. г./уйғ. 11—12-варақлар.

лайди. Ҳар иккала қўлэзмада келтирилган воқеалар ҳижрий 1269 йилда бўлиб ўтган, бу 1852—1853 йилга, ойн бўйича эса 1852 йил 15 октябр — 1853 йил 5 сентябр-га тўғри келади.

Қипчоқлар тор-мор қилингандан кейин Қўқон хони Худоёрхон 1269 ҳижрий санада Россия Императорига мактуб ёзади: «Охирги ораликдаги вақтда қипчоқ дайдилярининг ўзларига озиқ-овқатни виждонсиз тарзда топиб, қўлга киритиб, шу ердаги ўлкаларда нотинчликлар, жанжаллар келтириб чиқаришга журъат қилмоқдалар ва дабдабали амр фармонларига зид баъзи бир хатти-ҳаракатлар қилишга йўл қўйдилар. Бу тўданинг охири кирдикори бизнинг марҳаматли табиатимиз учун кўнглисиз бўлади.

Чопарларнинг йўлини кезиб юриши ва хатларни жўнатишнинг кечикиши юз бергани натижасида дўстлар билан алоқа йўллари тўсиб қўйилди. Биз қаҳр-ғазабга тўлиб-тошдик. Бу қаламги-қасангилар қисқа муддатда шафқатсизлик билан қиличга дучор қилдилар ва қилган ишларига мувофиқ равишда унинг қасосини олдилар, бизга қарам ерлар ўзоқни кўролмайдиган ва жинояткорона ишлар қиладиган кўзголончилардан батамом тозаланди...»¹.

Оренбург чегара комиссиясининг раиси ўзининг 1853 йил 16 февралда Оренбург губернаторига ёзма маърузасида бундай деб ёзади: «Шундай қилиб, Тошкент қушбеги Нормухаммад ва Туркистон бегининг таслим бўлганини энди расмий манбалар тасдиқлайди, унга Қўқонда кўзголон қилган сартлар ҳақиқатан ҳам ҳамма қипчоқларнинг ҳалок бўлишини ният қилдилар ва Туркистон ҳамда Оқ Мачитда қўшинларни оширди».²

Бу маълумотлардан қипчоқлар қиргини 1853 йил февраль ойидан кейин рўй бергани келиб чиқади. Бу воқеа ҳақидаги қимматбаҳо, муҳим маълумот В. В. Григорьев муаллифлигидаги «Хива ва Қўқон воқеаларига доир материаллар»да мавжуд. 1853 йил 3 апрелда Қўқон хонлигига маълумотлар тўплаш учун қозоқ Бутенбой — «шу ерлик бошлиқ» ва қирғиз Ингелбой Тлеулин — «ўрданинг шарқий қисмини бошқаришдан иборат бўлган, хат-ҳужжат ташувчи ходим, қайтиб кел-

¹ АВПР, Ф. Главный архив, 1853, д. № 1, 27-варақ.

² ЎЗР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 14-иш, 84-варақ.

гандан кейин, 53-оралиқ масофадаги бошлиқ ясовул Султон Сулаймон Жаҳонгирга тўпланган маълумотларни билдирадilar. Уларнинг хабарига мувофиқ, собиқ мингбоши Мусулмонқул йўқ қилингандан кейин Худоёрхон мустақил бошқаришга киришади ва юқори ҳамда қуйи ҳокимиятларга сартлардан ҳамма собиқ юқори мансабдаги кишилар ўзбек (қипчоқ — Ҳ. Б.)лардан бўлишига қарамай, улардан кўпини унвонига кўра. гуноҳидан ҳоли қилади, ўзбеклардан (қипчоқлардан — Ҳ. Б.) вакиллар, жумладан, Тошкентда бўлган Қўшбек — Нормамбек тирик қолганини кўриб, Мусулмонқулга у келиб, улар билан бирлашиб, сартларга қарши туришини, уларни ҳимоя қилишини илтимос қилиб вакил юборди»¹.

Мусулмонқул ўз қабиладошларининг талаб, истақларига амал қилиб, қўшини билан Қўқонга жўнайди, Худоёрхон эса, биринчи навбатда Нормамбек ва яна Ўтенбойнинг қўл остидаги бошқа барча қипчоқларни қириб ташлашни буюради. Буларнинг қириб ташланишига улар ўз саркардалари билан Мусулмонқулга қабиладош тарзда ўтиб кетишлари мумкин деган тахмин баҳона бўлади. Шунингдек, Нормамбек ва Ўтенбойнинг ҳаётини сўраб олади ва уларнинг ҳар иккаласи ҳозирда Қўқонда ҳибсга олинган киши (маҳбус)дай энг паст аҳволда яшамоқдалар. Нормамбек оиласи ёши ва жинсига қарамай, ўлдириб юборилади. Шундай қилиб, хон ўз қўшинлари орасидаги барча ўзбек (қипчоқ — Ҳ. Б.) амалдорларини йўқ қилгандан кейин, у ўзининг асосий кучлари билан лагерь бўлиб жойлашади, отрядининг баъзи қисмини Мусулмонқулга қарши юбориб, бу отрядлар билан жангга киради ва уч кунлик жангдан кейин хоннинг кучларини енга бошлайди. Хонга бу ҳақда хабар берилганда, хон ўзининг янги кучлари билан Мусулмонқулга қарши ҳал қилувчи шиддатли ҳужум қилади, унинг барча одамларини, охириги қирғизгача қириб ташлайди, пировардида Мусулмонқулнинг ўзи эса, тириклигича қўлга олинади. Хон уни Қўқонга олиб келиб, темир терговичли сиртмоқда уч кун қийнагандан сўнг калласини жаллод кундасига ошқора равишда халойиқ олдида қатл этади².

Шуни назарда тутиш жоизки, 1853 йил баҳорда В. В. Вельяминов-Зернов маълумот олиш ва Қўқоннинг

¹ ИВАН Рос., 61-фонд, 1-рўйхат, 13-иш, 1-варақ.

² Уша жойда, 1—3-варақлар.

собиқ мингбошиси Мусулмонқул билан махфий равишда музокаралар олиб бориш учун «Сибирь бошқармасидаги қирғиз даштларига, Ўрта ва Катта Ўрдага юборилади. Бу хизмат вазифаси 1 июнгача бўлади»¹.

Келтирилган воқеа (факт) Мусулмонқулнинг қўзғолонни мана шу учрашувдан кейин бошқаргани ҳақида далолат беради.

Ишонarli равишда аниқ қилиб шуни айтиш мумкинки, В. В. Вельяминов-Зернов ва Мусулмонқулнинг махфий равишдаги музокаралари куни олдиндан шарт қилиб қўйилган ва аҳтимол, мартнинг охирига ёки апрелнинг биринчи кунига белгиланган, лекин ундан кеч эмас. Равшанки, Ўтенбой ва Ингелбой Глеулинлар Қўқонга махфий музокаралардан кейин Мусулмонқулнинг хатти-ҳаракатларини кузатиш учун юборилади. Бу қозоқларнинг қайтиш куни ҳозирча аниқлапмаган.

Шунингдек, ҳозирча махфий музокара материаллари топилмаган, ундан учрашув муддати ва мазмунини билиш мумкин эди. Қозоқларнинг қайтиш куни қипчоқлар қўзғолонини ва улар қирғинининг тугашини аниқлашга имкон беради. Лекин шундай бўлса-да, қозоқлар йўлга бир ой ва маълумот тўплаш учун ҳам бир ой сарф қилганлар, деб ўйлаш мумкин.

Маълумки, 1853 йил 17 июнда Омска Иўлдошбой Мирзажонов бошчилигида Қўқон элчилари келади. Уларнинг сўзларига қараганда, қипчоқлар олдин хонлиқни ўзбошимчалик, зўрлик билан бошқарганлар ва фақат бир неча ой олдин хон уларнинг ҳукмронлик қилишидан озод бўлгач, ўзининг бошқарувидаги тартибсизликларни кўра билиб, уларга қатъий барҳам бериш фикрида бўлади...²

Бу ҳужжатдан кўришиб турибдики, хон элчилар жўнашидан олдин қипчоқларни йўқ қилган. Демак, бу қўзғолон 1853 йилнинг ўрталарида бўлиб ўтган.

Мазкур «воқеа»ни таҳлил қилиб, уни қипчоқлар қўзғолони деб аташ ҳам мумкин. Чунки қўзғолон уларнинг ёппасига ўлдирилишига, хон тарафдорларининг атайлаб иғво қилиб, фитна чиқариб, қипчоқларни батамом қириб ташлашига қаратилган эди. Бундай вазиятда қипчоқлар тирик қолган эркакларни тўплаш ва қўшин тузишга

¹ АВПР, Ф. ДЭС и ХД. Формулярные списки. 644-рўйхат, 621-иш, 25-варақ.

² АВПР, Ф. Главный архив. 1—6 за 1853 г., 1-иш, 7—8-варақлар.

мажбур бўладилар, ўз авлодини сақлаб қолиш учун ҳатто қўлларига қурол ҳам оладилар.

Қўзғолоннинг ҳаракатлантирувчи кучлари, жамиятда эгаллаган мавқе ва лавозимидан қатъи назар, барча қипчоқ аҳолиси бўлган. Қўзғолоннинг мағлубиятга учрашига вақт етмаганлиги учун уларнинг тайёргарлик кўра олмаганлиги ва кучларнинг тенг эмаслиги сабаб бўлади. Бундан ташқари қипчоқ лашкарбошилари хон ва унинг тарафдорларининг буйруғи билан хиёнаткорона ўлдириладилар. Қипчоқлар вақтинча хонликда биринчилиқни қўлдан бой берадилар, 20000 дан кўпроқ одам ўлдирилади. Лекин шундай бўлса ҳам, улар қуроллари қўлдан қўймайдилар, балки йўқотилган вазиятни, аҳволни қайтариш ва ўз жаллодларидан ўч олиш учун яширинча тайёргарлик кўрадилар.

1854 ЙИЛ ҚЎЗҒОЛОНИ

1853 йили қипчоқларни ёппасига қирғин қилиш уларни тинчитмайди. Бунинг устига улар бутунлай забт этилмади. Қипчоқлар хонга қарши қайтадан тайёргарлик кўрадилар. Бу ҳақда батафсил, тўлиқ маълумотлар ҳозирча йўқ. Ҳозирги пайтгача фақат 1854 йилда Фарғона водийсида бошланган қўзғолон ҳақида бир нечта архив ҳужжатлари топилди, холос.

Генерал-адъютант Перовскийнинг 1854 йил 16 майдаги маълумотларига кўра «...Қўқонда қипчоқлар ўртасида бирдан исён бошланиб кетади, унда Бий Ўтенбой ва хон томонидан ўлдирилган собиқ мингбоши Мусулмон Чўлоқ ўғли бошчилигида қўқонликлар билан бир қанча тўқнашувлар юз беради. Қўқоннинг иккита шахри: Андижон ва Марғилонни ишғол қиладилар, уларни талон-торож қиладилар ва хоинлик қилиб, Тошкентнинг қисмати ҳам шундай қилмоқчи бўладилар».¹

1854 йил 16 августдаги бошқа ҳужжатда Оренбург генерал-губернатори Ғарбий Сибирь генерал-губернаторига қуйидагиларни ёзган: «Амир Қўқоннинг ҳозирги ҳокими Худоёрхонни ёқтирмаслигини очиқдан-очиқ билдирмай, унга махфий равишда зарар етказишдан тўхтамай, хон ҳукуматига қарши Қўқондаги қипчоқлар тайёрлаган қўзғолонларни қўллаб-қувватлайди ва турли-

¹ ЎзР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 15-иш, 213-варақ.

туман қўлай баҳоналар билан ўз қўшинларини Қўқон чегараларига босқинчилик учун юборди...»¹.

Бу қўзғолон ноябрь ойида ҳам секинлик билан бўлса-да, давом этади. Бунга 1854 йил 20 ноябрда «Қўқонда қипчоқ ва қирғизларнинг норозилиги шу вақтгача давом этмоқда ва чегараларни эгаллаш учун қўшин билан унинг Тошкент ортидаги шаҳарларга чиқishi қўзғолончиларни бостиришдан бутунлай хавфсиз аҳволда эмаслиги»² ҳақидаги маълумот муҳим далил бўла олади.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, қўзғолон олти ойдан кўпроқ давом этган. Унда қипчоқлар иштирок этади, пировардида эса уларга қирғизлар қўшиладилар. Лекин қўзғолоннинг характерини аниқлаш учун ҳозирча материал етарлича эмас, шунинг учун бу масалани ҳозирча очиқ ҳолда деб ҳисоблаш мумкин.

РУСТАМХОН ВА МИРЗА МУНАВВАР ҚЎЗҒОЛONI

Р. Н. Набиев ўзининг «Қўқон хонлиги тарихидан» монографиясида В. П. Наливкин ва «Тарих-и жаҳоннома» қўлёзмаси муаллифи маълумотларига асосланиб, бундай деб ёзади: «1271/1854—1855 йилда Худоёр Андижонда бўлган вақтда Маҳдуми Аъзамнинг авлодларидан бири, собиқ Қўқон хони Норбўтапнинг она томонига мансуб бўлган Рустамхон тўра ғалаён бошлайди». Кейинроқ у воқеаларнинг боришини қисқача тасвирлайди. «Ансаб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавокин» қўлёзмасида ҳам бу қўзғолон ҳақида баъзи бир маълумотлар бор. Асарда ёзилишича, хоннинг кичик укаси Андижон ҳокими Сўфибек Худоёрхонни тўйга таклиф қилади. Хон ўз ҳукумати билан Андижонга кетгандан бир неча кун кейин муфтийонлар, текинхўрлар мурид бўлиб олиб қўзғаладилар. Улар Рустамхон тўрани хон деб тантанали равишда эълон қилишга қарор қиладилар. Муҳаммад Ниёз мингбоши бунга билиб қолиб, ўша текинхўрларни ҳибсга олишни ва хонга хат ёзиб, барчани ўлимга буюради. Бир қанча одамларни ўлдириб, қон тўкилгандан кейин мингбоши Андижонга хонга асир қилиб олинган Рустамхон тўра, Мирза Мунаввар эшакни («эшак» — лақаби), Қамбарбек понсадбоши ва Қосимларни юборди. Хон ҳукуматининг аъзолари уларни

¹ Уша жойда, 280-варақ.

² Уша жойда, 337-варақ.

Қоратегинга бадарға (сургун) қилишга қарор қиладилар.¹ Мазкур қўлёманинг муаллифи Эшон Қори Қундузийнинг маълумотларига асосланиб бу воқеалар ҳижрий 1271 йилда юз берганлигини ёзади.²

В. П. Наливкин Рустамхон қўзғолони 1273 (1856) йилда бўлган, деб ҳисоблайди³.

Шубҳасиз, бу қўзғолон 1855 йилда юз берган. Гап шундаки, хоннинг оиласи ва унинг қариндош-уруғлари тўй ва зиёфатларни, одатда йил фаслларининг энг яхши, қулай вақтда — ёз ва кўзда ўтказардилар. 1854 йилнинг охирида Ўтенбой ва собиқ мингбоши Мусулмонқулнинг ўғли Мулла Олимқул бошчилигида қипчоқ ва қирғизлар қўзғолони бўлади.

1856 йилга оид бўлган мавжуд архив материалларида ҳам қўзғолон ҳақида тарихий маълумот йўқ, бу ҳақда ҳеч нима дейилмайди. Масалан, ҳужжатлардан бирида «кейинги йил давомида (1856 — Ҳ. Б.) эътиборга лойиқ ҳеч нима содир бўлмади ва Худоёрхон хонлиқни бошқаришни давом эттирмоқда, ўз қўшнилари билан яхши муносабатда»⁴ бўлгани ҳақида фикр баён қилинади.

Юқорида айтганимиздек, Р. Н. Набиев бу воқеани «исён» деб атаydi. Лекин бизнинг фикримизча, шуни назарда тутиш зарурки, Рустамхон Худоёрхоннинг жазолари учун қўзғолон бошлашга аҳд қилади.

В. П. Наливкиннинг ёзишича, Қамбар понсад Рустамни тутиб, ўрдага олиб келади, лекин Қўқоннинг оддий халқи хон томонидан бу ерга юборилганларни пойтахтдан ҳайдайдилар. Илгари ҳам ўзларининг норозилиқларини ҳаддан ташқари баланд овоз билан ифодалаган халқ хон амалдорларини осиб ўлдиради, бунга қипчоқ ерларини сотиш воқеаси сабаб бўлади. Бу қўзғолонга Мирза Мунаввар деган одам раҳбарлик қилади⁵.

Бу маълумотлардан кўриниб турибдики, Қўқон меҳнаткашлари Рустамхонни қўллаб-қувватлайдилар ва жазо отрядини ҳайдайдилар. Шаҳарликлар қўзғолонига ижтимоий аҳволи бўйича оддий мирзо бўлган Мирза Мунаввар раҳбарлик қилади. У кейинчалик Худоёрхон саройида мирзобоши бўлган бўлса ҳам хон уни алдаб

¹ ЎЗР ФАШИ қўлёмза, инв № 3753, 11—112-варақлар.

² Уша жойда, 112-варақ.

³ *Наливкин В. П.* Краткая история Кокандского ханства, 185-бет.

⁴ ЎЗР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 17-иш, 235-варақ.

⁵ Уша жойда, 186-бет.

айёрлик билан ўз хизматига тортади. Чунки Мирза Мунавварнинг шаҳар аҳолиси ўртасида машҳур бўлганини билиб, уни хотиржам қилиш ва қўзғололчилар раҳбари билан ярашгандай (муросага келгандай) қилиб кўрсатиб, Худоёрхоп уни хизматга қабул қилади. Лекин кейинчалик Мирза Мунаввар Тошкентга юборилади ва у ерда дорга остирилади.¹

Р. Н. Набиев ҳам «В. Паливкин қўзғолол сабабини хоннинг қипчоқ ерларини зўрлик билан сотиб юборганлигида эканлигини тахмин қилган», деб ёзган.²

Адолат юзасидан шунини таъкидлаш жоизки, В. П. Паливкин бунда сабабини эмас, балки дастлабки баҳонани, вақтни тушунади, чунки қипчоқлар ерларини эҳтимол, аҳолининг етарли равишда пули бўлган мулкдор, бой, бадавлат табақалари сотиб олишга мажбур бўлганлар. Меҳнаткашлар эса буни ўзларига эп кўрмасдилар, чунки озиқ-овқатга зўрга меҳнат қилиб топардилар. Шундай бўлса-да, Рустамхон ва Мирза Мунаввар қўзғололни қўшимча материаллар қидиришни талаб қилади, чунки бу маъмурият тарихий воқеани тўғри баҳолашга, у ҳақда ҳолисона фикр юритишга имкон беради.

ҚЎҶОНЛИКЛАРНИНГ ПУЛАТХОН ҚЎЗҶОЛОНИДА ИШТИРОҚ ЭТИШИ (1873—1876 ЙИЛЛАР)

Халқ ҳаракатининг бошланиши

«Ансоб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин» қўлёзмасида мундуз уруғ авлодидан бўлган қирғиз Маъмурнинг ўз одамлари билан бирга ўлпон, солиқ йиғувчиларни ўлдиргани, уларни талагани, отряд тўплаб Жалолобод ва Хонобод қишлоқларига ҳужум қилгани баён этилади. Бу вақтда Худоёрхон Андижонда эди, у ердан Маъмурга қарши қўшни юборади. Жанг натижасида қирғизлар мағлубиятга учрайдилар. Улардан кўпчилиги ўлдирилади ва асир олинади. Худоёрхон халқни қўрқитиш учун асирларнинг ҳаммасини ўлдиради. Бироқ Маъмур қочишга муваффақ бўлади. Орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин у яна тарафдорлар тўплайди ва Ўзган қалъасини

¹ Набиев Р. Н. Қўқон хонлиги тарихидан, 53-бет.

² Паливкин В. П. Краткая история Кокандского ханства, 186-бет.

забт этади. Худоёрхон буни билиб қолиб, Мулла Исо Авлиё ва Холназар тўра бошчилигида шаҳрихонлик қўшинларни тезда қирғизларга қарши юборади, улар яна мағлубиятга учрайдилар.

Лекин қирғизлар тинчимайдилар. Улар отряд тузиб, Уш шаҳрига келадилар, Арабона ўрдасини забт этадилар, у ердан қурошлар олиб, тоққа кетадилар. Худоёрхон Маргилон ҳокими Султон Муродбекка Абдурахмон Офтобачининг кучли отряди билан қирғизларни тормор қилишни буюради. Жанг натижасида қирғизлар тум-тарақай қочадилар. Бир қанча бийлар асир тушади.

Қирғиз-қипчоқ авлодидан бўлган Мусулмонқул кўпчилик қирғизларнинг маслаҳатига кўра Бухорога хонзода топиш учун боради. У хон авлодидан бўлган Пўлат (Муродхоннинг ўғли) билан учрашади, лекин Қўқон хонлигидаги таклиф қилинган тахтни рад қилади. Кейин у Урганчга — Музаффархон (Муҳаммад Алихоннинг ўғли)нинг олдига боради. Мусулмонқул халқ номидан унга ҳам шундай таклиф қилади. Музаффар қатъиян рад қилади. Шундан кейин Мусулмонқул орқага қайтишга мажбур бўлади. У Тошкентда мулла Абдолмўмин Мухсинбой ўглининг уйида тўхтайтиди, бу ерда носвой сотувчи Мулла Исҳоқ ҳам бор эди. Мусулмонқул мулла Абдолмўминга ўзининг муваффақиятсизликлари ҳақида ҳикоя қилиб берганда, у Мулла Исҳоқни кўндириш ва ўзи билан бирга олиб кетиб, уни Пўлатхон деб таништиришни маслаҳат беради. Мулла Исҳоқ ўз розилигини билдиради. Шундан кейин улар қирғиз отряди билан бирлашиш учун Чустга келадилар. Қирғизлар бундан жуда хурсанд бўладилар. Қалбакиликдан шубҳа қилмай, Мулла Исҳоқни оқ наमतда кўтариб, хон деб таптапали равишда эълон қиладилар. Шундай қилиб, у сохта Пўлатхон бўлади.

Худоёрхон тахтга янги талабгорни билиб қолиб, унга қарши қўшин юборади. Қаттиқ жанглардан кейин қирғизлар янги пайдо бўлган хон билан бирга қочадилар. Орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин улар Косонга келадилар ва қипчоқлар билан биргаликда ҳаракат қилишга келишадилар. Бир кўздан кейин Қўқон қўшинлари Косонга йўл оладилар. Қипчоқлар жанг қилиш ниятида эмас эдилар, чунки бундан олдинроқ баланд мартабали қипчоқлар олдига мактуб билан кишилар келган эди (афтидан қипчоқ аъёнлари вакили ва Худоёрхон мингбошиси бўлган Абдурахмон Офтобачи-

дандир — Ҳ. Б.). Натижада қипчоқлар жанг бошламай-дилар ва қирғизларга эса чекинишга тўғри келади¹.

Хон энг аввало қаҳр-ғазабининг олдини олиш, унга барҳам бериш зарурлигини тушуниб, қирғизларнинг олди-га Маккадан яқинда қайтиб келган, кўчманчилар орасида катта обрў ва меҳр-муҳаббатга эга бўлган одам Абдурахмон Офтобачини юборади. Бу тадбир муваффақиятли чиқади: у қўзғолонни тинчлантиради ва ярашиш ҳамда итоаткорлигининг белгиси сифатида Худоёрхонга қирқта оқсоқол юборади.

Абдурахмон Офтобачи ўз хатида юборилган вакилларни вақтинча тўхтатиб туриш, лекин шу билан бирга уларни яхши қабул қилиш, тегишли равишда иззат-икром қилиш, ҳар қандай вазиятда ҳам уларнинг ҳаётлари-га суиқасд қилмаслик, чунки фақатгина тинчликсевар ҳаракатларгина қўзғолонни тўхтатиш мумкинлигини маслаҳат беради. Бу олижаноб маслаҳат қабул қилинмайди ва барча вакиллар хоннинг буйруғи билан сўйиб ташланади. Хоннинг бундай хойнона ҳаракати натижа-сида Абдурахмон Офтобачи бир оз вақтга қирғизлар орасида қолади ва Қўқонга қайтмайди². У пойтахтга фақат хоннинг чақирғидан кейингина келади.

Қирғизлар ўз оқсоқоллари (улуғ ёки қабила бошлиқ-лари)нинг ўлдирилганлигини билганларидан кейин қўз-ғолонни янги куч билан янада авж олдирадидлар. Кейин воқеалар шу тарзда юз берадики, ҳамма қирғиз ва қип-чоқлар бирлашадилар ва икки томондан Қўқон хонлиги чегараларигача борадилар. Ўзган, Учқўрғон, Ўш, Сўзоқ ва Булоқбошини қўзғолончилар оладилар. Учқўрғон беги қочиб кетади. Булоқбоши шаҳри хонавайрон қили-нади, 3000 тага яқин (бошқа маълумотларга қараганда 5000 та) Қўқон сарбозлари қўзғолончилар томони-га ўтиб кетади, уларнинг 300 таси асир олинади. Хон Абдурах-мон Офтобачи ва Наманган беги Исо Авлиёни қўзғо-лончиларга қарши юборади. Бошқа бекларга ҳам шун-дай қилиш буюрилади. Бир қанча жанглар бўлиб ўта-ди, ҳар икки томондан одамлар ўлдирилади. Ўтроқ аҳо-ли қўзғолонга аста-секин қўшила бошлайди. Қўқон ва Андижон шаҳарларида кучли галаёнлар бўлиб ўтади.

¹ ЎзР ФА Шарқшунослик институти, инв. № 3753, 156—159-варақлар.

² ЎзР МДА, И—715-варақ, 1-рўйхат, 58-иш, 117-варақ.

Аҳоли фақат қирғизларнинг келишиши кутади, улар билан бирлашиб Худоёрхонни тахтдан ағдармоқчи бўлади¹.

Қўзғолончилар чор ҳукуматиининг аралашиси ва Худоёрхонга ёрдам беришидан шубҳаланиб, Хўжанд уезди бошлиғига очикдан-очик чиқиб қилган ҳолда Туркистон генерал-губернатори қайси нуқтаи назарни қабул қилишини аниқлаш учун вакиллар юборади². Лекин генерал-майор Эйлер музокараларни тўхтатиш ва тезлик билан вакилларни Хўжанддан чиқариб юборишни буюради.

Қирғизлар Хўжанд уездининг бошлиғидан рад жавобини олгач, фаолиятларини вақтинча тўхтатадилар ва Худоёрхонни умумий куч билан ағдариб ташлаш мақсадида қипчоқларни ўз томонларига ағдаришга ҳаракат қиладилар.

Шундай қилиб, 1873 йил сентябрда қўзғолон вақтинча тўхтатилади³.

Қўзғолоннинг бу босқичи кучларни синаш, умумхалқ қўзғолони олдида охири репетиция даври бўлади. Қўзғолоннинг бу босқичида ўтроқ қишлоқ аҳоли қўзғолончиларни қўллаб-қувватламайди.

ҚЎЗҒОЛОНЧИЛАРНИНГ ЎТРОҚ АҲОЛИ ТОМОНИДАН ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАНИШИ

Узоқ давом этмаган тинчликдан сўнг баъзи бир ғалаёнлар бўлиб туради. Ўтроқ халқ орасида ҳам норозилар пайдо бўлади, улар Худоёрхоннинг иккинчи ўгли Муҳаммад Амин ва унинг амакиси Ботирхон тўра атрофида тўплана бошлайдилар. Хон буни тасодифан билиб қолиб, Муҳаммад Аминни ушлаш ва ҳибсга олишни буюради. Ботирхон тўра ва унинг ўн олтига содиқ тарафдорлари қатл этилади. Худоёрхон газабининг охириги қурбонларидан бири Мулла Миркомил Мухтор бўлади, хоннинг фармойиши билан 1874 йил 20 март куни заҳарланади. Бунга Муҳаммад Аминнинг ўз ҳокимига суиқасди ва унинг русларга очикдан-очик рағбати ҳақида вақтида хабар бермагани баҳона бўлади⁴.

Машҳур йўлбошчилардан бири кўчманчи Маъмир бачча Қорақўлча дарасига ўз тарафдорлари билан яшири-

¹ Уша жойда, 178—180-варақлар.

² Уша жойда, 322-варақ.

³ Уша жойда, 368-варақ.

⁴ ЎзР МДА, II—715-фонд, 1-рўйхат, 60-иш, 49-варақ.

ниб, 1874 йил апрелининг биринчи кунларида 2000 кишилик отряд билан у ердан чиқади ва Ўзган шаҳрини эгаллайди. Лекин хон қўшинларининг яқинлашиб келаётганини билгач, шаҳарни ташлаб кетишга мажбур бўлади. У тоғ дараларига чекинади, у ердан Андижон вилоятига ҳужум қилади¹.

1874 йил 25 июнда Худоёрхон генерал Колпаковскийга мактуб ёзиб, унда кўзголон раҳбарларидан бири бўлган қирғиз Мўминни қўлга туширишда ёрдам беришни сўраган эди². Колпаковский 12 сентябрда Худоёрхонга Мўминнинг Чотқолда ушлаб олингани ва Авлиё Отага келтирилганини расмий равишда хабар қилади³.

Қурама уездлик бошқа қирғиз Мўминнинг номи Қўқондаги юз берган охириги воқеалар билан чамбарчас боғлиқ. Чотқолда хонликнинг шимоли-ғарбий чегараларида кўчманчи бўлиб юрган Мўмин асли 1867 йилда руслар жистиёрига ўтган қўқонликларга мансуб бўлган. Июлда унинг олдига ўзининг кўп сонли тарабдорлари билан Мусулмонқул келади ва Худоёрхонга қарши умумий ҳаракатга бирлашишга кўндиради. Мусулмонқул билан бирга Чотқолга Пўлатхон (Мулла Исҳоқ) ҳам келади.

Кўзголончилар рус ҳукумати билан олиб борилган музокараларда муваффақиятларга эришишга умидланиб, Мўминни авраб, ўзларига ағдариб оладилар. Қирғизлар Чотқолда 10000 кишини тўшлаб, тоғ орқали Ола Буқа дарасига ўтадилар, уларга хитой уруғ-аймоғидан бўлган қирғизлар қўшилади. Сўнгра улар Косонни эгаллаб оладилар. Уларга қарши 7000 кишилик Қўқон қўшинлари юборилади, улар Тўрақўрғонда қирғизларга қарши жанг уюштиради. Кўзголончилар барбод қилинади. Бунда Мусулмонқул ўлдирилади, унинг 300 тага яқин сафдошлари асир тушади, қолганлари қочади. Пўлатхон хонликнинг шимоли-ғарбий қисмидаги тоққа қочади. Мўмин эса Чотқолга қайтиб келади, у ерда руслар томонидан ушлаб олинади. Бу мағлубиятдан кейин Қизил Тоғай чегарасидаги Шимолий Наманган тоғида кўзголончиларнинг қолган қўшинлари билан яна битта жанг бўлиб ўтади, қирғизлар яна мағлубиятга учрайди⁴.

¹ Уша жойда, 199-варақ.

² Уша жойда, 61-иш, 48—49-варақлар.

³ Уша жойда, 133-варақ.

⁴ ЎзР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 61-иш, 154—156—варақлар.

Юқорида таъкидланган воқеалардан кейин Худоёрхон қўзғолонда иштирок этганларни бошқалардан фарқли равишда алоҳида қўриш олади. Натижада айрим қирғизлар, жумладан, Авлиё Ота уездидагилар ҳам бошқа жойларга кўчиб кетадилар¹.

Катта подаларга эга бўлган қирғизлар қўзғолон муваффақиятсизликка учраган тақдирда йетаган вақтда Туркистон генерал-губернаторлигига қарашли жойларга кўча олардилар. Ўтроқ аҳоли эса шу қадар фидокор бўлиб, бу сингари воситаларга эга бўлмай жойида ўз қисматиши кутиб қолиб жазога ҳужм қиланарди ва унга хоннинг қасоси ва ғазаб-нафратининг барча оғирликларини бошидан кечиришга тўғри келарди.

Бу воқеага оид муҳим аҳамиятга эга бўлган маълумот «Санкт-Петербургские ведомости»да мавжуд бўлиб, унда 1874 йилдаги қўзғолон деярли оммавий равишда рўй берди, у қирғиз ва қипчоқларни бирлаштирди, ҳатто хоннинг ўтроқ фуқаролари ҳам қўзғолончилар томонига ўта бошладилар², деб ёзилган.

1874 йил август ойининг охирида қўзғолон вақтинча тўхтатилади. Бу даврда Туркистон генерал-губернаторига қарашли маъмурият Худоёрхонга ёрдам беради. Бу асосан қўзғолоннинг иккита раҳбарини: Мўмин ва Маъмирни қўлга туширишда кўришади, шунингдек, Абдукаримбекни Хўжанддан Тошкентга узоқлаштиради. Шунингдек, бу даврда ҳам ўтроқ аҳолининг қўзғолон кўтарган қирғизларга ёрдам кўрсатгани таъкидланади.

Шуни таъкидлаш ўринлики, қўзғолоннинг ҳар иккала босқичи кўзда вақтинча тўхтайдди. Буни шу билан изоҳлаш жоизки, қўзғолонда фақат кўчманчилар эмас, балки ярим кўчманчилар ва етиштирган ҳосилини йўғиштириб олишни зарур бўлган деҳқонлар ҳам иштирок этадилар. Хон ҳокимиятини ҳам шу нарса қизиқтирарди, чунки бу вақтда улар аҳолидан натура солиғи (пул билан эмас, маҳсулот билан тўланадиган солиқ) йиғарди. Бошқа характерли жиҳати шундаки, қўзғолон асосан тоғли ва тоққа яқин туманларда бўлади, у ерларда совуқ вақтли тушарди, қишда эса жуда кўп қор ёғарди. Бундай шароитда жанг билан боғлиқ бўлган ҳаракатларни ўтказиш қийин бўларди.

¹ Уша жойда, 270-варақ.

² С-Петербургские ведомости, 1874 г. № 268.

ОММАВИЙ ХАЛҚ КЎЗГОЛОНЛАРИ

Академик В. В. Бартольд «1875 йилда амалдор чиловник Вейнберг ва полковник Скобелов Қошғарга Фаргона орқали юборилади. Уларнинг Қўқонга кузатиб борувчи соқчилар отряди билан келиши мулалар таъсирида аҳолининг хонга, худди шунунгдек, русларга қарши қўзғолонини тезлаштириб юборди»¹, деб ҳисоблайди. Лекин шунинг назарда тутиш керакки, М. Д. Скобелев ва А. А. Вейнберглар Қўқонга қўзғолон бошлангандан кейин келганлар. Қошғарга эса фақат М. Д. Скобелев бориши керак эди. Хон унинг Қошғарга Терак Довон орқали боришига рухсат берган. У бунинг учун уни палатка билан таъминлайди ва 20 та йигитни Қошғар чегараларигача етиб олиши учун кузатиб боришини таъинлайди. Лекин хон уни Ўшдаги жойлар хавфлилиги, Қоратегин чегарасида хоннинг Бухородан қочиб келган жияни Назарбек ва Чотқолда ўтган йилги даъвогар Саид Пўлатхонларнинг Ўзган атрофидаги жойларда кўчманчи аҳолининг ғалаёпларидан кейин пайдо бўлиб қолганликлари билан огоҳлантиради².

Қўзғолончиларга қарши Абдурахмон Офтобачи, Исо Авлиё ва эшик оғаси Саримсоқлар бошчилигида 4000 кишидан иборат учта отряд юборилади.

Бу барча воқеалар рус элчилари келгунга қадар бўлиб ўтади. Бу даврда ҳам русларга ҳеч қандай ёмон муносабатда бўлинган эмас. Қўзғолон асосан июнь ойида бошланади А. А. Вейнберг ва М. Д. Скобеловлар Қўқонга 13 июль кунини кечқурун етиб келадилар. Рус элчиларининг берган маълумотларига кўра, 1875 йил 17 июлда Абдурахмон Офтобачи ва Исо Авлиё ишонган отрядлари билан қўзғолончилар томонга ўтадилар ва уларнинг Худоёрхонга қарши ҳаракат қилиш ниятида бўлганликлари маълум бўлади. Шунга қарамай, М. Д. Скобелев 18 июлда Қошғарга йўл олмоқчи бўлади, лекин бора олмайди.

1875 йил 19 июлда Қўқонда Насриддинбекнинг қўзғолончилар томонига ўтгани ва уларнинг Ўш, Наманган, Андижон ва Асака шаҳарларини эгаллаганликлари маълум бўлади³. Шундай қилиб, қўзғолончилар томони-

¹ Бартольд В. В. Асарлар, 2-жилд, 1-қисм, 1963, 394-бет.

² ЎзР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 62-иш, 358-варақ.

³ ЦГВИА Рос. ф. 1396, оп. 2, ед. хр. 91 л: 1:

га йирик феодал вакиллари, шунингдек хон сулоласи вакиллари ҳам ўтиб кетадилар.

1875 йил 20 июлда Қўқонга Марғилон ҳоқими Худоёрхоннинг укаси Султон Муроднинг қўзғолончилар томонига ўтгани ҳақида хабар келади. Қўзғолончилар Марғилонни қўлга оладилар ва Олтиариққа келадилар. А. А. Вейнбергнинг сўзларига қараганда, қўзғолончиларнинг пойтахтга яқинлашиб келаётганлиги ҳақидаги хабар шаҳар аҳолисига кучли таъсир қилади. Бозорлар ёпилади, моллар жуда узоқ жойларга олиб кетилади, ҳар ерда ҳаммага миш-мишлар тарқалади ва дарвешлар халқ орасида ташвиқот олиб бориб, ваъзхонлик қиладилар. Аҳоли қуроллар сотиб олади, улар кўринишдан ташвишли, безовта, ҳаяжонланган эди. Саррожлик, қурол-аслаҳа ва темирчилик дўконларидан бошқа ҳаммаси ёпиқ эди.

Ғалаёнлар шаҳарда кучаяди. Худоёрхон бу аҳволни кўргач, ўз кучларига ишонмай, руслардан ҳарбий ёрдам сўрашга аҳд қилади ва 1875 йил 20 июлда бу ҳақда Туркистон генерал-губернаторига хат ёзади: «...Бу қийин ва машғум вақтда мен содиқ ва ишончли деб билган одамлар, жумладан, Мулла Исо Авлиё, Абдурахмон Парвоначи ва Ҳақназар Парвоначилар ўз қўшинлари билан менинг душманларим бўлмиш қирғиз қўзғолончилари томонга ўтиб кетдилар ва улар билан бирлашиб, менга қарши уруш олиб бордилар. Мен Сизнинг саодатлигингиздан аллақачон кўпгина дўстона мойиллик кўрдим. Шундай бўлгач, бу гал ҳам Сиз мени ҳақиқий, амалий ёрдамсиз қолдирмасиз ва қўллаб-қувватлагайсиз, деб умид қиламан. Ўзимни ва Қўқон хонлигини қудратли император ҳазрати олийлари ҳимоясига топшираман ва Сизга қўзғолончиларнинг нияти амалга ошмасдан Қўқон шаҳрига артиллерияни рус, қўшинларини имкони борича тезлик билан юборишга бўйруқ беришингизни дўстона иззат-икром, илтимос билан мурожаат қиламан. Сиз менинг илтимосимни бажариш учун лутф айлагайсиз, деб умидворман»¹.

Лекин Худоёрхон рус қўшинларининг Қўқонга ўз вақтида етиб келишига ишонмайди. Шунинг учун у пойтахтни ташлаб кетиб, Тошкентга қочишга аҳд қилади. У 1875 йил 22 июлни қочиш вақти қилиб таълайди, чунки бунга тайёргарлик кўриши, ўзининг архиви, хазинаси, кўп сонли оиласи ва бошқаларни йиғиштириши

¹ ЎЗР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 63-яш, 48-варақ.

керак эди. Буларнинг ҳаммасини пойтахт аҳолиси ва қўзғолончилар томонидагилар пайқаб қолмасликлари учун яширишча бажариш лозим эди. Худоёрхон ўзининг бу фикрини М. Д. Скобелев ва А. А. Вейнбергга маълум қилади, улар уни қўзғолончилар қандайдир бахтсизликка учратмасликлари учун бирга олиб боришга аҳд қилади. Бунда А. А. Вейнберг улар ҳамроҳлигидаги казаклар взводига бошчилик қилишни қабул қилган полковник М. Д. Скобелевдан қўзғолончиларга қарши барча душманларча ҳаракат, тазйиқлардан сақланиш ва хабарни ҳамда Қўқон хонининг мактубини етказиш муносабати билан Туркистон генерал-губернаторининг буйруғини олгунга қадар ўзини Худоёрхоннинг иттифоқчиси деб тушунмаслик кераклигини ялтмос қилади.

1875 йил 21 июлда Вейнберг ва Скобелевга бириктирилган йигитлар уларни ташлаб, номаълум томонга кетадилар. Вейнберг ва Скобелев шу куни рус фуқароларини уларнинг хон билан бирга Қўқонни ташлаб кетишларини ва уларга бирлашишларини таклиф қилиб, огоҳлантирадилар. Рус савдогарларидаги тўртта одам: Пушишевлар фирмасининг ишончли вакиллари Биковский ва Коншин, австралиялик фуқаро Маучер, ака-ука Каменскийларнинг ишончли вакили ва хизматқорлар билан ҳаммаси тўққиз киши бу таклифдан фойдаланишга аҳд қиладилар, Россиянинг қолган мусулмон фуқаролари пойтахтда қолишга қарор қиладилар.

Сўнгра А. А. Вейнберг Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернаторига хат юбориб, унда қўшинларни походга чиқишга тайёрлашга буйруқ беришни сўрайди, зарур бўлиб қолганда Хўжанддан юборишни ялтмос қилади¹.

Шу билан бирга генерал-лейтенант Головачев 1875 йил 22 июлда Хўжанд уезди бошлиғига қуйидагича фармойиш беради: «...Сиз жаноби олийлари, бизнинг элчиларимизга бордию, агар Тошкентга яна боришда тўғри келиб қолса, қўзғолончилар ёки бошқалар томонидан қандайдир хавф туғдирилса, тезлик билан 7-Туркистон мунтазам батальонини, 6-Сибир сотняси ва битта дивизия, 2 та батареяни уларга қарши пешвоз чиқаришни буюраман, отрядга бошчилик қилиш полковник Савримовичга топширилсин.

Агар отрядни қутқариш тўғри келиб қолса, гарнизони Хўжандда сақлаб туриш учун Ўратепадан иккита ротани кўчирасиз. Бу охириги пунктда қолган икки рота-

¹ ЎЗР МДА, II — 715-фонд, 1-рўйхат, 63-иш, 87-варақ.

дан биттаси қалъага (Ўратепа) гарнизонни сақлаб туриш учун юборилади. Эҳтиёт шартдан Хўжанд шаҳридаги бутун гарнизон йўлга чиқишга тайёр ҳолда туришга буюраман»¹.

Бу буйруқ эртаси куни эрталаб, яъни 23 июлда олинади. Шунга мувофиқ равишда полковник Нольде ўша заҳоти полковник Савримович ва полковник Ефремовга бу ҳодисага тез кечиктирмасдан чиқишга тайёргарлик кўришга буйруқ беради. Казаклардан эса фақат 4 таси жойида бўлиб, қолганлари имтиёзли таътилда эди Шунинг учун Нольде қуйидаги тадбирларни қабул қилади:

1. 7-Туркистон мунтазам батальони командирига милтиқ билан қуролланган 50 та одам беришни таклиф қилади ва уларни маҳаллий аҳолидан бозорда тортиб олган отларга миндириб, граф Вевьер қўмондонлигида Вейнберг ва бошқаларга пешвоз чиқишни таклиф этади.

2. 7-Туркистон мунтазам батальонига ва 1-Туркистон артиллерия бригадасининг 2-батарея дивизиясига Маҳрам шаҳрига бориш ва Қўқон хони ва унинг мулозимларини кутиб олишни талаб қилади. Сўнгра отряд командири полковник Савримовичга хонни қабул қилиб олгандан кейин Вейнберг ва бошқаларнинг чекинишларини химоя қилишни таклиф қилади².

1875 йил 22 июль куни эрталаб хон қўшинининг шаҳарда жойлашган ярми, 4000 кишига яқин пиёда аскарларнинг ҳам иккинчи ўғли Муҳаммад Аминбек билан бирга пойтахтдан қўзғолончилар билан бирлашиш учун кетиб қолганликларини билдилар. Худди шу куни Абдурахмон Офтобачининг илғор отряди Қўқондан уч тош масофада бўлган Қоровултепа чегараларигача етиб боради.

Хон эрталаб соат 10 да шаҳардан қочишга аҳд қилади. Буни ҳеч ким билиб қолмаслиги учун эрта тонгда хон қўшинлари — пиёда ва отлиқ аскарлар, шунингдек, артиллерия ҳам шаҳардан ташқаридаги белгиланган жойларга юборилади. Қўшин кўчанинг ўртаси бўйлаб юради, уларнинг ҳар икки томонида эса халойиқ қўлларида болта, таёқ ва тошлар кўтариб, йўлнинг икки четига тизилган ҳолда туради. Сарой олдидаги майдонга яқин жойда халқ ва қўшинлар шундай тикилишиб қоладики, ҳатто сурилишнинг ҳам имкони йўқ эди. Ярим соатдан кейин майдонда рус элчилари пайдо бўл-

¹ Ўша жойда, 62-иш, 334-варақ.

² Ўша жойда, 63-иш, 55-варақ.

гач, Худоёрхон Отабек ноиб, Мирза Ҳақим парвоначи, Мулла Маъруф ва бошқалар билан бирга саройдан чиқади. У кўринишдан хотиржам эди. Худоёрхон чорак соат мобайнида ўрданинг асосий дарвозалари, гумбаз (қубба)лар тагида туриб қолади, охириги буйруқни беради, сўнгра отига минади ва рус элчихонаси аъзоларига қўли билан олдинги сафда олға ҳаракат қилиш ифодасини қилиб юриб кетади.

Худоёрхон Катта Маҳрам йўлига олиб борадиган Ғозиёғлиқ дарвозаси томонга боришдан қўрқади, чунки халқ уни чиқариб юбормаслиги мумкин эди. Шунинг учун у Мўй Муборак томонга юрганда ҳамма хон кўзгўлончиларга қарши жанг қилиш мақсадида кетмоқда деб ўйларди.

А. А. Вейнберг, М. Д. Скобелев ва уни кузатувчи шахслар ўрмон четигаги бўтазорда Говхона позициясида тўхташади. Қўқон хонининг кучларида турли калибрли 68 та қурол-аслаҳа, 400 га яқин пиёда ва 2000 та отлич аскарлар бор эди.

Турган жойида ҳали бир ярим соат ҳам ўтмасдан Мирза Ҳақим рус элчиларига хон Бешариққа йўл олганини хабар қилади. Рус элчилари ва кузатувчи шахслар араваларни кўшиб, отларга юк ортадилар ва жўнашга тайёргарлик кўрадилар. Бу вақтда улардан 10 қадам нарида турган хоннинг отлич аскарлари ҳаяжонга тушади: улар тўпланишиб, ёғочлардан тўғларни олиб ташлаб, гоҳ шаҳар томонга, гоҳ рус элчилари томонга қарай бошлайдилар, сўнгра эгарга жуда тез сакраб чиқиб олиб, қийқиришиб, шаҳарга отларини чоптириб кетадилар. Тўичилар ҳам қуролларини ташлаб, уларнинг қилган ишидан ўрпақ оладилар, пиёда аскарлар боғ бўйича ҳар томонга югуришиб кетади. Афтидан уларга Худоёрхоннинг қочиш ҳақидаги нияти маълум бўлиб қолади, шекилли, А. А. Вейнберг, М. Д. Скобелев ва бошқа шахслар Худоёрхоннинг олдига бориб, уни катта қизил байроқ остида турганида ва одамларининг унга қарши бостириб келаётган вақтда топадилар. Сўнгра рус элчилари хон ва унинг мулозимлари билан Хўжаид томонга шитоб билан юрадилар, кўзгўлончилар уларнинг пайига тушади.

Хон билан бирга Хўжаидга унинг кичик ўғли Ўрмонбек, Отабек ноиб, мулла Маъруф, хоннинг баъзи бир қариндош-уруглари, 643 та мулозими, жумладан, қуролланган 350 та одам, қолган аёллар, хизматкорлар келади. Орқага тартибсиз қайтиш пайтида ўлганлар ва ярадор-

лар бор эди. Рус элчиларининг талафоти иккита ўлдирилган ва битта бедарак йўқолган йиғитдан иборат бўлиб, казаклардан ярадорлар йўқ эди. Хонининг 8 та одами ўлдирилади, 9 таси ярадор қилнади. Бундан ташқари хон карвонининг ярмидан кўнини йўқотади¹.

Худоёрхонининг қочини ва унинг ҳаётининг охириги йиллари Ибротининг «Фаргона тарихи» асарида қуйилганча ёритилган: «Валҳосил, Хўқанд хонлари маҳв бўлиши Сайийд Муҳаммад Хўқанддан чиқуб, Маҳрамга бордук. Анда ўрдага тушдук. Мулла Маъруф додхоҳлар бирга ва казак аскарлар алоҳида қўндилар. Биз билан эллик адад маҳрам ила қўндилар, хон ухламади, хафаликдан таом ҳам емади, сўздан бир калима сўзламади. Олдига чой олиб кирдим².

«Тақсир, тақдири илоҳийдур, нима қиласиз ва нима қиламиз, ўзунгизни хафалик ва гамга солманг!» десам, хон айди: «Эй, нодон, сан ўз ишинга машғул бўл, мани хошликдан ажраб, хафа бўлган дерсан. Мани хафалигим фуқарони аёқ ости бўлгани учун ва мани шиятим бўлак эди, муяссар бўлмади!» деб таом емадилар.

Кеча ўтуб эрта билан Маҳрамдан жўнадук. Исфисорга қўндук. Кечаси ётуб, эртаси жумъа куни Хўжандга борилди. Уламо ва фузало истиқбол қилдилар. Хўжанд дарвозасида икки адад Русия либосида кишилар турган экан, тўхталди. Бир хонга салом қилиб дедики: «Ассалому алайкум, хон ҳазрат, қалайсиз, омонисиз, сиз ҳам биз тушган йўлга тушдингиз, энди аҳволингиз шул экан-ку! Биз бир вақт сиздан паноҳ сўраб борганда бизни яқомиздан тутуб, Русияга бердингиз, ўлганимиз йўқ, алҳамдулиллоҳ, ҳукуматдамиз!»³, деди. «Мусулмон мусулмонга паноҳ берур деб, сўраб эдук, мана, энди сиз ҳам кўрарсиз!» — деди.

Хон ғайратга кириб: «Қандоғ муртадсан?» — деди. Ул ҳам «муртад» деди. «Муртад деб сани айтадурлар, юртингни поймол қилиб, мусулмонларни оёқ ости қилдинг!» деганда, хон қилич суғуриб, ул ҳам қилич олганда аскарлар хонни муҳофазат қилиб, ани жўнатуб юборди.

Хўжандга кирдук, дарё лабида Гулбоғ деган жойга қўндук. Ҳукумат тарафидан жой тайёрланган экан. Анда бир кун туруб, кечроқ Камолхон тўрани ҳавлиларига

¹ УЗР МДА, II — 715-фонд, 1-рўйхат, 63-иш, 83—97-варақлар.

² Мулло Ориф.

³ Сўз Жўрабек ва Бобобеклар ҳақида бормоқда.

қўндуқ. Анда ул куп турдик. Акрамхон тўра плаш Мирзо Ҳаким Тошкентга кетган эканлар. Алар келгунларича таваққуф қилинди.

Рикоб айтур:

«Хон мани хилват қилиб дедик: «Дарҳол отлан, бир маҳрам ол, Тошкентга бор, олти минг танга пул ол, мундан Пискантга бор. Оллобекқулига хатни бер, янги от берсун, Тошкентга боруб, Саййид Азимбойга этгил, биз боруб турибмиз, бизга бир маслаҳат берсунки, жавоби муомила учун шофий сўз керак» деб.

Анда ман жўнадим. Бир маҳрам план жўнаб, Пискантга бордим. Кечаси тун ярим эди. Яъқуббек ўғли Ҳақлибек¹ ҳовлисига қўндим. Эшикни базўр очдуруб кирдим. Отларим бўлуб қолди. Ҳақлибек уйқуда экан, уйғониб, дарҳол чиқди. Хон хатини қўлига бердим. «Тезлаб жўнатинг» деган экан. Дарҳол ошга буюруб, тўйдуруб, янги от беруб, бизлар жўнаб, Тўйтепага боруб, бир дўконда чой ичиб, яна отланиб, намози асрда шитоб бирлан Саййид Азимбой ҳовлисига келдим. Бой ҳавлида экан. Амонлашиб: «Хўш, нима гап?» деди. Хоннинг хатини қўлига бердим. «Хон ҳазрат келиб турубдурлар. Сизга плтимослари бор», — дедим.

Хатни кўруб, афеус қилди. Кўз ёши қилиб дедик: «Сад ҳайф, ислом ҳукумати тамомга етдиму?» деб дарҳол хизматкорларига буюрди: «Аробани қўш!». Қаласқасини қўшуб, қани юрунг, деб яна сўради: «Ҳеч нима борму?» Ман: «Олти минг танга пул бор» дедим. Айди: «Хўқаңд тапгаси бўлмайду!» Тапгани жавонига қўйдуқ. Беш юз сўм ақча олди. Русия ичига бордуқ. Бир тўрани ҳавлисига кирдуқ. Хизматчиси хабар қилди. Ичкари кирдуқ. Бой план амонлашиб бўлуб, бой бир неча қалма русча китоб олиб, кўб варағлади. Охири бир сатр сўз ёзди. Саййид Азимбой манга айди: «Мусулмонча ёзин!» Дарҳол ёздим. Сўз шул эканки, хон келур, генерал-губернаторни кўргани келур, амонлашур, сўнгра айтурки: «Государ императорни бориб кўриб келасиз!» Зипҳор хўб демай айтсунки: «Ман юртимга боруб, мамлакатни типчитиб, ўрнимга ноийб қўюб, сўнгра борурман!» десун, деган сўз экан. Ёзиб олдим. Хонга отланиб чоқдим. Келсам, хон Пискантда Юнус мингбошини ҳавлисида экан. Дарҳол кириб, салом бердим. Хилват қилиб сўзлашдим, хатни бердим. Хон дедиларки: «Биз

¹ Бу ерда Ҳақлибек сўзи қалам билан ўчирлиб, устига Ёлбек деб ёзилган.

Тошкентга боргунча боруб, бир яхшироқ сўз бўлмасмикин» деб яна жўнатдилар. Ул кун и отланиб, Тошкентда чопдим. Яна аввалги йўлимда юруб бойни олдига келдим. Яна хон аҳволига афсус қилиб, ароба илан бир бўлак адвокатга олиб боруб, анга уч юз сўм берди. Ул ҳам китоблар кўруб, аввалги сўзлар мазмунини ёзуб берди. Жўнадим. Хон Тўйгепадан чиққан экан. Отдан тушуб, салом бердим. «Отлан!», — дедилар. Отландим. Тўғри келиб Арпа бозорида бир боққа қўндук. Икки кеча анда турганимизда Тошкентда фуқаролари сайлга чиққандик бизни кўргали келур эдилар. Хон булардан сиқилиб, бир бўлак жой хоҳлаганда Гловочўи боғига қўндурдилар. Ул ерда уч кун турдик. Мажмуъи беш кун Тошкентда бўлуб, тўртинчи кун и ярим подшоҳ, яъни Гауфман келур эрмиш, деб шуҳрат бўлди. Хон бир уйда каравотда ўлтуруб эрдилар. Оқ чой ичар эдилар. Маҳрамлари чой олиб кирдилар, ичмадилар. Танҳо ҳеч кимга гапурмай, каравотда ўлтуруб, бул тариқада тонг отди.

Эрта (си) қиём вақти эди, губернатур келур деган сўз бўлди. Замона ўтуб эрдик, бир қанча қозоқ аскарлари илан губернатур келди. Келиб турганда хонга қараб: «Ярим подшоҳ келиб турубдур!» — дедим. Хон ҳеч индамай каравотда ўлтуруб эрди. Ярим подшоҳ келди, ичкари кирди. Бир тилмоч илан кириб, хонга салом қилди. Ярим подшоҳ хонга қўл узатди. Хон қўл берди. Хонни қўлини ушлаб туриб, анча сўзлар гапурди. Тилмоч таржима қилди: «Губернатур хон сиздан илтимос қиладур, бизни государ импературни кўруб келмоқингизни», — деди. Хон бижотаваққуф хўб деди. Шул ҳолда губернатур ёнидан қилични суғуруб, ўшал хон ўлтурган уйни деразасига секингина урди, ёнига солди. Хайрхўш қилди. Қайтди. Бу ҳолда хон олдида ҳозир кишидан мулла Маъруф додхоҳ, Мирзо Ҳаким парвоначи бирла ман эшикни ташида туруб эдим. Ман дедим: «Э-вой, қани ул қанча ҳаракатлар илан топган сўзларимиз, нимага демадингиз?» Хон деди: «Ўшал сўзлар дилимда такрор эди, аммоки мени тилим мухолафат этди, тилим хўи дегандин кейин билдим. «Иш қўлдан кетадурган бўлганда, фуқаро мухолифат бўлганда кишини ўз аъзойи жавораси ҳам мухолиф бўлур экан, ўзим ҳам ҳайрон бўлдим!», — дедилар.

Ҳаммамиз бирдан хафа бўлдук. Ёнги-сиги, кўз ёши бўлди. Ўшал кун и генерал-губернатур дарҳол қогоз буйруқ чиқарди: «Эртага хон Урипбургга жўнасин!» Хон тақдирга тан қўймай, эмди, маслаҳати ҳаракат бўлди.

Хонни раъйи бекзодалар ва ойнмларни Тошкенда қўйиб кетмоқ маъқул бўлмади, на учунки, анда шиончилик одам бўлмади. Туркистонда ўзларига қараган эътиمودлик кишилар бўлгани учун аҳли аёлларни Туркистонда қўйиб кетмоқ муқаррар бўлди.

Эртаси қиёмда жўнадук. Хон илан етмиш киши эди. Мушдан Отабек нойиб қўлида юз эллик сипоҳлар ҳам бор эди. Тошкендан жўнаб, бир қўнуб, Чимкентга бордик. Анда бу ҳафаликларимиз устига хон Отабек нойибга бир нима деди. Нойиб хонга бир нима деди. Гина ва афсус тўғрисида бир-бирлари ороз бўлуб, олти юз эллик сипоҳни олуб, Отабек нойиб Чимкентдан Хўқандга қайтди. Хон қолган кишилар бирла жўнади. Туркистон борилди. Хон Мусо Али мингбоши ҳовлисига тушти. Бекзодалар ва аёлга алоҳида ҳовли тайёрлаб бердилар. Анда хон беш кун туруб, аҳли аёллар билан видолашиб, Туркистондан жўнадук. Маҳрамлар илан бирга эдик. Туркистондан чиқуб, бир Қулунсурон деган ерга борилди. Анда ётиб, эртаси хон маҳрамларга жавоб бериб айдики: «Хар қайсиларингни аҳли аёлларинг бор, бизни бошимиздаги тақдирга ўзимиз мубатало, сизлар овора бўлманглар!» — деб, хар қайсиларимизга бирмунча танга берди, фотиҳа берди. Бизлар қайтдик.

Хон илан бирга кетган кишилар булар эдики: чунончи, мулла Маъруф додхоҳ, иккинчи — Қосим тўқсоба, учинчи — Жамил хазиначи, тўртинчи — Муҳаммад шарбатдор, бешинчи — Хурсанд деган қул, олтинчи — Муллача деган қул, еттинчи — Мирзабой сағир, саккизинчи — Тожи маҳрам деган, биз илан йнглашиб, бу саккиз адад киши бирга кетдилар, биз қайтдик деб.

Мулла Муҳаммад Умарбек Андижоний хон маҳрамларидан, бул киши ҳикоят қилдилар андан уёнги ҳолларин.

Ғамина муаллиф ҳаж сафарига борғонда Жиддада бир киши бир неча кун ҳамқўш бўлуб, неча кун мусоҳабат бўлган. Худоёрхонни хизматчиси Ҳожки Муҳаммадхон деган баён қилди. Қобулдан то вафотигача бўлган ҳолларин ровийси ул эди. Нурмуҳаммад шарбатдор ўзи ҳам хонни Маккада қўймай, мамлакатга борайлуқ, деб бирга олиб келган киши эди. Бу тарихдан ўн саналар муқаддам вафот қилди. Бул шундоғ эканки, Офтобачи ҳажга бормоқ бўлуб жўнаганда хон эткан эканки: «Ушш тарафдан бир тadbирлик, истеъдодлик одам олуб келгил, Макка ва Мадинага таъя солдурамиз», деган экан. Мулла Абдурахмон Офтобачи Жидда шаҳридаги Ҳожки

Муҳаммадбой Конибодомийни олиб келган экан. Ҳамма ишларини қўюб, хон йўқлаган, деб ул киши келганда хон давлатлари авжида экан, Ҳожи Содиқ афандини чақириб, хонга манзур қилганда зиёфат қилиб, сарупо беруб, хизмат буюрмай, жўнатган экан. Хон хизмат буюрмаганларидан боис нима деганда, кўб кўрумсиз, бенамуд кичкина одам экан эмиш. Хон айтубдурки: «Бой, афанди, худо хоҳласа хизмат буюраман».

Ҳожи Содиқ Жиддага жўнаб кетгандан кейин Офтобачи: «Тақсир, кўп катга бой экан, манга бир тақя бино қилиб, сарфини манга маълум қилинг деганларида дарҳол қилур эрди, тақяга боб жойни ҳам олуб келган экан» деса, хон яна айтубдурки: «Кўп кўрумсиз киши экан, манга унча писанд бўлмади», — деган экан. Бу тақяга тайинланган ақчани масковчилардан Иброҳимжонбой дарҳол эшитиб, хонга келиб: «Тақсир, бир сўз эшитдим, рост бўлса, муни йўли бор», — деганда, хон: «Хўш, нима сўз?» деса, айтубдирки: «Мақкага тақя солмоқ учун бирмунча маблағ тайинланган экан, рост бўлса, ани бир йил тижоратга қўюб, икки чанд қилиб, сўнгра юборуб қилдириш даркор эди» деганда, хон «Ани ким қиладур?» деса, мазкур Иброҳимжонбой: «Одам кўб бу хизматга, агар киши бўлмаса, мана биз ҳам бажо қилурмиз» деган экан. Хонга бойнинг бу сўзи маъқул бўлуб, дарҳол икки минг тиллони чиқаруб, Иброҳимжонбойга тақдим қилибдур. Ул киши бу ақча билан Масков боруб, баҳузур айш қилиб ётган эканлар, хон Хўқанддан чиқиб, Ўрунбургга боруб, анда туруб қолганда, ўзлари алоҳида кўра олиб: «Мақкага борсак, бизга бир тақя солмоқ учун ақча лозим бўладур, Иброҳимжон бойдаги пулни олиб борсак» деб одам юбориб, сўзлашуб ўтириб, хон сўз очуб: «Бой, эмди бу хил бўлди, мамлакатдан келдур, ҳажга борсак, эмди, ўшал тақяни ўзимиз солсак, ўшал амонат пулни берсангиз» деганда хонга жавоб берубдурки: «Энди ул бенизом шаҳарда ҳар иш ва ҳар маслаҳат сўз қилмоқ анда қолди, сиз мандан ақча талаб қилганда бир ҳужжат даркор, тегишли ерга кўрсатинг, мана судялар бор, топшурунг, ҳужжат бўлмаса, бу бекорчи сўзни айтмоқли фойдаси йўқ!» деганда, хон айтубдурки: «Ҳо, гап шулму?» деганда: «Ҳов, гап шул», дебдур. Хон «Кўх, кўх, бўлди, бале бой, бизни ишонган амин кишидан чиққан сўз бул» деб, дубора ҳеч кимга индамабдур. «Худо билсун» деган экан. Сўнгра Ўрунбургда баъзи вақтларда сайри шикорга эски одати бўлуб, мишорга боруб, бир печа кун-

лар шикорда қолиб, яна келиб, неча вақт ўтгандан кейин бир кун и овда бир қозоқ ёфисга кира қилиб, Русия тупроғидан йигирма тўрт соатда чиқармоқ уч юз сўмга шарт қилиб жўнаб, бир суткада Эрон ҳудудига ўтқузган экан. Анда шоҳ Амир Насриддиншоҳ экан, Анга хат юборуб, сўзлашганда, хонни кирмакига қабул қилмай, тўғри Афғон тупроғига ўтуб, афғон амири Абдурахмонхон¹ ҳам олмай, тўғри Ҳиндистон тарафига ўтган экан. Бир кичкина бош катта ер юзига сизмай эмди Худо ва пайғамбарни даргоҳидан умид ўтуб, тўғри Афғонистон ичи илан Пишовар тарафига юруб, Пишоварга кирганда ҳамшаҳарлар истиқбол қилиб, тўғри Пишоварга кириб, Гўрқанд деган эски ўрдага тушган экан. Анда неча ҳамшаҳарлар зиёфат қилиб, сўнгра Лот тарафидан бир маъмур келиб, Худоёрхон аҳволларини сўраганда олдидаги юдон бефикрлар маслаҳати илан, мазкур маъмурга нима муомала қиламиз, деганда бири дебдурки: «Насоро улугларидан ҳеч имдод ёки ҳуқуқи маъош сўрав даркор эмас» деб, маъмурни саволига ҳеч талаб ва ҳеч арз йўқ деганда, маъмур бул киши: «Фарғонанинг хонни эмас, бир ваҳший киши» деб, Лотга рапурт ёзув қайтарган экан.

Пишоварда хон тушурган ўрдани томоша қилдук. Абдулкаримбек ўрдасини олдида гулзор, яхши жой экан. Пишовардан Бўмбайга жўнайдургон бўлуб, ҳожибошилар Бўмбайдаги ҳамшаҳарларга тилиграм юборуб, хоннинг истиқболига ҳожибошилар чиқиб, Аҳмадобод деган шаҳарга чиқиб, хонни олиб келиб тушурган ҳожибошини ўз оғзидан эшитилди. Ҳожи Муҳиддин Бухорий, Ҳожи Юсуф, Али, марғилонлик қорп Абдулҳаким Маргшпокий, Ҳожи Абдулҳаким Ғузорий ва неча ададлари хонни олиб бориб, уч ошиёнлик бир қўноқ Бангалага тушурган экан. Сўнгра Бўмбайда неча кунлар туруб, томоша қилдуруб, сўнгра хонни жўнамоқ бўлганда, Ҳиндада тилиграм беруб, хонни истиқбол қилиб олмоқга эълон этганларида, Ҳинда ҳамшаҳарлар каттаси Ҳожи Содиқ Афанди бўлуб, ул киши ҳамма гумашта ва одамларга амр қилиб, хонни Ялман деган эҳромгоҳга боруб олиб келмоқ учун буюрган экан. Хонни Бўмбўйдаги ҳожибошилар бир минг рупия жамлаб беруб жўнатуб, неча кун дарёда юруб эҳромгоҳга йигирма адад киши Ялманга истиқбол қилиб, кичкина ўт ёпурга тушуб,

¹ Бу исм қалам билан ўчирилиб, устига Шералихон деб ёзиб қўйилган.

дарё ичида хон тушган ёпурга боруб, қоғозларини кўрсатиб, копиталлар шоти қўюб, ёпурга олганларида хон буларни кўруб, таажжуб қилуб, бу дарёни ичида бухорий ҳожилар қайдин чиқдилар, деб турганда, ҳаммалари юқорига чиқиб, хон илан мулоқий бўлуб амонлашганда, хон сўрабдурки: «Сиз қайдин чиқдиларингиз?» деб. Булар жавоб берубдурларки: «Тақсир, Жиддадан чиқдук», деганларида: «Жидда яқинму?» десалар: «Тақсир, бир ярим соатда кўринур» деб, чой ичиб ўтурганларида йироқдан баланду паст оқ иморатлар кўрина бошлабдур. «Мана, Жидда кўрунди» деб, яқин борганда ёпур йироқда лангар ташлаб ҳожилар хонни завраққа солуб олуб сўзлашубдурларки: «Сизлар қайдин, мунда нима ишда?» Булар жавоб берубдурларки: «Тақсир, бизлар ўз қўлларидин бўлурмиз, Хўқанддан, Марғилондан ва Андижондан, ҳаммамиз фарғоналик, мунда тижоратда машгулмиз» деб, гумруг, яъни дарё лабидаги божхонага борганда, Ҳожи Содиқ афанди хонни гувоҳномаларини олиб тайёрлаб турган экан. Дарё лабида гумругхонада хон илан мулоқот қилиб, турк маъмурлари Фарғона насли эмиш, «боқалам» деб томоша қилиб турганларида Ҳожи Содиқ афанди тўрт адад фойтунларни тайёрлаб, фойтунга хон бирлан Ҳожи Муҳаммад Содиқ афанди ўлтуруб, тўғри Жидда растаси илан юруб, ўзини қўноғига қўндурган экан. Анда неча кун туруб, қўп хурсанд қилиб, охирул-амир бир кун кечаси чой ичиб ўлтуруб, хон Мезбон Ҳожи Муҳаммад Содиқ афандидан сўрабдурки: «Бой афанди, Хўқандга борганмусиз» деганда Ҳожи Муҳаммад Содиқ айтубдурки: «Тақсир, камина асли фарғоналик, Қонибодомдан бўлурман» деганда, хон: «Яқинда Хўқандга борганмусиз?» деса, Ҳожи жавоб берубдурки: «Хов, тақсир. Офтобачи ҳажга келганда мани олиб борган эдилар, хизматларига бордим, фурсати хизмат бўлмади, гўё буюрилмади, қариндошларимни кўруб келганман, хизматларига борганман» деганда, хонни ўшал, «пакана», «кўрумсиз экан» деб, оқчани савлатлик Иброҳимжон бойга беруб, ололмай, хафа бўлганлари ёдларига тушуб, бир қанча фикрга кетиб сўнгра деган эканки: «Эй афанди, ҳукумат экан, одамни сувратидан билиб бўлмас экан, бизни амин билган кишиларимиз хонин ва қаллоб кишилар экан, бизга маъқул бўлмаган кишилар амину мусулмон кишилар эканлар, қўлига иш бериб, имтиҳон қилмай, чунончи, мана бизни бошимизга келдики, Иброҳимжон бой Масковчи сизга юбориб, така солмоқ бўлганимизда тадбир илан икки

минг тиллони олиб, охири инкор қилди, тонди, мана, эшитган одамларимиз, ман бул тўғрида сиздан хижолатман» деганда бой дарҳол: «Тақсир, ҳеч ҳижолат бўлмасинлар, мана, олдингизда турган пойни така учун олиб борган эдим. Офтобачи кўрган эдилар. Алҳол ҳам мумкиндур. Тақсир, Фаргона аҳли учун бир така солмоқ кўбда катта гап эмас, ҳоло ҳам буюрсалар қилурмиз» деб, тасалли хотир қилган экан.

Раҳматлик бой биз борганда олтмиш ёшларинда бўлган, кичкина соҳибни ақл киши экан. Кўб мусоҳиб бўлган эдук. Тошканд такасини муқобилинда баланд ошёна ўрдаси бор эди. Мисрлик хотунидан Қосим исмлик ўғли мактаби эъдодияда ўқув эрди. Ёшликда вафот этди. Хонни тушурган кўноқларини кўрдук.

Валҳосил, хонни уч кун зиёрат қилдургандан сўнгра Маккага тилигром бериб далилга келиб турганини билдурган экан. Ажала теваларга миндуруб жўнатганда далиллар Сафо ила Марва ўрталаринда бир эски ўрда бор экан, анга қўндырган эканлар. Лекин ул ўрдани юқори ошёнасида марҳуми Хўжа Ҳалон эшон Намагоний мужовар бўлиб эканлар, ул киши илан ўғлилари Юсуфхоп тўра ва Амон халифа бирга экан. Бир куни хон Ҳарамда ҳар кун кўруб Ҳазрати эшон марҳумийга ихҳори хурсандлик қилиб: «Алҳамдулиллоҳ, мақсади аслийга восил бўлдим» деб беш вақт намозларини Ҳарамда адо қилиб юрганда, иттифоқо бир куни Ҳарамдан хоп чиққанда бир киши бир пиёла чой тутган экан. Хон каравотда ўтириб, чойни ичиб турган пайтда бир киши бир катта тош илан отуб хонни оғзига тегиб, икки адад тишлари синган экан. Вақти зобидлар ургучини олиб бориб ҳибс қилгандан сўнгра хонни илож хонага олиб, сўнгра чиқариб, истинтоқ қилганда, бу урғувчи Намаган фуқаросидан тўрақурғонлик Солиҳ саркор деган Ортиқ саркорни ўғли экан. На учун ўз хонингни урдинг, деганда айтибдурки: «Ман бул кишига саркор эдим, Намагончи танобини йиғиб берганимда хазинага зарар қилгансан деб, мани ҳавли ҳарамларимдан жудо қилган эдилар, ҳаётликда бир қасос олмоқ мақсадим эди. Бу киши ҳажга кетган деб эшитиб эдим, келиб бул ерда топдим ва ур деганда, тўрт йил ҳибсга ҳукм бўлиб, хондан сўраганда: «Мен авф қилдим» деганда, икки йил ҳибсда қолган экан. Хоп айтибдурки: «Ман Намагонда Муҳаммад Аминбек деган ҳоким қўйган эдим, бул киши ҳар нима қилса ул одам қилгандур, ман андан хабарим йўқ» деб жавоб қилган экан.

Бир кун Катта Хўжа эшон хонни таклиф қилган эканлар. Болохонага чиқиб, зиёфат бўлганда хон айтубдурки: «Мани бу Нурмуҳаммад асло қўймайдур, мамлакатга кетайди» деб қистайдур. «Бунга маслаҳат берсангиз» деганда, эшон айтубдурларки: «Энди сиз жаноб ҳукуматларингиз қирқ йил бўлуб, ҳукмронлиг мунча муддат салтанат кўрган киши Хавоқийни Хўжандда йўқ, мунга шукр этилса бўладур, ҳам насиба бўлиб Харами муҳтарамга дохил бўлиб, бу давлат яна марҳамати Аллоҳдур, буни шукричи бажо қилиб, эмди қолгон умрни Харамад ўткарсалар яхши эрди» деб этгонларида хон: «Ман ҳам шундоқ ўйлайман» дебдур. Ва лекин Нурмуҳаммад шарбатдор хонни ўз ҳолига қўймай мамлакатга олиб кетмоқ бўлиб, жўнаб келган экан. Марҳумий Хўжакалон ҳазрати Юсуфхон тўрага: «Ўтин ёрсанг тепада ёрмай, пастга тушиб ёргил, хонни тепасида тарақтуруқ қилма» деб хонни риоя ва одобини бажо қилур эдилар, дейдилар. Бу тариқада Маккада туруб осойишта экан. Нурмуҳаммадни тарғибга унаб охири Ҳиндистон ва Афғон илан юриб, дарёп Амуга яқин Карруҳ деган ерда Эшони Шаҳид деган Ислом шайхни катта муришдилари халифа Доруламон деганни хонақоҳларига келиб, анда ҳужра олиб, истиқомат қилуб туруб, анда Нурмуҳаммад шарбатдор мамлакатга хабар олиб кетмоқига келганда хонни яғрин елкасига ўсма яра чиқиб, Афғон ҳақимлари кесмак бўлганда, ҳақимлар доруйи беҳуш бермоқ бўлганда хон қабул қилмай: «Ман умрумда беҳуш бўлган эмасман, хушёр турганимда кескилар» деган экан. Анда ўткузуб, қўйиб, пиёлаи огзидан жойини кесиб олиб, дору қўйуб муалажа қилганда бир ойда тузалуб, ичинда андак жой қолганда хонни бетоблиги даража қилиб анхўйлик Муҳаммаджон хожа яхши парво қилиб турганда ўшал бетоблигидан сиҳҳат бўлмай, ахирий 1299 ҳижрийда Карруҳда вафот бўлдилар, раҳматulloҳи раҳматап ва восиятап.

Ўшал ходим анхўйлик Жиддаини муборакда бизлар илан етмиш кун бир қўшда бўлуб: «Ўзум қўлимда қўйдим» дер эрди. «Хонни қабридан бир дарахт кўкарди, қаю хил дарахтлигини билиб бўлмайдур. Бир йил қабрда ётдим, сўнгра ҳажга прода қилиб келдим» дер эрди.

Бар ҳар ҳол хонни Хўжаидан чиқиб, Ўрунбургда туриб, андан ҳажга боруб, қайтуб келиб вафотларигача ўртаси санғиз йил бўлуб, тўққизинчи йилида вафот бўлган экан.

Хоннинг авлодларидан Насриддинхон, Муҳаммад Аминбек, Саййид Умарбек, Ўрмонбек ибн Яминбек, Фансуруллоҳбекдур. Булардан Насриддинбек ила Ўрмонбек ва Фансуруллоҳбек марҳум бўлаклари мавжуддирлар¹. Чунончи, Муҳаммад Аминбек Тошкентда икки ўғуллари ҳукуматда хизматдадур. Саййид Умарбек, ул киши ҳам Тошкентдадурлар. Ибн Яминбек, ул киши ҳам Тошкентда генерал-губернатурни хос — маҳкамаларида хизматдадурлар. Бу беклар ичинда ҳаммаларини катта қариялари алҳолда Назирбекдурлар. Бул киши хонни акалари Сўфибегимни ўғилларидур. Қўб музаввиқ сўзлашадурган муфарриҳ кишидурлар. Тўрақўрғонга ҳоким ҳам бўлган эдилар. Аввали вақтлардан булар илан ҳар йилда бир маратоба мусоҳабат қилуб турамиз. Биз ёшликдан иттиҳодманглигимиз Бинёмин бегимиз иладур. Гоҳи хизматдан фориғ бўлган вақтларида марҳамат қилиб келурлар ва гоҳи бир борурмиз, мувосалат бор. Булар ҳаммалари Тошкентда алоҳида-алоҳида ҳавли жой қилиб, ҳар қайсилари деҳқончилик ва тижоратларга машғулдурлар ва баъзилари ҳукумат ишида машғулдурлар»².

Худоёрхон Қўқондан қочиб кетганидан сўнг унинг катта ўғли Насриддинбек тахтга ўтиради. Архив маълумотларига кўра, Насриддинбек 1875 йил 25 (айрим маълумотларга кўра 24) июлда тахтга ўтирган. Бу ҳақда унинг 28 июлда Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман номига ёзган мактубида айтилган. Шу ҳақда Абдураҳмон Офтобачи ҳам Туркистон генерал-губернатори номига батафсилроқ ёзган. К. П. Кауфман ўз жавоб хатида Насриддинбекка у олдинги хонлар олган мажбуриятларни бажарадиган бўлганини расман хабар берганидан кейин уни хон деб тан олишини ёзади ва тезда шу ҳақда жавоб хатини талаб қилади. Демак, жавоб олмагунга қадар Насриддинбекни хон сифатида тан олмайди³.

Туркистон генерал-губернатори Насриддинбекдан жавобни кутмасдан 1875 йил 6 августда Россия ҳарбий вазирга мактуб ёзади. Унда агарда Қўқонда янги ҳокимият русларга дўстлик муносабатида бўлмаса, хонлик батамом босиб олиниб, Россияга қўшилиши айтилади⁴.

¹ Бу сўзлар 1916 йилда ёзилган.

² Мерос, Тошкент, 1991, 315—323-бетлар.

³ ЎзР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 63-иш, 121—122-варақлар.

⁴ Уша жойда, 132-варақ.

Бу босқичда қўзғолон кўп халқ оммасини қамраб олиб, унинг галаба қозовини яққол сезилиб қолади. Бу вазиятда катта лавозимдаги бой феодаллар қўзғолончиларга қўшилиб, уни ўзларининг манфаатлари учун қаратиб олмақчи бўладилар. Бунинг натижасида Худоёрхон қочади. Қўзғолончилар эса биринчи мақсадларига эришадилар — ёмон кўрган хон ҳайдалади. Аммо омма енгилик олмайди. Аксинча, ҳокимият учун кураш авжига чиқади.

Бу босқичда қўзғолоннинг биринчи даври ҳам тугайди. Хонликда янги сўлснй вазият пайдо бўлади. Абдураҳмон Офтобачи ва Пўлатхон бошқараётган иккита қарама-қарши гуруҳлар юзага келади. Хонликда икки ҳокимиятчилик пайдо бўлиб, фуқаролар уруши етилиб бормоқда эди. Бунинг олдини олиб, барча кучларни бир байроқ остига тўплаш лозим эди. Абдураҳмон Офтобачи бундай байроқ қилиб «газавот»ни таълайди.

ХАЛҚ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИНИНГ БОШЛАНИШИ

Генерал-лейтенант Головачёв тўплаган маълумотларига кўра, қўқонликлар дастлаб Қурама уездини озод қилмоқчи бўладилар. У қурамаликлар ҳам уларга қўшилади деб умид қилади. Шу мақсадда Қўқон ҳокимияти 2000 аскар юборади: Абликқа — 1000, Бўкага — 500 ва Қорақияга — 500. Булардан ташқари яна анчагина қишлоқларда (Аблиқ ёнида) 200 кишилик қўшин бўлиб, улар Паркентга боришлари лозим эди. Яна бир кичик қўшин Қўшработни эгаллаган эди.

7 август куни кеч соат 5 да Головачёвга 1000 кишидан иборат қуроланган қўқонликларнинг 2 та замбарак билан Абликқа келганлиги тўғрисида хабар келади. Бу қишлоқнинг оқсоқоли тахмин қилиб қўқонликлар 10 000 га яқин деб айтади. Ярим кечада Головачёв Кауфман ҳузурига келиб, бу ҳақда хабар беради. Туркистон генерал-губернатори шу заҳотиёқ 1-ўқчи батальонни 4 отлиқ пушка ва 400 казаклар билан қўқонликларга қарши юборади¹. Қўзғолончилардан ваҳима шунчалик бўлдики «ўлка боши» ҳокими Тошкент шаҳридаги барча истеъфога чиққанларни ва рус аҳолисини қуроллантириб, шай қилиб қўяди².

Шу кунинёқ К. П. Кауфман Россия ҳарбий вазирига

¹ УзР МДА, II — 715-фонд, 1-рўйхат, 63-йш, 137-варақ.

² ЦГИА Рос. ф. 560, оп. 21, ед. хр. 335, 5-варақ.

қўидаги мазмунда телеграмма юборади: «Масалани тивчилик йўли билан ҳал қилиш муваффақиятсизликка учради. Бугун кечаси хабар олдимки, душман 10 000 киши билан Наманган томондан Тиловга ҳужум қилди. Генерал Головачёв отряд билан уларга қарши чиқди, қолган кучларнинг Хўжандга бориши ҳақида фармойиш бермоқдаман. Ушбу телеграмма билан Молия вазиридан 100 минг сўм кредит очишини сўрайман»¹.

Россия императори бу телеграммани кўриб, унга қўидагича ёзувларни қилади:

1. «Жуда нохуш хабар. 2. Эҳтимол бўрттирилгандир («10 000 та»нинг рўпарасига) ва 3. Баждарилиши лозим («100 минг сўм» ёзувнинг тагида). Кредит очиш ҳақи- 13 август. № 574»².

да Молия вазирининг бошқарувчисига хабар берилди...

Шундай қилиб кредит очилиши Туркистон генерал-губернаторига қўзғолончиларга қарши уруш олиб бориш учун рухсат берилганлигини билдирар эди.

1875 йил 9—12 август кунлари русия ва қўқонлик қўшинлар ўртасида айрим тўқнашувлар бўлиб туради. 13 август кунин К. П. Кауфман вазиятни эътиборга олиб, қўзғолоннинг ривожлавишини тўхтатиш мақсадида Қўқон аҳолисига мурожаатнома юборади, аммо ундан ҳеч қандай фойда бўлмайди. Аксинча, Абдурахмон Офтобачи қишлоқларга байроқ ва пул тарқатади, аҳоли эса отрядлар тузиб, Ватанини озод қилишга шайланади.

1875 йил 14 август кунин Абдурахмон Офтобачи ўз қўшинини Савримович қўшилига қарши олиб чиқади. Ўанг сеат 4 гача давом этади. Қўқонликлар муваффақиятсизликка учрайди³.

1875 йил 19 август кунин К. П. Кауфман Россия ҳарбий вазирин Милютиндан қўидаги мазмунда телеграмма олади: «Император ҳазратлари қўқонликларга қарши муваффақиятли ҳаракатларингиздан мамнун, Сизга ишониб топшириб қўйилган қўшинлар бу сафар ҳам Ҳазрати олийларининг умидларини оқлади. Қўқонликларга намунавий жавоб бериш керак, аммо жуда керак бўлмаса Қўқон хонлигида қўшинларимизнинг қолишини ҳазратимиз истамайпти. Волгадаги мадад тезда бора ол-

¹ ЎЗР МДА. И—715-фонд, 1-рўйхат, 63-иш, 136-варақ.

² Уша жойда, 136-варақ.

³ Уша жойда, 210—211-варақлар.

майди, масофани, шунингдек йил фасли ва ҳаракат иншоотларини тасаввур қилиб кўринг»¹.

1875 йил 22 августда Маҳрам остоналарида жуда қаттиқ жанг бўлади. Кейинчалик К. П. Кауфман Россия ҳарбий вазирини номига Маҳрам остонасидаги қирғин Қўқон хонлигининг тақдирини ҳал қилди, деб ёзади². Дарҳақиқат, бу ерда қўзғолончилар қўшинни мағлубиятга учраб катта талафот кўради.

Бундай мағлубиятнинг сабаби асосан қўзғолончиларнинг ёмон қуроолланганлиги, ҳарбий тактикани билмаганлиги, лашкарбошиларнинг ҳам рус генераллари каби махсус ҳарбий академияларда ўқишмаганлигида эди. Кўп қўқонликлар қилич, найза ва айри билан қуроолланганди. Оз қисми пилта милтиқ ва фақат айримларигина замонавий милтиқлар билан қуроолланган эди. Қўзғолончиларда яна бир печта замбарак ва пушкалар ҳам бор эди; аммо улардан яхши фойдаланилмасди. Қўқонликлар хужумга оломон бўлиб боришарди, ораларидаги масофани эътиборга олмасдилар. Оқибатда руслар отган ҳар бир ўқ нишонга хатосиз тегарди. Пушка билан отилган тўндан эса қўқонликлардан жуда кўп киши ҳалок бўлиб, бардош бера олмайдилар. Бу жангда қўқонликларнинг мағлубиятга учраши аввалдан аён бўлса-да, аммо қўзғолон ҳали бостирилмаган эди.

1875 йил 26 августда К. П. Кауфман қўмондонлигида рус қўшинлари Маҳрамдан Қўқон томон юра бошлайди. Биринчи қўшиқда Насриддин юборган элчилар совғалар ва хат билан К. П. Кауфманни кутиб олишади. Генерал совғаларни қабул қилмайди, аммо хатни олади. У 27 август куни қўқонлик элчиларни орқаларига қайтариб, Насриддинхонга музокарани шахсан ўзи билан фақат Қўқон остоналарида олиб боришни айтиб қўйишни тавсиялади ва яна нон ва туз билан кутиб олишса шаҳарга ёмонлик қилмаслигини, мабодо улар жанг қилсалар — шаҳарга ҳеч қандай омонлик бўлмаслигини эълон қилади³.

1875 йил 29 августда К. П. Кауфман Россия императори номига телеграмма юбориб, рус қўшинлари Қўқон остоналарига желиб шаҳарнинг Саримозор дарвоза-

¹ СПб, ГПБ им. С. Шергина, ф. 503, оп. 1, ед. хр. 17, 81-варақ.

² Москва, ГПБ, отд. рукописей, ф. 169, оп. 65, ед. хр. 26, 1-варақ.

³ ЦГВИА Рос. ф. 1396. оп. 2. ед. хр. 91, 254—255-варақлар.

сини жангсиз эгаллаганлигини хабар беради. Бу телеграммада яна Қўқон хошлигини бутунлай босиб олишни ёки Сирдарё ва Нориннийнڭ ўнг соҳилини эгаллаш билан чекланишни сўрайди¹.

К. П. Кауфман телеграммага жавобни 1875 йил 2 сентябрда олади. Ҳарбий вазир шундай хабар беради: «Император ҳазратларининг иқрор бўлишича Империяни Осиёда янада кенгайтириш давлатимизнинг умумий манфаатига зиддир, шунинг учун Россияга туташ бўлган Осиё мамлакатларида тинчлик ва осойишталикни ўрнатишда барча қийинчиликларга қарамасдан, олий ҳазратларимиз рус қўшинларимиз бу мамлакатларни эгаллаб олишни истамайди. Ҳарбий ҳаракатларимизни қоплаш учун қўқонликлардан контрибуция (молиявий товон) юклатилгандан кейин шундай имконият топиш керакки, Қўқон хошлигида рус қўшинлари доимий турмасдан, ўзи бошқара оладиган маҳаллий ҳукумат ўрнатмоқ лозим. Иш бундай бахтли тугаса Қўқон ерларининг бирор қисmini Россияга қўшиб олишнинг ҳожати ҳам қолмасди. Шунга қарамасдан Олий ҳазратлари К. П. Кауфман томондаги вазият ҳақида тўлиқ ёзма ахборот олгунга қадар бу масалани очиқ деб ҳисоблайди»².

31 август куни К. П. Кауфман Абдурахмон Офтобачи ва барча кўчманчи аҳолининг оқсоқолларидан (ҳаммаси бўлиб 70 та муҳр босилганди) мактуб олади. Улар Қўқонда Маҳрам атрофидаги аҳоли каби тинчлик ва осойишталик ўрнатилишини сўрашган эдилар. Аммо К. П. Кауфман Абдурахмон Офтобачи ва барча оқсоқолларни ўзининг ҳузурига, яъни рус лагерига келишиб, шахсан музокаралар олиб боришларини талаб қилади³.

Лекин кейинги воқеалардан кўриниб турибдики, бу талаб қабул қилинмайди, чунки улар лагерга келишса ҳибсга олинишлари мумкинлигидан чўчишадилар.

1875 йил 12 сентябрда К. П. Кауфман Д. А. Милютенга Марғилонга келиб, шаҳар вакилларини қабул қилганлиги ва Марғилон беклигига 125 000 тилло, яъни энг арзон нарх бўйича 500 минг рубль (1 тилло — 4 рубль) товон солганлиги ҳақида хат юборади. Бу товон солинишининг баҳонаси шу бўлдики, Абдурахмон Офтобачи 10 000 кишилик қўшини билан Марғилон ёнида 10 кун турган эди. К. П. Кауфман марғилонликлардан

¹ ЎЗР МДА, II—715-фонд, 1-рўйхат, 63-иш, 346-варақ.

² Ўша жойда, 387—388-варақлар.

³ Ўша жойда, 384-варақ.

Абдурахмон Офтобачиши ушлаб русларга топширишни талаб қилади. Марғилонликлар буни бажармайдилар ва Абдурахмон Офтобачи руслар билан жанг қилмасдан чекнади¹.

Бу даврга келиб «ҳақиқий мусулмонлар ҳаракатининг алангаси» Туркистон генерал-губернаторининг шарқий чегараси томон жуда катта ҳудудга: Уратепадан алоқа йўли билан Тошкент ва Самарқанд оралиқларидан то Авлиё Ота ва Тўқмоқ уездигача ёйилади. Тошкент маъмурияти Тошкентдан Чимкентгача ва бу ердан Авлиё Ота орқали Вернийгача алоқа йўли хавфсизлиги узулиб қолишидан қўрқар эди².

Юқорида баён этилган воқеалардан кўриниб турибдики, қўзғолон олови бутун хонликка тарқалганлигига қарамасдан раҳбарлар ўртасида бирлик йўқ эди. Хон тахтига давогарлар кўп бўлиб, кучлар бўлинган эди. Асосий давогарлар эса ўзларининг энг кўп тарафдорлари билан ажралиб турганлардан Насриддинбек ва Пўлатхон (Мулла Исҳоқ) лар эди.

Архив ва қўлёзма манбаларга қараганда бу ғазавотнинг дастлабки даврида Пўлатхон ва унинг тарафдорларининг фаол иштироқи кўринмайди. Шунинг учун ҳам Маҳрам остоналарида Қўқон кўшинлари мағлубиятга учрайди ва Қўқон, Уш, Марғилон шаҳарларини руслар жангсиз эгаллайдилар.

УМУМХАЛҚ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ

1875 йил 22 сентябрь куни К. П. Кауфман Марғилонга Насриддинхонни таклиф қилиб оғир шартлар битилган шартномага имзо чектиради. Бу борада Насриддинхоннинг бир неча кундан сўнг К. П. Кауфман номига ёзган хати диққатга сазовордир. Унда хон ҳарбий товонни йиғиш мушкул ишлиги ва халқ уни қўллаб-қувватламаётганини айтиб, «бундай бахт»дан ўзини озод этишни³ (яъни хонликдан бўшатишни—Х. Б.) илтимос қилган.

1875 йил 22 сентябрда имзоланган бу битим меҳнаткаш халқ елкасига оғир юк бўлиб тушди. К. П. Кауфманнинг фикрича, Қўқон хонлиги ва Марғилон беклиги

¹ Москва, ГПБ, отд. рукописей, ф. 169, оп. 1, ед. хр. 26, 1-варақ.

² УзР МДА, II—715-фонд, 1-руйхат, 63-иш, 363-варақ.

³ ЦГВИА России, ф. 1393, оп. 1, ед. хр. 81, 495-варақ.

аҳолисига юкланган қўшимча товон уларни қўрқитиб тинчлантириши ва бошқа қўзғолон кўтаришга ҳаракат қилишларининг олдини олиши керак эди. Аммо, аҳолининг маълум қисми К. П. Кауфманга тинчликни ўрнатувчи сифатида қараган бўлса, энди ушбу битимдан сўнг бу осойишталик нархи қанчалик қимматга тушганлигини англайди. Битим имзоланишига қарамасдан, бу халқни қониқтирмас эди. Барча халқ қўзғалади. Қўзғолоннинг янги босқичи—умумхалқ озодлик ҳаракати бошланиб кетади.

Сиёсий майдонга яна Пўлатхон чиқади. Битим имзоланиши биланоқ, у ва унинг тарафдорлари халқ ичида зудлик билан ташвиқот ишларини бошлаб юборадилар. Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман Пўлатхон хатти-ҳаракатининг жиддийлигини тушунган ҳолда аҳолига мурожаат қилиб у Марғилондан кетишга улгурмай, икки кундан сўнг унга Пўлатхон ташвиқотлар қилиб ўзига ихлосмандларни тўплаётганлиги ҳақида маълумотлар келаётганини айтади. Шу муносабат билан Насриддинхоннинг қўзғолончиларни тор-мор этишига ишонган ҳолда аҳолининг хонга ёрдам беришини талаб қилади ва мабодо бундай қилишмаса у жазо қўшинини юборишини билдиради¹.

Бу битимдан норозилик Қўқон шаҳрида ҳам бошланган эди. Буни К. П. Кауфманнинг 1875 йил 26 сентябрда Насриддинхон номига йўллаган мактубидан яққол кўриш мумкин: «...Менга етиб келган миш-мишларга қараганда Қўқон шаҳрида ҳам биз имзолаган битимга қарши норозиликлар бошланибди. Бундай одамлар қондан бошқа тилга тушунмайдиганга ўхшайдилар. Тезда чора-тадбирлар қилиб ёмон фикрдагиларни топиб қаттиқ жазоланг. Сиёнинг тинч ва осойишталигингиз учун бу зарур тадбирдир»².

Насриддинхон Қўқонга етиб келишга улгурмасдан Марғилонда ҳали қўзғолон кўтариб Отақул ва яна бир неча кишиларни ўлдирганликлари ҳақида хабар келади. Марғилон беқлигига қўшимча товон йиғишга муносабат билан қўзғолон бошланган эди. Бу ҳақдаги маълумотни Насриддинхон К. П. Кауфманга юборади³.

М. Д. Скобелев тузган «1875 йил 25 декабрдан то 1876 йил 7 февралга қадар собиқ Қўқон хонлигида со-

¹ ЎЗР МДА, II — 715-фонд, 1-рўйхат, 63-иш, 603-варақ.

² Ўша жойда, 619-варақ.

³ Ўша жойда, 621-варақ.

дир бўлган ҳарбий ҳаракатлар ҳақида тўлиқ маълумотнома» диққатга сазовордир. Бу ҳужжатга асосан «...ўша вақтда хонликда ўрнатилган ҳокимият икки вакилининг, бизнинг (яъни русларнинг — Х.Б.) ихтиёримиздан чиқиб кетган, аввалдан бизга қарши бўлган Пўлатхон ва Абдурахмон Офтобачининг қўлларидадир. Шу билан бирга улар биз эгаллаган ерларни ўзларига қайтариб олмақчилар. Бу ҳокимият асосан хонликда қаттиқ куч бўлмиш қипчоқларга суянганлардир»¹.

Қўзғолошнинг халқ овозлик ҳаракати эканлигини бу маълумотномадан яққол кўриш мумкин. Чор генералларини кўпроқ Абдурахмон Офтобачи ташвишлантирмақда эди, чунки у Пўлатхонни қўллаб, қипчоқ ва қирғизларни бир байроқ остида бирлаштиришга муваффақ бўлган эди ва бу катта қудратли кучга айланган. М. Д. Скобелевнинг сўзи билан айтганда, «бу куч Олий Император Ҳазратлари томонидан ўрнатилган Насриддин ҳукуматиини ағдаришга муваффақ бўлган.

Пўлатхон ва Офтобачи Марғилонда ўрнашиб, жанговар унсурлар билан ўтроқ аҳолини бирлаштириб мамлакатнинг моддий бойлигини ҳам қўлга киритадилар ва бу эса урушни давом эттиришга имконият яратади»².

Абдурахмон Офтобачининг ёзма чақирувига мувофиқ Ўш, Шаҳрихон, Булоқбоши, Асака, Аравон, Марғилон, Қўқонда ўзбек, қирғиз, қипчоқлар йиғилишиб ҳамда бир фикрга келишиб ҳеч қандай талафотларга қарамай аҳдларидан қайтмаслик ва охириги куч қолгунча курашишлари ҳақида қасамёд этишади. Андижондаги қўзғолошга Абдурахмон Офтобачи бошчилик қилган эди, унга эса шаҳар даҳаларининг барча оқсоқоллари ёрдам беришган эдилар.

1875 йил 1 октябрда генерал-майор Тронцкий қўмондонлигида чор қўшинлари Андижонга етиб келадилар ва жанг билан уни забт этадилар. Жанг соат 7 да бошланади. 9 дан 30 минут ўтганда рус қўшинлари шаҳар марказида жойлашган Ўрдани эгаллайдилар. Ўрда забт этилгандан сўнг шаҳарликлар унга ҳужум қилишади. Аммо барча ҳужум қайтарилади. Кундуз соат 2 да рус қўшинлари орқага чекиниб шаҳардан чиқиб кетишади. Соат 4 да Тронцкий шаҳардаги ёнгин ўчирилмаслиги учун Скобелевга шаҳарга тўплар билан отишга буйруқ беради. Тўплар билан отиш 2 соат давом этади.

Қўқонда ҳам қўзғолош тайёрланаётган эди. Бу ҳақ-

¹ ЦГВИА России, ф. 1343, оп. 1 ед. хр. 80, 194-варақ.

² Ўша ерда.

да К. П. Кауфман Қўқон хонига хабар бериб, «уларни ҳибсга олиб, қочиб кетмасликлари учун чора-тадбирлар кўришни, мабодо Насриддинхон лозим топса уларни қатл этишга буйруқ берилсин»¹, деб маслаҳат қилади. Аммо хон уларни ҳибсга олиб, айримларини К. П. Кауфманга естаган жазони бериши учун юборади².

Насриддинхоннинг бу тадбири қўқонликларнинггина эмас, балки бутун хонлик аҳолисининг ҳам норозилигини тўлқинлаштириб юборади. Бундан фойдаланган Абдурахмон Офтобачи, Пўлатхон ва қўзғололчиларнинг бошқа раҳбарлари барча шаҳар ва қишлоқларга ўз вакилларини юбориб Насриддинхонни ҳайдашни таъвиқот қиладилар. Эҳтимол, шу кунлари Абдурахмон Офтобачи ва Пўлатхонлар ўзаро келишиб олишганга ўхшайди.

А. Х. Ҳасановнинг фикрича, 9 октябрь кuni «Қўқонда янги тўнтарши содир бўлади»³. Бизнинг фикримизча эса «тўнтарши» билан «қўзғолол» ўртасида мазмуний фарқ бор. А. Х. Ҳасановнинг фикрича, «Насриддинхон ўзбек халқи қўзғололшдан ҳимояланган»⁴.

Архив маълумотлари бу воқеани қуйидагича шарҳлайди: 1875 йил 9 октябрь кuni эрталаб Қўқон шаҳар аҳолиси қўзғолол кўтариб хон ўрдасига ҳужум қила бошлайди. Бу ҳужум 3 соат давом этади. Насриддинхон қочишга мажбур бўлади. Хўжаанд уезди бошлигининг маълумотига кўра хон ўзининг садоқатли одамлари билан Сирдарё кечуvidан ўтганларидан кейингина қувиб бораётганлардан қутулади⁵.

Абдурахмон Офтобачи ва Пўлатхонларнинг мурожаатига биноан Қўқон атрофидаги қишлоқ аҳолиси ҳам қўзғололда иштирок этади. Улар пойтахтга келиб, шаҳарликлар билан бирга тўпларни қўлга оладилар, дарҳақиқат, тўпчилар ҳам қўзғололчиларга қўшилади. Саройга ҳужум қилинаётганда Отабек ноиб ҳалок бўлади. Қўзғололчилар хон саройини талон-тороғ этадилар, Султон Муродбекни асир оладилар ва Қўқонда энг чиройли ва кўркам ҳисобланган Мирза Ҳаким парвоначи уйини вайронгага айлантирадилар⁶.

¹ ЎзР МДА, II — 715-фонд, 1-рўйхат, 64-иш, 58-варақ.

² Ўша жойда, 73-варақ.

³ Ҳасанов, А. Х. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. М., 1977, 80-бет.

⁴ Ўша жойда.

⁵ ЎзР МДА, II—715-фонд, 1-рўйхат, 64-иш, 93—94-варақлар.

⁶ Ўша жойда, 96-варақ.

Н. Петровский 1875 йил 24 ноябрда ўзининг «Қўқон хонлигидаги ғалаёнлар хусусида записка»сида ёзишича: «...ушбу йил июль ойидан то шу вақтгача, яъни беш ойгача, хонлик очиқ қўзғолон билан банддир ва хонликда рус қўшинлари бўлишига қарамасдан ва исёнкорларнинг бир неча бор мағлубиятларига қарамай, қўзғолон кенгай боради. Қўқон хонлигида русларга нисбатан шундай мардонавор душманлик ҳаракатлари бўладики, бундай бўлишини ҳеч хаёлга ҳам келтира олмаё эдик, чунки авваллари хонлик майдони бундан тўққиз марта катта бўлганда ҳам, ҳали рус қуролларидан таъсир кўрмасдан туриб ҳам бунчалик зарба бермаган эдилар»¹.

Эҳтимол, К. П. Кауфман ўзининг расмий ахборотларида қўзғолончиларнинг ҳақиқий, мардонавор ҳаракатларини рўй-рост ёзмагандир. Чунки ҳақиқатни ёзса обрўйи тушиб кетиб, юқори мансабдорларга ўзининг енгил ғалабаларини исботлай ололмасди. Бундан ташқари у барча ҳаракатини Қўқон хонлигини тамомила босиб олиш учун қаратган эди. Ҳақиқатни ахборотларида ёзса Санкт-Петербургда унинг гоёсини амалга оширишга йўл қўймасликлари ва керакли молиявий ёрдам ҳам бермасликлари мумкин эди. Шунинг учун ҳам Н. Петровскийнинг маълумотлари қимматли тарихий манба бўлиб ҳисобланади.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, қўзғолон умумхалқ озодлик ҳаракатига айланаётган эди. Бу қўзғолонда Туркистон генерал-губернаторлигининг айрим ҳудудлари аҳолиси ҳам қатнашади. Бу озодлик курашида аҳолининг деярли барча табақалари иштирок этади. Бу даврда қўзғолоннинг асосий мақсади чор Россияси қўшинлари босиб олган ерларни озод этиб, Қўқон хонлигининг эски чегараларини тиклашдан иборат бўлган.

ХАЛҚ ҲАРАКАТИНИНГ МАҒЛУБИЯТГА УЧРАШИ

Пўлатхон қўзғолонига матчоҳликларининг қўшилиши муносабати билан Зарафшон округининг бошлиғи генерал А. Абрамов штабс-капитан Арандаренкога Матчоҳдаги қўзғолонни бостиришни буюради ва у буни бешафқатлик билан амалга оширади.

Матчоҳдан ташқари истиқдолчилар отрядлари яна жўп жойларда ҳам мавжуд эди. Масалан, 18 ноябрь кuni эрталаб соат 7 да округ ҳарбий қўмондонининг так-

¹ ЦГИА России, ф. 560, оп. 21, ед. хр. 335, 1-варақ.

лифига кўра Оқжар отрядининг бошлиғи полковник Пичугин Ашаба қишлоғига келганда отишмалар билан қарши олинади. Маҳаллий аҳоли қаттиқ қаршилик кўрсатади. Оқибатда аҳоли батамом ўлдирилиб, қишлоқ эса ёндириб ташланади¹.

1857 йил 20 ноябрда Пўлатхон Марғилолда эди ва Қўқондан Оқжар кечуви томон 400 кишини юборишни буюради. Улар буйруқни бажариб қишлоқ атрофига жойлашадилар.

Айрим маълумотларга қараганда, 14 декабрда Пўлатхон Қўқонга келган, уни аҳоли жуда тантанали кутиб олган, хон саройидан Мазанг қишлоғигача бўлган йўлга гилам солинган эди².

1876 йил 16 январда Россия ҳарбий вазири Д. Милютин Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфманга ўта махфий телеграмма юборади (бу вақтда К. П. Кауфман Санкт-Петербургда эди) ва шу билан Қўқон хонлиги тақдири узил-кесил ҳал бўлган эди: «Хурматли жаноб Константин Петрович! Сиз Олий Ҳазратлари томонидан юборган Запискаиғиз мазмунини, яъни Қўқон хонлигига ишбатан қандай муносабатда бўлишимиз ҳақидаги фикрингизни, мен Император Ҳазратларига баён қилдим. Сирдарё вилояти чегараларида тинчлик ва осойишталикни ўрнатиш ва Урта Осиёда бизнинг қудратимиз мавқеини қўллаб-қувватлаш ҳақидаги далилларингиз туфайли Ҳазратимиз Қўқон хонлигининг қолган қисмини ҳам лозим деб хоҳлаган пайтингизда ғаллашингиз мумкинлигига розилик билдирдилар. Хурматли Ҳазратим, менинг Сизга бўлган иззат ва эҳтиромимни қабул қилгайсиз»³.

К. П. Кауфман бу розиликни олгандан кейин барча хатти-ҳаракатларини Қўқон хонлигини тамомила босиб олишга қаратади, аммо бу телеграмманинг мазмунини ўта махфий равишда сир сақлайди. Ҳаттоки Туркистон генерал-губернатори вазифасини вақтинча бажараётган Қолпаковский ҳам 1876 йил 2 февралгача бу ҳақда ҳеч нарса билмайди.

Кейинги воқеалар шундай содир бўладики, оқибатда Иккисув оралиғи ҳарбий экспедицияси натижасида қайтадан «Андижон забт этилиб, шаҳар батамом талон-торож қилиниб, сўнгра қипчоқлар Асака остоналарда

¹ ЎзР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 66-шх, 201-варақ.

² Уша жойда, 372-варақ.

³ Уша жойда, 133-варақ.

мағлубиятга учратилади ва гуларнинг бош қўмондони Абдурахмон Офтобачи билан унинг тарафдорлари ўз ихтиёрлари билан таслим бўладилар»¹.

Шундай қилиб, қўзғололнинг бу босқичида яна бир бор исботланадики, бой феодаллар доимо халқ ҳаракатининг энг оғир шароитида ҳам ўз синфий манфаатларини ўйлаб умумхалқ манфаатига, ҳаттоки Ватанига ҳам қарши бўладиган ечим топиб хонлик қилади. Абдурахмон Офтобачининг таслим бўлиши ва қўл остидаги қўшинни тарқатиб юбориши халқ озодлик ҳаракатини мағлубиятга маҳкум этади.

Пўлатхон бу ҳақда маълумот олгач, Абдурахмон Офтобачининг яқин қариндошларини ва дўстларини қатл этиб Қоратегин тоғларига чекинади. Аммо Қоратегин ҳокими Раҳим Шо томонидан ушланиб русларга топширилишидан хавфсиз Олой ортига—кўчманчи қирғизлар орасига ўтиб кетади².

1876 йил 30 январь куни Насриддинбек Қўқон шаҳрига келади ва уни бу ерда хон деб эълон қилишади³. Шу йилнинг 2 февралда эса К. П. Кауфман Петербургдан Тошкентга Туркистон округининг вақтинча қўмондони генерал-майор Колшаковскийга қуйидаги телеграммани юборади: «Қўқон хонлиги халқининг Россия фуқаролигини ўз хоҳишлари билан қабул қилиш истакларини инобатга олиб, шунингдек халқни бошқа йўл билан тинчлантириб бўлмаслиги сабабли Император Ҳазратлари шу заҳотиёқ Қўқон хонлигини Олий Ҳазрат қўл остига олишни менга буюрдилар. Шунинг учун Сизга хонликни қўшин билан қуйидагича эгаллашни топшираман: тўртинчи ҳаракатдаги батальон ва еттинчи батальоннинг учта ротаси, иккита батарея ва тўртта казак сотняси Бешариққа жойлаштирилсин, у ердан эса Қўқонга юборилсин, бу қўшинга ёрдам кучи тезда юборилсин, Тошкентдан олтига енгиллаштирилган пушқани бор казаклар билан, тўртинчи ўқчи батальонни сапёрлар қисми ва тўртинчи рота билан, ўқ-аслаҳа бир комплект, иккинчиси Хўжандга олиб борилсин, Маҳрамда бир рота ва икки пушка қолдирилсин. Генерал Скобелев Асака ва Марғилон орқали Қўқонга борсин. Халқни Улуғ Ҳазрат қўл остига олишини эълон қиламан, Скобелев отряди сопи ўзига ҳавола, Андижонда гарнизонни жой-

¹ ЦГВИА Россия, ф. 1393, оп. 1, ед. хр. 80, 79-варақ.

² УЗР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 292-варақ.

³ Уша жойда, 261-варақ.

лаштириб, лекин Скобелев отрядида албатта учинчи ўқчи батальони бўлсин, уни тўртинчи батальон ва олтинчи батальондан икки ротаси билан кучайтириб Қўқон шаҳрида қолдиришни тавсия этаман, полковник Богаевскийни ўзингиз билан олинг ва у зудлик билан Қўқон ўрда-сини мустаҳкамласин, Тошкент ўлкаси ва қўшинни бошқариш Головачёвга топширилсин. Сизнинг ишбилармонлигингизга ишонаман, қўшинларга берган буйруқларингиз ва ҳаракатларингиз ҳақидаги хабарни кутаман. Собиқ Қўқон хонлиги ўрнига Фарғона вилояти номи берилсин, вилоят бошлиғи этиб Скобелев тайинлансин, Насриддин эса ҳозирча Тошкентга юборилсин»¹.

Насриддинбеkning расмий вори сифатида Қўқон хони деб эълон қилиниши эса генерал Колпаковскийни саросимага солиб қўяди. Хўжанд уездининг бошлиғи барон Нольде генерал-лейтенант Головачёвдан «табрик билан Насриддинга туземлардан элчилар юборишга»² рухсат сўрайди. М. Д. Скобелев эса Қўқон хонлигини босиб олиш ҳақидаги телеграммадан воқиф бўлмай, Колпаковскийга русларга «буйсунадиган ҳукумат ўрнатилиши ёки Қўқон хонлигини қўшин билан эгаллашни»³ таклиф этади. Шу вазиятда Колпаковский 2 февраль куни Санкт-Петербургга К. П. Кауфман номига Насриддинбек Қўқон хони қилиб сайланганлиги ҳақида телеграмма юборади. Бунга жавобан 4 февралда К. П. Кауфман қуйидаги мазмунда телеграмма йўллайди: «Насриддин тахтга ўтиргани билан Қўқон хонлигини тинчита олишига кафолат йўқ, шунинг учун кечаги кўрсатмани ўзгартирishing хожати йўқ»⁴.

Шундай қилиб Колпаковский қайтадан Кауфмандан Қўқон хонлигини босиб олиш ҳақида кўрсатма олади. Шу муносабат билан 4 февраль куни у Скобелевга қуйидаги мазмунда телеграмма юборади: «Қўқон хонлигини эгаллашим ҳақида Олий буйруқ олдим, ундан Фарғона вилояти тузилади, вилоят бошлиғи этиб Сиз Олий жаноблари тайинландингиз. Сизни табриклашга шошиламан ва маълум қиламанки, Қўқонга шарқ томонидан юриш Сизга топширилган, Сиз ихтиёрингизча керакли сонда қўшин тайинлайсиз. Лекин шу шарт биланки, Сизнинг стрядингизда 3-ўқчи батальон ҳам бўлиб, у Қўқонда 4-

¹ Ўша жойда, 254-варақ.

² Ўша жойда, 26-варақ.

³ Ўша жойда, 255-варақ.

⁴ Ўша жойда, 270-варақ.

ҳаракатдаги батальон билан қолади, жануби-ғарб томондан 4-ҳаракатдаги батальон, еттинчининг учта ротаси, 2 батарея ва тўртта сотня боради, тахминан 16 февралда Бешариқда тўпланадилар. Андижонни гарнизон билан таъминланг, Асака орқали Марғилон томон юринглар, ҳаракатингизни шундай ҳисоблангки, 19 февраль кuni жануби-ғарбий отряд билан бир вақтда Қўқонга етиб келинглар. Халққа Улуғ Ҳоким (Государь) фуқаролигига қабул қилинганликларини эълон қилинг. Батафсилроқ Боголюбовдан»¹.

5 февраль кuni генерал Скобелев шахсан Кауфманнинг ўзидан ҳам телеграмма олиб зудлик билан отрядни Қўқон тарафга юргизади². Эҳтимол, Кауфман генерал Колпаковскийнинг иккиланишидан чўчиб Скобелевнинг ўзига ҳам махсус телеграмма юборганга ўхшайди. Лекин шу пайтда хонлик аҳолиси орасида рус фуқаролигини қабул қилишни истовчилар оз эди. Масалан, М. Д. Скобелевнинг сўзига қараганда, «Қўқон хонлигида 3 фирқа (партия) кескин ажралиб турган: бой савдогарлар аввалидан руслар фшрқасини ташкил этадилар ва Россияга қўшилши истаклари мавжуд эди, халқ эса — ҳозирги дақиқада (руслар тарафига ўтишни) истамайдиган кучдир ва Насриддин тарафдори бўлмиш хизматчилар қолмоқда...»³.

1876 йил 7 февраль кuni Якка Мулла қишлоғида Насриддинхон руслар билан учрашади ва рус подшошнинг иродасига бўйсунди⁴. Шу куннинг ўзида Колпаковский қўқонликларга хабарнома юборади, унда қуйидагилар ёзилганди: «Шу заҳотиёқ барча Қўқон халқи, ўтроқ ва кўчманчилар ҳам Россия фуқаролигига қабул этилади. Қўқон хонлигини ташкил этган ерлар эса Россия Империясига Фарғона вилояти номи билан қўшиб олинади... Дин ва мулкларнинг дахлсиз ўзларингники бўлиб қолади, халқ анъаналари ва қозилик эса Империянинг умумий қонунларига зид бўлмаган ҳолда сақланиб қолади...»⁵.

8 февраль кuni Қўқондан 29 пушка олиб келиниб рус қўшинларига топширилади, қолганлари эса шахар мудофаачилари қўлида эди.

8 февраль соат 11 да рус қўшинлари тўртта рота

¹ Уша жойда, 271-варақ.

² Уша жойда, 311-варақ.

³ Уша жойда 285-варақ.

⁴ Уша жойда 311-варақ.

⁵ Уша жойда, 295—296-варақлар.

пиёдалар, тўртта казаклар сотняси, битта отлик рота, ракета батареяси ва олтита пушқалари билан Қўқон шаҳрига кириб Ўрдада мустаҳкамланиб олади. Қўқон шаҳар боменданги этиб полковник Меллер-Закомельский, бошлиқ этиб майор Ястрембовский тайинланади. Генерал Колпаковскийнинг сўзига қараганда, «Қўқон шаҳар аҳолиси қўшилиш муносабатларини кам бахтиёрлик билан кўчаларда (русларни — Х. Б.) қутиб олади... (ва) бундай кайфият Насриддиннинг газавот тарафдорларидан ўзига хизматга таклиф қилинганлардан айниқса Россия душманларидан Абдугаффорбек, Абдумўмин... ва бошқа рус ҳокимиятига қарши бўлган шахс ва сарбозлардан иборат бўлганларидандир ва аҳтимол бу собиқ хон учун зарур бўлгандур»¹. Меллер-Закомельский қўмондонлигидаги Андижон қўшинининг кавалерия авангарди 40 верст масофани 31 соатда босиб ўтиб 8 февралда Қўқонга келиб рус отрядларига қўшилади.

9 февраль кунини Ботир Тўра ва Абдумўминлар ҳибсага олинади. Генерал Скобелевнинг буйруғига биноан 30 йлгит² Марғилон, Ўш аҳолиси қирғизлар билан бирга Пўлатхонни ушлаш учун юборилади. 1876 йил 18 дан 19 февралга ўтар кечаси Олой тоғларида Пўлатхон асирга олинади³.

1876 йил 19 февралда Россия ҳарбий вазирин Д. Милютин расман қуйидагиларни эълон қилади: «Туркистон ҳарбий округи қўмондонининг таклифига биноан февраль ойининг 19-кунидан Ҳазрат Императоримиз Олий ҳукм этдилар:

1. Рус қўшинлари томонидан ўтган 1875 йилгача өгалланган Қўқон хоилигини ташкил этган ҳудуд Империямиз чегарасига киритилсин ва ундан Фарғона вилояти ташкил этилсин.

2. Бу вилоятни бошқариш Туркистон генерал-губернаторлигига юклатилсин ва маҳаллий вазиятни ва шароитни ҳисобга олган ҳолда Зарафшон ва Амударёда тadbик этилаётган вақтинчалик Низом қўлланиб турилсин. Зарур бўлган вақтда ушбу вақтинчалик Низом Олий Ҳазрат тасдиғига тақдим этилсин.

3. Бошқаришга сарфланадиган молнявий харажатлар вилоят аҳолисидаш йиғиладиган солиқлар ҳисобига ки-

¹ Ўша жойда, 311-варақ.

² Руслар томонида хизмат қилаётган қозоқ ва қирғиз йилгитлари.

³ УзР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 311—371-варақлар.

ритилсин ва Амударё, Гулжа ва Зарафшон бўлимларидан тушадиган даромад ҳисобига ўхшаб янгитдан ташинла қилинаётган вилоятда ҳам ҳисобот қилинсин.

4. Фарғона вилояти ҳарбий губернатори ва ундаги қўшинларнинг қўмондони этиб Олий Ҳазратларининг свита аъзоси генерал-майор Скобелев тайинлапсин»¹.

Қўқон хонлиги расман бекор қилиниб, ўрнига Фарғона вилояти таъсис этилиши биланоқ, рус генераллари қўзғолоннинг барча қолган ўчоқларини, яъни отрядларини йўқ қилинга киришадилар. 1 март куни Марғилон шаҳрида 33 ёшга кирган Пўлатхон дорга осиб ўлдирилади.

Шундай қилиб, Россия қўшинлари томонидан Қўқон хонлиги босиб олиниб, уни бекор қилиб, ўрнига Фарғона вилояти таъсис этилгани расман тан олинади. Аммо Қўқон хонлигидаги халқ қўзғолони батамом ва узил-кесил бостирилган эмасди. Афсуски, ҳозирги айрим тарихчилар халқ озодлик ҳаракати шу билан тугатилди, деб ҳисоблашади. Ваҳоланки, қўзғолончиларнинг айрим қўшинлари рус ҳарбий маъмуриятига йилнинг охиригача қаршилик кўрсатиб турадилар ва қаттиқ, шиддатли жанглар бўлиб туради.

Шундай қилиб 1873—1876 йиллардаги қўзғолон Қўқон хонлиги аҳолисининг жуда оғир аҳволининг оқибати сифатида намоён бўлди. Бу улкан қўзғолон стихияли равишда бошланган бўлса-да, аммо Пўлатхон жалб этилгандан сўнг мақсадли ва ташкилий тусга эга бўлди.

Қўзғолоннинг дастлабки мақсади хонни тахтдан ва унинг яқин кишиларини мансабларидан ҳайдаш эди. Аммо сиёсий вазият шундай бўлиб қолдики, Қўқон хонлигида фуқаролар уруши бошланиб кетиши мумкин эди. Бу вазиятдан қутулиш учун хонликдаги сиёсий кучлар қўзғолонни Туркистон генерал-губернаторлигига қарши халқ озодлик ҳаракатига айлантириб юборишга муваффақ бўлдилар. Бунинг оқибатида рус қўшинлари халқ озодлик кучларини тор-мор этдилар ва Қўқон хонлигини бутунлай босиб олади. У давлат сифатида бекор қилинади ва унинг ўрнига Туркистон генерал-губернаторлигига қарашли Фарғона вилояти таъсис этилади.

1873—1876 йиллардаги қўзғолон Ўрта Осиёдаги миллий озодлик ҳаракатлари тарихида катта ўрин эгаллайди. Буни аввал бўлиб ўтган барча қўзғолонларнинг оқибати сифатида деб ҳисоблаш ҳам мумкин. Аҳолининг

¹ ЦГИА России, ф. 291, оп. 32, ед. хр. 3, 1—2-варақлар.

қўп қисми муайян тузумдан, оғир турмушдан порозӣ эди ва шунинг учун ҳам Пўлатхон қўзғолони бутун Қўқон хонлигига ёйилиб кетди, ҳаттоки Туркистон генерал-губернаторлигининг айрим қисмларига ҳам таъсир этди.

Қўзғолонда Қўқон шаҳри катта сиёсий ва стратегик мавқега эга бўлди. Қўқонликларнинг ўзлари эса қўзғолонда фаол қатнашиб душманлар ва босқинчиларга қарши курашда ботирлик, жасорат ва қаҳрамонлик кўрсатдилар. Буларнинг барчаси Ўрта Осиё миллий озодлик ҳаракати тарихига олтин ҳарфлар билан киради. Қўқонликлар жасорати ҳеч қачон унутилмайди.

ҚЎҚОН ҲУНАРМАНДЧИЛИГИ

Қўқон шаҳрининг ҳунар-косибчилиги ҳақида сўз борса шуни таъкидлаш мумкинки, қадимдан қўқонлик ҳунарманд-косибчилар Ўрта Осиё ва Шарқ мамлакатларида машҳур бўлишларига қарамай, шу кунга қадар уларнинг фаолиятлари ҳақида жиддий илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмаган ва умуман умумлаштирилмаган ҳам.

Қўқонда ҳунарманд-косибчилик мазмуни бой ва серқиррали бўлган. Булар: мисгарлик, заргарлик, ўймакорлик, ҳарбий қуроли ишлаб чиқариш, сопол ва кўзагарлик, қоғозгарлик, бадий тўқимачилик, дўппичилик, каштачилик, кўприксозлик, темирчилик ва шу кабилар. Уларнинг сони кўпдир. Масалан, Қўқон хонлиги архивида қуйидаги мутахассислик номлари сақланиб қолган¹: обкаш, оқсоқол-и новвой, оқсоқол, омборчи, аравакаш, аравасоз, оҳангар, бахмалбоф, бужгуи, бўёқчи, гилкор, дорукаш, жибачи, деворзан, дегриз, заргар, ерёғчи, йўрмадўз, кончи, қисасоз, милтиқсоз, нажжор, найзагар, найчасоз, новвой, панжарасоз, шиллакш, пўстишдўз, сартарош, тақачи, тубриз, ўтовсоз, паранжидўз, хиштриз, чодирчи, чакассоз, чакмонсоз, чокчи, чевар, читгар, шилимчи ва бошқалар.

Юқорида номланганлар қуйидаги буюмларни ишлаб чиқарганлар: обришим — ипак, ипакли рангли мато, адрас — ярим ипакли йўл-йўл мато, ойна, ароба (арава), оташгирак, офтоба, ош-палов, боскан — тақачилик болтаси, бахла — қуш овчилар қўлларига киядиган қўлқоп,

¹ Маълумот А. Л. Троицкаянинг «Каталог архива кокандских ханов XIX в.» китобидан олинди. М., 1968.

дарвоза, дастрўмол, дастурхон, жоба — ўсимлик мойи учун ядиш, жойнамос, жон, жиба—валқон, жияк, кузир — қоғоз учун папка, одатда чармдан қилинади, жураб — пайпоқ, дуда — сифати паст мато, занжир, зулф, яктак — ички кийим, қоғоз, калава, қаламдоп, қаламп—ипдан тикилган йўл-йўл мато, каланд — кетмон, камон, карбос — қўпол тўқилган мато, карнай, қарсан — ўтиндан ясалган катта коса, карт (кат) — сўри, коса, қасқон — манти пишириладиган мослама, кафш (ковуш), кима (кийма), кўза, кулоҳ — телпак, дарвешлар бошига киядиган телпак, қрим хўқанди (аниқланмаган ном, ибора), қўндоқ ёғоч — милтиқнинг қўндоғи, курак, курси, куртак — ички кийим, лаганд, лозим (аёллар иштолди), лунги — гул тикилган сочиқ, машқ (меш, мешк) — ҳайвон терисидан тикилган суюқлик учун халта (мослама, асосан қимиз ва сув сақланган), метин, мунисак — аёллар халати, нағора (нақора), пафти — мато тури, нимча, вишполда, пайпоқ, най, пойтепа, паижара, пиёла, пилта (филта), пўстин, сандали, сўзана, сумақ, сунба (сих), сурф—оқ мато, суфра—хамир қоринш учун дастурхон, табар — болта, тағора, танида — ип, калава ип, тасма, тахта—ўқлов, тепақ (телпак), теша, тувак (тубак), ўрақ, хуржиш, чодир, чобъир — ёғочга ишлатиладиган мўм, чойқуш, чакас — овчи қўшлар учун жой, чакмон, чорси, чиг, чилвир (чирбир) — ингичка арқон, чит, шал—юлқа мато, шохи (шойи), шим, шиша, шиллим, шура — селитра ва бoshқалар.

Юқоридаги номлардан кўриниб турибдики, Қўқонда кўплаб одамлар ҳунармандчилик билан шуғулланганлар. В. П. Паливкиннинг маълумотига қараганда бир кунда темирчи 20 тийиндан 40 тийингача, бўёқчи—40 тийиндан 60 тийингача, ип газламалар тўқувчи—15 тийиндан 30 тийингача, ипак газламалар тўқувчи—20 тийиндан 40 тийингача, чармдўз—40 тийиндан 70 тийингача, дурадгор ва сувақчи—50 тийиндан 1 сўмгача, жувазқаш—15 тийиндан 30 тийингача соф даромад олган.

Кўп усталарнинг шогирдлари ёки нимкорлари бўлган, улар овқатдан ташқари ҳафтасига 40 тийиндан 1 сўм 20 тийингача маош олганлар. Устанинг ҳар кунлик даромади эса 2 сўмдан 4 сўмгача бўлган¹.

Қўқонда ҳунарманд-қосибчиликка пахтачилик, ипакчилик (пиллакашлик), чорвачилик ва шу қабилардан ташқари хонликда қазиб олинаётган ер ости бойлиги

¹ В. ва М. Паливкинлар. Очерки быта женция., 27-бет.

ҳам маълум даражада таъсир этган. Аммо уларни ишлаб чиқариш шунчалик содда ва кам эдики, улар эҳтиёжни қондира олмасди. Шунинг учун ҳам Россиядан олиб келинадиган металлларнинг нархи анча арзонроқ эди. Масалан, Қўқон хошлигида олтин йилига бир неча пул олинган¹. Олтин асосан Сирдарёга қўшиладиган дарёчалар юқори қисмларида топишган эди. М. А. Терентьевнинг сўзига қараганда, олтин айниқса Намагanning пастроғида—Косонсойда бор эди². Олтин яна Қоратогнинг шимолроғидаги Кукреу дарёсида ва Чирчиқ дарёси бўйларида топишган³. Олтин шунингдек Бурчмулла ёнида ва Чотқол дарёсининг юқори бўйлаб сув қайтгандан сўнг кумларидан ювиб олинган⁴.

Намагандан 4 кунлик йўлдаги Кетмонтепа истехкоми олдида жойлашган кумуш конида 1000 чорик рудадан 100 чорик қўрғошин олиниб ундан 1 чорак соф олтин чиқарди⁵.

Маълумотларга қараганда, Қўқондан Қошғарга олтин танга металл сифатида олиб чиқилар эди. Пойтахтда бир мисқол олтин 16,5 танга, агарда олтин кум сифатида бўлса 14,5 танга нархда эди. Одатда бир мисқол Қоратегин олтини 18 тангадан, кум сифатида эса 16 тангадан сотилган⁶.

Мулло Мусулмоннинг сўзига қараганда авваллари Қўқон олтин тангалари Сибирдан контрабанда йўли билан олиб келинганди. ҳамда Чирчиқ, Косон дарёларидан ҳамда Қоратегиндан келтирилган олтинлардан тайёрланган. Кумуш тангалар хитой ёмба (4½ фунга тенг эди) сидан тайёрланиб 700 дона чиқарилган. Мис тангалар эса Россиядан келтирилган мисга ярмига тенг қўрғошин қўшиб тайёрланган⁷. Олтин танга 20 кумуш тангага, кумуш танга эса 60 чекка тенг эди⁸.

Рус манбаларида айтилишича, хошликдаги асосий ишлаб чиқарувчи куч хотинлар бўлган. Улар «пахта

¹ Записки ИРГО. т. III. СПб, 1849, 183-бет.

² Терентьев М. А. Россия и Англия в борьбе за рынки. СПб. 1876, 50-бет.

³ Веньков М. Опыт военного обозрения... 345—346-бетлар.

⁴ Терентьев М. А. Статистические очерки. 24-бет.

⁵ Записки ИРГО, кн. III, СПб., 1849, 183—184-бетлар.

⁶ Сборник статей о Средней Азии, т. 1, СПб., 1877, 356—359-бетлар.

⁷ Географическое общество России, ф. раз. ред. 74, оп. 1, ед. хр. 1, 1-варақ.

⁸ Уша жойда, 3-варақ.

ва ипак йигириб, улардан турли хил газламалар тўқиб олласи ва бозор учун кўйлак ва бошқа кийимлар тикишган. Эркаклар эса асосан кулолчилик, кўнчилик билан шуғулланишган. Шаҳарларда, айниқса Қўқонда эса тери ва Осид идишларини (чойнак, қозон, тарелка) жуда яхши тайёрлайдиган усталар кўп бўлган. Кумушчилар ҳам бор. Улар эгар учун анжомларни ва бошқа буюмларни моҳирона тайёрлаганлар. Қуролсозлар унча моҳир эмаслар. Дарахт кам ишлатилади: улардан тайёрланган буюмлар сифатсиздир»¹. «Военно-статистический сборник»да айтилишича, Қўқонда порох хусусий шахслар томонидан тайёрланган, уларга ҳукумат фақат керакли ашёлардан сариқ (олтин) гугурт ва селитра берарди, холос. Лекин айрим пайтларда ҳарбийларни ҳам порох тайёрлашга мажбур этадилар. Қўқонда порохнинг 6,5 фунти 3 тангага сотиларди, бир фунт 8 кумуш копейкага тенг келарди².

1853 йил 10 июнда Оренбург чегара комиссиясининг раиси генерал-майор Ладижинский бундай деб ёзган эди: «Қўқонда ва Тошкентда қуролсоз ва милтиқсоз заводлари бор, порох эса хонлиқнинг деярли ҳамма жойларида тайёрланади, лекин сифати бўйича жуда паст»³.

Қўқонликларнинг милтиқ ўқларининг кўни думалоқ қўроғошпидан бўлиб катталлиги ўрмон ёнбоғича ва унда ҳам каттароқ бўлган. Милтиқ стволи текис бўлиб, фақат айримлари ичи бурама кескичли эди. Қўқонликлар қуроллари сифатсизлигини рус қўшинлари ярадорларининг мисолларидан кўриш мумкин эди. Масалан, ўқлар одамнинг юмшоқ жойларини тешиб тери остида қоларди⁴.

Қўқонликлар ўз қалъаларини ҳимоя қилганларида оловли шарларни ҳам ишлатар эдилар. Бундай қуролни тайёрлаш учун махсус тайёрланган чармга порох ўралиб, у йўғон сим ёки арғамчи (арқон) билан қаттиқ боғланиб, трубка тикиб, шарнинг устини мум билан суркашарди⁵.

Айрим маълумотларга қараганда, Қўқон шаҳрида бир «афғонлик» оврўпоча пушкалар, мортирлар ва портловчи снарядлар тайёрлаб берар экан⁶. Максимовнинг маъ-

¹ Туркестанский сборник, т. 383, 27-варақ.

² Военно-статистический сборник. СПб., 1868, 144-бет.

³ ЎзР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 11-иш, 249-варақ.

⁴ ЎзР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 65-иш, 449—450-варақлар.

⁵ ЎзР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 4-иш, 270-варақ.

⁶ Ўша жойда, 22-иш, 113-варақ.

лумотича эса Қўқон шаҳрида пушқалар қўйиш учун завод бўлган ва у шаҳарнинг чеккасида қурилган.

Мис аҳолидан ва карвонлардан бож сифатида олинарди. Маълумотларга қараганда, порох заводлари деярли барча шаҳарларда 2 тадан, баъзиларида 3, 4 ва undan ҳам ортиқ бўлиб барчаси хусусий экан¹.

Умуман олганда, Қўқон шаҳрида тайёрланадиган қуроллар: пушқалар, милтиқлар, қилпичлар, пичоқлар, ханжарлар, қалқонлар, найзалар ва бошқа ҳарбий анжомлар шаҳар ишлаб чиқариш ҳунармандчилирининг обрўли тармоқларидан бири бўлиб ҳисобланган.

Қўқонлик темирчиларнинг маҳсулотлари хўжаликда асосий ўрин эгалларди. Уларнинг маҳсулотлари ҳар бир хонадонда бор эди. Хўжаликда ишлатиладиган барча темир буюмлари улар тайёрлаб берарди. Қўйлаб буюмлар қишлоқ хўжалиги учун ҳам тайёрлаб берилган. Айримларини эса шаҳарликлар ва қишлоқликлар ишлатарди. Масалан, сугориш иншоотларида, экин ва дала-ларда кенг ишлатиладиган буюмлардан: кетмон, болта, теша, ипфанг, узан (ўроқ), нойтеша, паншаха, омон ва бошқалар.

Ҳунармандчилик барча шаҳарларда деярли бир хил бўлиб, ammo ҳар бир шаҳарнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд эди, улар сифатлари билан бир-бирларидан ажралиб турарди. Масалан, маълумотларга қараганда, Тошкентда ишлаб чиқиладиган металл буюмлари кўрпичи ва расмлари билан ажралмас эди, улар Қўқон устaxonаларида ишлаб чиқиладиган буюмлардан анча past турарди². Қўқонда мауфактура ишлаб чиқариши алоҳида ўриш эгалаб қўшни мамлакатлар даражасида содда усулда ишлаб чиқариш билан қониқарди. 1820 йили Бухорога борган И. Чекалиннинг фикрича, Қўқонда ишлаб чиқилган буюмлар бухороликларникига ўхшаш бўлган³.

Қўқон шаҳрида тажрибали усталар кўп бўлиб уларнинг маҳсулотлари юқори сифатли эди. Улар ўз маҳсулотларини ва меҳнатларини қадрлашарди. Шунинг учун уларнинг донмий буюртмачилари ва истеъмолчилари—мижозлари бўлган. Булар эса уларни донмий иш билан таъминлаб турган. Одатда, уларнинг маҳсулотлари кўпинча тўғри истеъмолчи қўлига тушган, олиб

¹ Вестник ИРГО, СПб., 1860, 126-бет.

² Туркестанский сборник, т. 7, 48-бет.

³ ГПБ им. С-Щедрина, СПб., ф. 8, ед. хр. 14, 25-варақ.

сотувчи, чайқовчи қўлига кам тушган. Яна улар ўз обрўларини юқори ушлаб туришар ва пок кўнгилли бўлиб сидқидил билан меҳнат қилишган. Улар ишлаб чиқарган маҳсулотлар кам бўлса-да, сифат жиҳатидан жуда юқори бўлган, усталар, ўз меҳнатининг ҳақиқий баҳосини яхши билардилар. Кўпинча бундай усталар ўз меҳнат «сир»ларини махфий сақлар эдилар ва фақат фарзандларига бу «сир»ларини очишган, бу ҳолат авлоддан-авлодга ўтган. Айримлар шогирдларига ўргатишган, чунки рақобатчилик бешафқат эди.

Қўқонлик ҳунарманд тўқимачиларнинг газмоллари Осиё мамлакатларидагина эмас, бутун Шарқ мамлакатлари ва Россияда ҳам машҳур бўлган. Шунинг учун ҳам тўқимачиликнинг ривожланишига олиб келди. Бу эса бутун Қўқон хонлигига ҳам таъсир кўрсатди.

Фаргона водийсида пиллачилик катта мавқега эга эди. Қўқон пиллачилиги шунчалик машҳур эдики, бу соҳа нафақат Қўқон хонлиги ва Россияда, балки Оврўпада ҳам машҳур бўлди. Бу ҳақда машҳур А. П. Федченко қўйидагича ёзган эди: «Пиллачиликка қизиқиш шунчалик ошиб кетган эдики, бир печта оврўналикларнинг Қўқонга келишига сабаб бўлди. Улардан иккиси—Друцкой ва жаноб Адамоли ўзларининг Қўқон шаҳар ва унинг атрофига ташриф этганликларини ёзма равишда қолдирганлар»¹. Бу эса архив манбаларида ҳам тасвирланади.

1870 йил май ойида Тошкент шаҳрига княз Друцкой-Соколинский Россия ташқи ишлар вазири номидан ёзилган тавсиянома хати билан келади. У Туркистон генерал-губернатордан Италияга 2000 фунт пилла уруғини олиб чиқиб кетишга рухсат сўрайди. Аммо Тошкентда барча пилла уруғлари тақсимлаб бўлинганди. Шунинг учун К. П. Кауфман уни Қўқон хонлигига юборади. Князь Друцкой тавсиянома билан Қўқонга келиб ўз мақсадига тўла эришиб 880 фунт пилла уруғи сотиб олади².

Пилла уруғининг чет элларга кўплаб олиб чиқиб кетилиши муносабати билан К. П. Кауфман Петербургга молия вазири М. Х. Рейтерга қўйидаги мазмунда хат ёзади: «Пилла уруғини сотиш сўзсиз ман этилмоғи лозим ва ўлкага фойдароқ бўлмиш ипакчилик саноатига кўп-

¹ Федченко А. П. Путешествие в Туркестан, часть II, СПб.; 1875, 10—11-бетлар.

² ЦГИА России, ф. 954, оп. 1, ед. хр. 82, л. 1, 2-варақ.

роқ йўл бериши керак, чунки мен шу йил (1872 й.— Х. Б.) ташқарига олиб кетишга рухсат берганим эса, бозорларни пиллани сотиб олиш авжига чиқиб кетиб пилла уругини тайёрлаш учун нарх-наво жуда ҳам кўтарилиб кетди ва ипак калавачилик фабрикаларига зиён келтирди. Хаттоки Қўқон хонлигида хоннинг биз билан дўстона муносабати ошиб боришига қарамай у ерда ҳам бу борада тўполон бўлишига олиб келди¹.

Рус савдогарларининг Қўқонда бўлган бошқарувчилари ва вакилларининг Қўқон меҳтаридан олган маълумотларининг тасдиқлашича, 1868 йили Қўқондан 10000 пуд, 1869 йилда эса 15000 пуд ипак хом ашёсини олиб чиқиб кетишган².

Қўқон хонлигининг охириги йиллари, асосан Қўқон шаҳрида хом ипак калава тайёрлай бошланди ва у Россия ва Афғонистонга сотилди. Калаванинг энг яхшиси, Наманганда, кейин Қўқон, Хўжанд ва бошқа шаҳарларда бўларди³.

Англия элчиси Белльюнинг ёзишича, Қўқоннинг ипак фабрикалари Хўтанпикига нисбатан анча яхши эди⁴. Дарҳақиқат, гувоҳларнинг маълумотларига қараганда, Қўқон хонлигида ягона эътиборли тармоқ бу ипак ва ярим ипакли газламалар ишлаб чиқарадиган Наманган, Қўқон ва Марғилон фабрикаларидир. «Қўқонда эса ипакчилик фабрикасидан бошқа бадий безаклар (фабрикалар—Х. Б.) йўқ эди»,— дейди А. П. Хорошхин⁵.

Меҳнат ҳақи эса барча ишчиларга Тошкентда бир фунт ипакдан 25 тийин, Қўқонда — бир чаксадан (чакса—100 пайса, 1 пайса—10 фунт) 5 кумуш тангагача тўланган. Бир пуд ипак эса қозондан чиқиб асосни тайёрлагунча бўлган меҳнат учун Тошкентда — 10 руб., Самарқандда — 16 руб., Қўқонда — 20 руб., Бухорода — 30 руб.⁶ эди.

Қўқон хонлигида ҳунармад-қосибчиликнинг алоҳида тармоғи бу қоғоз ишлаб чиқариш эди. Бу тармоқни 1871 йили ўз кўзи билан кўрган А. П. Федченко батафсил ёзиб қолдирган. Унинг сўзига қараганда Ўрта Осиё

¹ Уша ерда, 3—4-варақлар.

² Известия ИРГО, т. II, СПб., 1876, № 5, 156-бет.

³ Петровский Н. Шелководство и шелкомотание в Средней Азии, СПб., 1874, 120-бет.

⁴ Беллью. Кашмир и Кашгар. СПб., 1877, 20-бет.

⁵ Хорошхин А. П. Сборник статей..., 43—44-бетлар.

⁶ Туркестанский сборник, т. 81, 117—118-бетлар.

бўйича фақат Қўқон хонлигидагина қоғоз ишлаб чиқарилади¹.

Қоғоз ишлаб чиқарадиган фабрикалар Қўқон шаҳрининг Мўй Муборак дарвозасининг орқасида, шу ном билан аталадиган ариқ бўйида, Муҳаммад пайгамбарнинг муқаддас «мўй»лари² сақланаётган мазор (мачит) ёнида жойлашган эди. Ташқи кўриниши мураккаб эмасди: ташқаридан оддий обжувоз кўринарди, ички қисми эса оддий тор сарой бўлиб, тахминан 10—12 квадрат саженга тенг эди. Айвоннинг бир томони обжувоз билан банд бўлиб, бошқаси қоғоз хамири учун катта мослама, ўртаси эса майдаланган латтани ювиш учун хизмат қилган. Латталар эса қоғоз учун ишлатилган. Қоғоз учун ишлатилган турли латталар, айниқса эскириб кетган тўн ва чопонлар ҳам ашё бўлиб хизмат қилган, уларнинг бир ботмони (10,5 пуд) бозордан бир тиллога (3 руб. 80 коп.) сотиб олинарди. Латталар сортларга ажратилмасди. Фақат рангларига қараб, бўёқларини алоҳида йнгиб улардан ўрам учун рангли кўк қоғоз ишлаб чиқилган. Бундай рангли қоғозлар сифатсиз бўлиб доғлар ва қизил чизиқлари кўриниб турган.

Латталар аввал махсус қутиларга ташланар ва обжувозда роса эзиб майдаланган. Сўнгра улар рўмолга ўралиб тез оқимли сувда ювилган. Ювилгандан сўнг яна обжувозда эзилган. Бу уч марта такрорланиши лозим эди. Учинчи мартадан кейин у оқ-сарғич рангда бўлиб хамирга ўхшаб қорилган. Тайёр бўлган хамир бошқа қоғоз варақларини тайёрлайдиган усталар қўлига ўтган.

Чоркуда бу икки жараён қишлоқнинг турли жойида битта хонада тайёрланган.

Варақларни тайёрлайдиган уста таска (мутовка)дан фойдаланган. Бу қўл билан ишлаш учун қулай мослама бўлиб сувдаги қоғоз асосларини аралаштиришга мосланган. Бу аралашма атала деб айтилган. Атала аралаштирилиб турилмаса, қоғоз асослари чўкиб қолган. Уста махсус ҳалфадан фойдаланиб қоғоз варақларини тайёрларди. Уста бир кунда 300 варақ қоғоз тайёрлаган. Варақлар устма-уст тахланиб устига оғир юк, тош босилган. Иккинчи кун қоғоз қуритилган. Бунинг учун жануб томонга қаратилган девор сиртидан фойдаланилган. Девор гипсланган ва силлиқланган бўлиб иссиқ кунларда қоғоз тез қурир эди. Улар 24 варақдан тўйлаб

¹ Федченко А. П. В кокандском ханстве, 246-бет.

² Бу «мўй» сохтадир.

қўйилар ва бу «даста» деб аталган. Шу билан обжувоз-ла қоғоз тайёрлаш жараёни тугаган.

Қоғоз бозорида сотилган. Бундай қоғоз одатда уста муракашлар қўлига ўтган. Улар қоғозни шира билан суркаб глянцалаган. Бу жараён эса махсус силлиқланган тош ёрдамида бажарилган. Бозорда обжувоз қоғознинг бир дастаси 15 тийиндан сотилса, муракашлар қўлидан ўтган бир даста қоғоз эса 20—30 тийиндан сотилган.

Қўқон қоғози ҳажмлари (формати) рус қоғозига яқин эди. Шираланмаган қоғоз ўрам учун, ширалангани эса деразаларда шиша ўрнида, глянцаланганлари эса ёзув учун ишлатилган¹.

Қўқон бозорида бронзадан ясалган чиройли кўзаларни учратиш мумкин эди. Бу буюмни тайёрлашда қўқонликлар машҳур бўлган. Қўқон биллакузуклари бутун кумушдан тайёрланиб ўрта асрлардагиларга ўхшар эди. Қадимги эмалланган заргарлик намуналари авваллари бу ерда заргарлик юксаклигидан далолат беради². Бозорларда яна ипак ва жун (мўй)дан тайёрланган буюмлар, теридан қилинган гўзал нарсалар, турли эгар, қамчи ва бошқа чавандозлар анжомлари пойтахт усталарининг моҳирлигидан далолат беради ва улар жуда машҳур эдилар³.

Фарғона волийсида айниқса Қўқон аравалари машҳур эди. Бунинг афзаллиги шунда эдики, гилдираги катта бўлганлиги сабабли кичик ариқлардан бемалол ўта оларди, ёмғир кунларида эса лой кўчалардан ботиб қолмасдан юрарди. Умуман олганда Ўрта Осиё шароитига жуда ҳам мосланган эди. Қўқон от араваси 40 пуд юкни кўтарган, туя қўшилса 60 пуд юк тортарди. Бу аравалардан яна дарёдан ўтишда паром сифатида ҳам фойдаланиш мумкин эди. Бу ҳақда А. Миддендорф ўзи кўрган воқеани китобида қуйидагича ёзади: «Биринчи марта аравадан бундай фойдаланишни томоша қилишнинг ўзи бир чиройли ва гўзал манзарадек эди.

Букираётган Сирдарё атрофга бир верстгача ёйилиб ўз сувини мағруропа айлантириб оқизиб турарди. Узунлиги 25 қадамга тенг бўлган қайиқ (паром) турли юк билан ва бизнинг отларимиз билан лўқ тўла эди. 12 та туялар бир-бирларига яқин тиззалатиб қўйилган. Биз

¹ Федченко А. И. В Кокандском ханстве, 246—249-бетлар.

² Туркестанский сборник, т. 402, 98—99-бетлар.

³ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. СПб., 1865, 190-бет.

қирғоқдан итарилдик. Бир жуфт от лодка тумшугига боеланган бўлиб сузиб кетаётган эди. Бизнинг оғир лодкамизни тортиб сузаётган отлар чарчаган эди. Мен бу жониворларга раҳимдиллик билан қараб турганимда, диққатимни бир ажойиб манзаравий воқеа жалб қилди. Ўз юкларини паромга чиқарган олтита аравакаш оёқларини кенг қўйиб араваларининг устида тик туришарди. Жуганларни юқори кўтариб отларини аравалари билан бирга буюк дарё сувига ҳайдашди ва қайиққа ўхшаб қадимги давр аравакашларидек сузиб, биздан анча ўзиб кетишди. Аравалар тортиб кетаётган отларни мушкулини осонлаштирганга ўхшайди. Фақат битта от, эҳтимол кўкраги оғриётгандан, оқимга қийналиб бардош бераётган эди. Шунинг учун аравакаш ўзини сувга ташлаб суза бошлади ва ўзининг боқиманд отига ҳам кўмаклашди.

Ўрта осиеликларнинг отларига бундай гамхўрлигини кўриш хушхолдир. Улар ўз отларини ва уларнинг жойларини доимо тозалайдилар, қуёшли кунларда эса устиларига соябон ёпиб, кечқурун йиғиб олади ва яхши боқишадилар»¹.

Фарғона водийсида чинни буюмларни тайёрлаш маълум даражада ривожланган эди. Бу соҳа усталаридан бири Қўқон шаҳрида туғилган машҳур уста Бойбобо эди.

Бойбобо чиннисоз (туғилган йили номаълум — 1876, Қўқон) машҳур кулол. У ясаган буюмлар шаклининг мутаносиблиги, чиннисининг аъло сифати билан ажралиб турарди. Идишлар нақши нафис услубда ингичка мўйқалам билан зангори бўёқда чизилган. Бойбобо чиннисознинг бир неча шогирди бўлган. Таниқли чиннисоз Мусо Конибодомийнинг ҳам у билан бирга ишлагани маълум. Бойбобо чиннисознинг лаган, коса каби буюмлари Ўзбекистон Республикаси Давлат санъат музейида сақланмоқда².

Ўрта осиелик шаҳар ҳунармандлари узоқ ривожланиш тарихига эга бўлиб жуда махсус тармоқланган эди. Шундай мутахасселиклар бўлганки, усталар фақат бир соҳадан ихтисосланиб уларнинг сир-асрорларини яхши ўрганиб олиб ўз меҳнат маҳсулотларини юксак санъат даражасига кўтара олганлар. Буни шу кунга қадар сақ-

¹ *Миддендорф* А. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882, 282—283-бетлар.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 2-жилд, 313-бет.

ланиб қолган кўча ва маҳаллалар номларидан ҳам кўриш мумкин: аравадоз, бахмалбоф, жиякчилик, дегризлик, дўкчилик, қогозгарлик, кўнчилик, мисгарлик, новвойлик, носпуруш, пажарасоз, пиллакашлик, пичоқчи, тароқчилик, темирчи, ҳассабоф, хинчилик, чиннисоз, читгарон, шолчалик, элакбоф, эгарчилик ва шу каби маҳаллалар.

Нажмиддинов Ҳайдар (1850, Шаҳрисабз—1921, Қўқон) — ўймакор наққош. У ўймакорликни отаси (асли хивалик)дан ўрганган. 1890 йилда Қўқонга келиб, биноларнинг карниз, мукарнасларини безашда, мусиқа асбобларига бадийий ишлов беришда моҳирлиги билан шуҳрат қозонган. Паргори нақшнинг 30 дан ортиқ хилдан фойдаланган. Нажмиддинов Ҳайдар ишлаган ва безаган кўп қиррали столча, курси, лавҳ, қутичалар жозибадор совга тарзида Ўрта Осиё шаҳарларигагина эмас, Россиянинг марказий шаҳарларига ҳам олиб кетилган. Бир неча марта ҳунармандлик маҳсулотлари кўргазмаларида қатнашган (1910 йилги Фарғона кўргазмаси, 1913 йилги Нижний Новгород кўргазмасида кумуш медаль олган). Нажмиддинов Ҳайдар 1920 йилда Ҳамза Ҳакимзода Инъизий раҳбарлигида ташкил қилинган интернат мактабда наққошликдан дарс берган¹.

ҚЎҚОН САВДОСИ

Қўқон савдоси шаҳар ҳаётида катта ва муҳим ўрин эгаллаган. У ички ва таъқи савдога бўлинган. Осиё хонликларида ички савдо асосан қадимги даврдан бери ўзаро кўчманчи чорвадорлар, ўтроқ деҳқонлар ва шаҳар-қишлоқ ҳунармандлари маҳсулотларига асосланган эди. Аҳоли ўзининг эҳтиёжларини асосан ўз хонлигидаги маҳсулотлари билан қондиришган. Камбағал кўчманчилар асосан ўзининг чорвачилик маҳсулотларидан фойдаланганлар, ўзлари чопонларини (тўнларини), оёқ кийимларини ҳам тайёрлар эдилар, уйларини ҳам ўзлари қурадилар. Деҳқонлар ҳам керак бўлса ўзларини ўзлари маҳсулотлар билан қондиришлари мумкин эди. Шаҳар ва қишлоқ ҳунармандлари юқори сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқариб асосан четга ва ўзларининг эксплуататор синфига, яъни бой феодалларга сотардилар. Кўп ҳунармандларнинг боғ ва полизлари, айримлари-

¹ Ўша жойда.

нинг далалари ҳам бўлиб, ўзлари қўшимча сабзавот, мева ва галла ҳосилни олиш имкониятлари бор эди. Шу билан бир қаторда ҳар бир хўжалиқда металлдан тайёрланган катта буюмлардан фойдаланилган. Байрам либослари мавжуд эди. Булар авлоддан-авлодга ўтиб келган ва катта қимматга эга эди. Аммо бундай буюмларга катта эҳтиёж бўлиб уларни бозордан сотиб олишга тўғри келарди. Ўқибнинг ихтисослаштирилиши эса бошқа соҳага вақт ажратишга имконият қолдирмасди ва бозорда ўз маҳсулотларини сотиб, ўзларига керакли буюм ва озиқ-овқат сотиб олиш имконини берарди. Бозорларда кундалик эҳтиёжли маҳсулотлар кўпроқ сотилган¹.

Хонлиқнинг пойтахти бўлмиш Қўқон марказлашган савдо шаҳри бўлиб ҳисобланган. Масалан, 1830 йили Қўқонда «девор билан ўралган катта сарой сифатида 6 бозор бўлган, булардан иккитасини маҳаллий аҳоли, қолган тўрттасини эса четдан келган савдо қарвонлари эгалларди. Ҳафтада бозор уч кун ишларди: якшанба, чоршанба ва пайшанба кунлари. Бу кунлари Қўқон ва атрофдаги шаҳар ва қишлоқлардан кўп миқдорда турли хил буюм ва маҳсулотлар келтирилган. Ипак ва иplik матолар бу ерда хонадонларда тўқиларди, қоғоз фабрикаси ва порох заводидан ташқари бошқа фабрикалар йўқ эди»², — дейди Потанин.

Биринчи рус шарқшунос-академик В. В. Вельяминов-Зернов 1854 йилда ёзган «Қўқон хонлигининг руслар учун савдо аҳамияти»³ номли қўлёзмасида ички савдо ҳақида айтиб энг катта бозорлар Тошкентда ва Қўқонда ҳафтада икки марта: якшанба ва чоршанба кунлари бўлишини, айниқса бозорга от ва қўйлар, қўшнини аҳолининг эса галла, ип газламалар ва турли хил хўжалик эҳтиёжига зарур бўлган буюмларни олиб келишини таъкидлайди. Муаллифнинг сўзига қараганда, барча ички савдо чакана бўлиб улгуржи савдо деярли бўлмайди. Тошкент ва Қўқон бозорига энг кўп галла (80 дан 100 аравагача) июль ва август ойларида олиб келинган, чунки бу вақтда ҳарбийларга бугдой ва жўхори улашлар эди. Лекин шунга қарамасдан бир киши томонидан сотиб олинadиган галла 700—1000 пуддан ошмас экан. Мисол учун қуйида ўша вақтларда Қўқон бозоридаги нарх-наволар келтирилади⁴:

¹ История Узбекской ССР, т. I, Т., 1967., 621—630-бетлар.

² Записки хорунжаго Потанина, 282-бет.

³ А. Навоий номли Давлат кутубхонаси, ПУ — 3579.

⁴ Вестник ИРГО, т. 18, СПб., 1856.

№№	Маҳсулот номи	Ўлчов бирлиги	Нархи
1.	Бугдой	1 пуд	70 коп.дан 1 руб.гача
2.	Арпа	1 пуд	35 коп.дан 50 коп.гача
3.	Тариқ	—»—	40 коп.
4.	Гурунч	—»—	1 руб. 30 коп.дан 1 руб.
5.	Жўвори (жўхори)	—»—	70 коп.гача
6.	Пахта	1 ботмон (8 пуд)	65 коп.дан—70 коп.гача 4 тиллодан 8 тиллогача
7.	Руён (марена)	—»—	—»—
8.		1 фунт	7 коп.дан 11 коп.гача
9.	Мол териси	1 дона	3 руб. 50 коп.
10.	Хўкиз териси	—»—	4 руб. 12 коп.
11.	Кўй териси	—»—	50 коп.дан 70 коп.гача
12.	Ўзум	1 ботмон	1 тилло
13.	Қуритилган ўрик	—»—	—»—
14.	Енгоқ	2 ботмон	3 тилло
15.	Писта	1 чорак	1 руб. 40 коп.
16.	Бодом	—»—	1 тилло
17.	Олибухари	1 ботмон	2 руб. 80 коп.
18.	Нок	1 чорик	1 руб. 40 коп.
19.	Дўлана	—»—	1 руб. 75 коп.
20.	Шафтоли	—»—	—»—
21.	Саксовул	1 арава	2 руб. 50 коп.
22.	Кўмир	1 арава	3 руб. 50 коп.

Қўқонда оғирлик ўлчов бирлиги: бир ботмон—8 пуд, чорик — 4 пуд, шек—пуд, чакса—10 фунт, кандак—фунт, қадақ — 20 пайса. Узунлик ўлчови: қари — сажень, газ — аршин, қарич — чорак аршин. Ҳажм ўлчови: парак—пудовка¹.

Шаҳарлар номи	Озин-овнат маҳсулоти номи	Қўзғолон-гача бўлган нархлар (1 пуд учун)	Қўзғолон-чилар пай-до бўлган кунларда (1 пуд)
Қўқон	ун гуруч арпа жўхори	65 коп. 80 коп. 50 коп. 40 коп.	95 коп. 1 руб. 20 коп. 80 коп. 60 коп.
Ўш, Маргилон, Андижон ва бошқа жойларда	ун гуруч арпа жўхори	68 коп. 75 коп. 60 коп. 45 коп.	1 руб. 10 коп. 1 руб. 30 коп. 1 руб. 40 коп. 70 коп.

¹ Россия география жамияти, ф. раз. 74, оп. I, ед. хр. 3-варақ.

Таъкидлаш лозимки, юқоридаги нарх-наволар Қўқон хонлигида тинчлик пайтида олинган. Нарх-наво ўзаро урушлар, об-ҳавонинг ёмон келиши, ҳосилдорликка қараб ўзгариб турган. Масалан, савдогар А. С. Громовнинг 1876 йил май ойидаги маълумотига қараганда, Фарғона водийсидаги шаҳарларда нарх-наволар юқоридагича бўлган¹ (112-бетдаги жадвалга қаранг).

Савдогар А. С. Громов генерал М. Д. Скобелев номига йўллаган ёзувида «...нархларнинг ўзгаришидан ташқари, Сиз иззатлининг тоғда исёнкорларни бўйсундиришда бўлганлигингиз даврида бозорга олиб келинадиган ғалла камайиб кетди. Сиз иззатли бу тўда (отряд — Х. Б.) ларни тор-мор қилганингиздан сўнг вилоятнинг барча жойларида ғалла нархлари пасайди ва шу кунларда (1876 йил 11 май — Х. Б.) тўдалар (қўзғолончилар — Х. Б.) пайдо бўлганига қадар нархга тушди»².

Нарх-наволар ошиб кетишининг сабаби асосан шу бўлдики, рус қўшинлари водийга бостириб кириши ва жанглар бўлиши муносабати билан аҳоли ҳаёти хавф остида қолиб уйларида узоқда жойлашган бозорга маҳсулотларни олиб бориш хатарли эди. Агарда савдогар бозорга товар олиб борадиган бўлса рус босқинчилари ва қўзғолончилар томонидан ҳам талон-тороғ бўлиши мумкин эди. Шунинг учун бозорга фақат жуда муҳтож бўлган одамлар ёки чайқовчилар, бозорга яқин яшайдиганларгина савдо-сотик қилишга журъат этарди, холос. Шу сабабли бозорларда кундалик аҳтиёжли товарларнинг нарх-наволари кўтарилиб кетган эди.

1780 йили Қўқон хонлигига борган Филипп Сергеевич Ефремов у ердаги савдо-сотик ишлари ҳақида қимматли ва қизиқарли маълумотлар қолдирган. Унинг ёзига қараганда, Норбўтабек Қўқон хони бўлган. Қўқондан Марғилонгача бир кунлик йўл эди. Марғилон бозорида катта думалоқ тош устун бўлиб унинг баландлиги 40 сажен, йўғонлиги 7,5 сажен экан. У ерда турли хил рангда мато тўқишар экан. Марғилонда савдогарлар Қашғар шаҳрига бориш учун тайёргарлик қилаётганини билиб Ф. С. Ефремов ҳам турли матолар сотиб олиб улар билан бирга савдогардай сафарга чиқади. Уч кун йўл юриб Ўшга етадилар, у шаҳарнинг 2 та дарвозаси бор экан. Ўш атрофидаги тоғларда кўчманчи қирғизлар яшар эканлар. Қашғаргача бўлган 13 кунлик йўл тоғлар ора-

¹ ЦГВИА России, ф. 1396, оп. 2, ед. хд. 96, 103-варақ.

² Ўша жойда.

сидан ўтарди. У ерга, яъни Қашғарга Бухоро, Қўқон ва бошқа жойлардан товарлар олиб келинар экан, Русиядан эса бу ерга татарлар келар, Хитойдан эса чой, фанза ва чинни идишлар келтирилган. Шунингдек қумуш келтириб сотилар ва товарга алмаштирилар экан. Хитойликлар 30 дан бир ҳисса бож олишарди¹.

Қўқоннинг иқтисодий ҳаётида Бухоро, Хива, Қашғар, Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон ва айниқса Русия билан бўлаётган ташқи савдо катта салмоқли ўринни эгаллаган. Масалан, Қашғар билан савдо фақат Қўқон орқали бўлар эди. Юклар асосан отлар ёрдамида олиб борилган, уларнинг ҳар бирига 8 пуд юклатилган. Ҳар бир от учун 2—4 тиллагача йўл харажати тўланган. Қўқондан Қашғаргача юкланган от карвони 14—20 кун юрган. Қўқондан Қашғарга асосан рус темир, қизил чарм, мато, ипак ва ипдан тўқилган моллар, нашавад гиёҳлар, марена ва кўпроқ олтин олиб борилган. Қашғардан Қўқонга эса ҳар йили 30 000 отда чой, 200 отда оқ рангли мато, 200 отда квасцлар, 50 отда атторлик буюмлари чиқарилган².

М. Д. Скобелевнинг маълумотига қараганда, Қўқон холигининг Қашғар билан савдо-сотиғи йилига 30—40 минг тиллога тенг бўлган. Қўқондан Қашғарга ипак, мий-ранг бўёқ ва айниқса бўз олиб борилган. Қашғардан Қўқонга эса гилам, нашатир, чой ва кигиз келтирилган³.

Қўқон-Қашғар савдо алоқалари йўл қийинчилигига қарамай (йўл тоғдан ўтарди) яхши бўлиб карвонлар тез-тез бориб турарди. Бу карвон йўллари хавфли бўлмай осойишта эди. Бу эса карвонларнинг ҳар ҳафта савдога чиқишида асосий омил бўлиб ҳисобланган⁴. Аксинча, Русия карвонлари учун эса қароқчилардан хавфли эди.

Маълумки, 1831 йилги Қўқон-Хитой шартномасига кўра Қўқон хони Қашғарда савдогарлардан бож йиғиш ҳуқуқини олган. Шунинг учун савдогарларни йўл қароқчиларидан ҳимоя қилишда Қўқон вакили имконияти борица кўмаклашган. Бунга машҳур Ч. Ч. Валихонов

¹ СП. С-Шедрия номли давлат кутубхонаси, қўлёзмалар бўлими, Ф.Н.СРК, 1959, № 108, 13—14-варақлар.

² ЦГВИА Россия, ф. 1396, 2, ед. хр. 96, 380—391-варақлар.

³ Вельяминов-Зернов В. В. Кўрсатилган асар, 356—358-бетлар.

⁴ Неболсин П. Н. Очерки торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Кокандом. СПб, 1856, 6-бет.

ҳам бўлган Русия карвони ёрқин мисол бўла олади. Бу ҳақда Ч. Ч. Валихонов ўзининг кундалик дафтариди батафсил ёзиб қолдирган. Унинг ёзувиға қараганда, дарвонлар ва совуқлар юк ташувчи ҳайвонларни толиқтириб юборади: от ва туялар жуда озиб кетади ва кўпларининг туёқлари ёрилиб кетади. Ҳар куни бир ёки иккита ҳайвон ўларди. Масалан, 101 туядан Қашғарғача 36 таси етиб боради, холос.

Терак довони йўлида Қашғар карвонларининг қақшатқич душмани, чўнбағиш уругидан Атеке кўчманчилари бор эди. Хитой қўриқчилари кўз олдида яқиндагина Оқсув-Қашғар катта йўлида уларнинг карвонларини талон-торож қилган эди.

Ч. Ч. Валихонов бўлган карвонда қашғарликларнинг маслаҳатига кўра қўқонлик оқсоқол ҳузурига бир вакилни юбориб карвон бораётганини ва уни ҳимоя қилиш учун бир нечта аскарларни юборишни илтимос қилади. Кўчманчи қозоқлардан¹ хавфсираш ўринли эди: карвон дарадан пастга тушиши билан қуролланган қозоқлар гуруҳлари кўрина бошлайди. Улар қўқонлик ҳокимиятни тая олишарди ва шунинг учун ҳам қўқонлик карвонларга деярли ҳужум қилмас эдилар, аммо қашғарлик ва татар карвонларига худди ўзларининг қулларидек қарашарди. Қозоқлар ушбу карвонни татарларники деб фараз қилишиб 8 тўп қизил чарм пора олишади. Баҳолапки, бундан аввалги карвондан эса катта миқдорда бож олиб 500 та қўйларини ўғирлаб олишган эди. Русия карвонидан бунчалик камтарин пора олишининг сабаби кейинчалик маълум бўлади. Бу карвоннинг орқасидан 200 нафар қуролланган руслар келмоқда ва сандиқларда қурол-аслаҳалар олиб кетилмоқда деган мишмишлар тарқалган эди. Шунинг учун катта йўл ёнида жойлашган овуллар ёнбағридаги дараларга беркинишадди.

Бундай осонгина ва енгил қутулган карвон, хавф-хатарсиз бўлгандек, илиқ кундан баҳраманд бўлиб йўлни давом эттиради. Бу борада қозоқлар ўзларига келиб, Оқсой томон юборилган одамлари яқин ўртада ҳеч қандай қуролланган рус аскарлари йўқлигини билиб Қўққияга яқинлашиб қолган карвонга етиб олмоқчи бўлиб отланади. Қозоқ отлиқ оломони карвон олдидаги ўтиш йўли-

¹ Матн аслида «қирғизлар» деб ёзилган. У вақтда барча қозоқларни «қирғиз»лар деб ёзишар эди. Қирғизларни эса «Қорақирғизлар» ёки «диккокаменные киргизы» деб ёзишар эди.

ни эгаллаб олади. Карвон мудофаа ҳолатини эгаллайди. қозоқлар эса кўная боради. Утиш йўли эгалланганлиги сабабли карвоннинг мудофааси пучга чиққанини тушуниб, улар музокара қилишни лозим деб топишади. Қозоқлар ўнта қизил мато, чарм, шунча паис, чит ва бошқа нарсаларни талаб қиладилар. Шу вақтда Қашғардан 5 та кўқонлик сипоҳлар етиб келади. Руҳи тушган карвондагилар кўқонликларнинг келишидан жонланишиб уларнинг ҳимояси остида қароқчиларни тарқатиб юборишга муваффақ бўладилар. Ч. Ч. Валихоновнинг ёзишича: «Тўқсоба ўз қўллари билан оқсоқол ҳурмат учун юборган чопонни бизга кийдиради. Шу билан бирга оқсоқол алоҳида эҳтиром билан ёзган мактубини карвонбошига топширади. 27-куни (1867 й. —Х. Б.) биз Хитой империяси чегарасига етдик...»¹.

Ғулжага борадиган карвон йўли машаққатли бўлишига ва ҳаттоки айрим савдогарлар йилига 60 тадан 100 тагача туя йўқотишига қарамай Қўқон билан савдо алоқалари тўхтамас эди.

Қўқон билан Ғулжа ўртасидаги савдога А. П. Хорошхин маълум эътибор берган. Масалан, унинг маълумотига қараганда, Қўқондан Ғулжага ипак матолари, даба ва бошқа ипдан тўқилган арзон газмоллар келтирилган. Шунингдек Қўқон ва Тошкентдан қуририлган мөва ва темир товарлар ҳам келтирилган.

1873 йили эса Қўқонга, Қашғарга, Вернийга, Қоракўлга, Тошкентга ва бошқа районлар билан хитойлик ўтроқларга (Шихо) ёмба, ғалла, мөва, ҳайвон, ўтин, пахта, нашавад, темир маҳсулотлар, жун ва мануфактур буюмлардан 279193 руб. 80 коп.лик маҳсулотлар чиқарилган. Олиб келинган маҳсулотлар қиймати эса 214459 рублга тенг эди.

Маълумки, А. П. Хорошхин Ғулжада 1874 йили бўлган. Шу сабабли унинг маълумотлари биз учун биринчи манба бўлиб ҳисобланади, чунки у ўз кўзи билан кўрганларини ёзиб қолдирган. Шу муносабат билан ўша вақтда Ғулжадаги айрим маҳсулотларнинг нархини келтирамиз. Бундан эса Қўқондаги нархларга таққослаб савдо алоқаларининг қай даражада фойда эканлигини кўриш мумкин.

¹ Россия Фанлар Академияси Археология институтининг С.-Петербург бўлими. Ф. 18. Н. Н. Веселовский, арх. № 6. 2—3-варақлар.

№	Номи	Ўлчов бирлиги	1874 йил сентябрь- октябрь ойлардаги нархлар
1.	Канофа	аршин	4 дан 8 руб.гача
2.	Забждек	—»—	2 руб. 80 коп.
3.	Дурдун	—»—	1 руб. 20 коп.
4.	Хангу	—»—	80 коп.
5.	Дурё	—»—	1 руб. 50 коп.дан 2 руб. 50 копгача
6.	Машгру	—»—	2 руб.дан 3 руб.гача
7.	Кимхоб	бўлак	40 руб.дан 100 руб.гача
8.	Адрас	бўлак	3 руб.дан 4 руб.гача
9.	Шойи	—»—	3 руб.дан 4 руб.гача
10.	Дурё (паст сорти)	—»—	3 руб.дан 5 руб.гача
11.	Рус чйти	аршин	13 коп.дан 25 коп. гача
12.	Франция сатини	—»—	30 коп.дан 40 коп.гача
13.	Рипс	—»—	35 коп.дан 40 коп.гача
14.	Тик	—»—	20 коп.дан 35 коп.гача
15.	Қашғарнинг қизил сатини	—»—	1 руб.дан 2 руб.гача
16.	Рядник матоси	бўлак	35 коп.
17.	Мато юқори сорт	—»—	60 коп.
18.	Мато бошқа сорт- лари	—»—	40 коп.дан 50 коп.гача
19.	Хитой елпигичи	1 дона	1 руб. 50 коп.дан 3 руб. 50 копгача
20.	Ипакли ермолқаси (аёл ва эркаклар- ники)	—»—	2 руб.дан 5 руб.гача
21.	Тумоқ (Таранчилар бош кийими)	—»—	1 руб.дан 10 руб.гача 2 руб.дан 5 руб.гача
22.	Маҳси калиш	—»—	
23.	Этик	—»—	1 руб.дан 10 руб.гача
24.	Отбоши чой	фунт	90 коп.
25.	Тош чой	1 гишт	90 коп.
26.	Рус чойи	—»—	1 руб. 10 коп.
27.	Турли чойлар	фунт	1 руб.дан 3 руб.гача.
28.	Туз	пуд	60 коп.
29.	Еғ	—»—	8 руб.
30.	Беда (клевер)	ков боғи	1 руб. 20 коп.
31.	Мякина	пуд	5 коп.
32.	Сабзи	—»—	40 коп.
33.	Қўй ёғи	—»—	3 руб.
34.	Зигир ёғи	—»—	2 руб. 50 коп.
35.	Қўй гўшти	—»—	2 руб. 70 коп.
36.	Мол гўшти	—»—	1 руб. 50 коп.
37.	Ўтин, кўмир	—»—	70 коп.
38.	Тошкўмир	—»—	3 коп.дан 10 коп.гача
39.	Терак ходаси	дона	5 руб.
40.	Устун	—»—	30 коп.дан 2 руб.гача.
41.	Майда устунлар	—»—	8 коп.
42.	Тахтзлар	—»—	5 коп.дан 30 коп.гача.
43.	Пичган гишт	мингтаси	2 руб.
44.	Хом гишт	—»—	1 руб. 40 коп.

№	Номи	Ўлчов бирлиги	1874 йил сентябрь-октябрь ойларидаги нархлар
45.	Гуруч	пуд	40 коп.
46.	Буғдой	—»—	10 коп.
47.	Уч	—»—	20 коп.
48.	Сулу (ячмень)	—»—	8 коп.дан 10 коп.гача.
49.	Нўхат	—»—	7 коп.дан 8 коп.гача
50.	Жўхори	—»—	6 коп.
51.	Зигир уруғи	—»—	20 коп.
52.	Жун қоп	дона	40 коп.
53.	Қанор қоп (12 пудли)	—»—	70 коп.
54.	Арқон (узунлиги 5—6 саржен)	—»—	20 коп.
55.	Ёмба:		
	1) Олтин	мпсқол	3 руб. 50 коп.дан 4 руб.гача
	2) Кумуш	1 ёмба	108 руб.дан 120 руб. гача.
56.	От	дона	10 руб.дан 70 руб.гача.
57.	Шохла мол	—»—	10 руб.дан 35 руб.гача
58.	Қўй	—»—	1 руб. 50 коп.дан
59.	Туя	—»—	5 руб.гача 25 руб.дан 60 руб.гача

Шуни ҳам эслатиш жоизки, Ёулжада майда тўкиладиган нарсалар учун ўлчов бирлиги сифатида хо ишлатилиб 3,5 рус пудига тенг эди ва джин 1,5 рус фунтига тенг эди. Танга пули бир рублга тенг эди, бошқа ерларда аса бир танга 20 коп.га тенг эди¹.

Қўқон савдогарларининг Шимолий Ҳиндистон шаҳарлари билан фақат Бухоро ва Самарқанд орқалигина эмас, балки бутун Марказий Осиёга тарқалган ҳинд колониялари орқали ҳам алоқа қилишларига имконият бор эди. «Булардан ташқари, — деб ёзади Расулзода, — Қўқон хонлигининг кўп шаҳар ва қишлоқларида ҳиндлар яшайдиган маҳаллалар ҳам бор эди, уларнинг номлари шу кунгача сақланиб қолган. Фарғона вилоятида кўп-лаб ҳинд колониялари² мавжуд эди»³.

Қўқон карвонсаройларида Ҳиндистон, Тибет, Қашғар, Бухоро, Афғонистон ва Россиялардан олиб келинган товарлар айирбошланарди (бартер усули билан).

Ҳиндистоннинг Ўрта Осиё давлатлари, шу жумладан

¹ *Хорошхин А. П.* Уша асар, 345—348-бетлар.

² Бу ерда ҳиндлар туп яшайдиган жойга писбатан ишлатилган, мустамлака маъносида эмас.

³ *Расул-Заде.* Из истории Среднеазиатско-индических связей второй половины XIX — начала XX века. Т., 1968, 216бет.

Қўқон хонлиги билан олиб борган савдо муносабатлари ҳақида А. К. Гейнс асарида ҳам маълумотлар бор. Масалан, бу маълумотларга қараганда, бутун Ўрта Осиёга Бухоро, Қўқон, Тошкент ва Қашғарга Қобул орқали 10 000 дан 15 000 туягача товар юборилар эди. Улар асосан индига, ип газмоллари, Кашмир рўмоллари, салла учун оқ сурп, шакар ва бошқа товарлар эди. Ҳиндистонга эса Қўқон хонлигидан асосан ипак газламалари, ипак, эчки жуни, отлар, наshawанд моддалар олиб борилган. Ўрта Осиё отлари савдонинг катта фойда келтирадиган манбаларидан бири эди. Булардан ташқари ҳар йили Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга 20 лак олтин олиб чиқиларди¹.

Юқорида келтирилган мисолларни «Очерки внутренней торговли Киргизской степи» номли мақола ҳам тасдиқлайди. Унда ёзилишича, «авваллари Қўқон ва Бухородан Ҳиндистонга 1000 туяда ипак олиб бориларди, ammo ҳозир уларнинг нархи тушиб кетганлиги туфайли у ерга ипак жуда ҳам оз олиб борилмоқда. Ҳиндистонга наша контрабанда (яширин ҳолатда) орқали олиб бориларди, у асосан Қўқон хонлиги томонидан сотиларди, у ерга эса ўз наибатида Қашғар ва Ёркентдан келтирилади... Ҳиндистон ва Ўрта Осиё ўртасидаги савдо баланси тенглашиши асосан у ерга ҳар йили 12 лак (1 лак—100 000 тилла) олтин келтириши орқали бўларди. Ипак юки нархи 400 червон, эчки (жуни—Х. Б.) юки эса 25 червон эди. Бир пуд наша эса 50 руб. эди»².

Қўқон — Ҳиндистон савдо алоқалари яна Қўқон хонлигининг кўплаб шаҳарларида, шу жумладан Қўқонда ҳам охириги пайтларгача ҳиндларнинг яшаб савдо ва суд-хўрлик билан шуғулланишларида ҳам намоён бўлади.

Қўқон хонлиги яна Хитой, Афғонистон, Эрон ва бошқа мамлакатлар билан ҳам савдо алоқалари ўрнатган, лекин унинг миқдори кам эди.

Қўқон Бухоро билан яхши савдо алоқаларини ўрнатган. Бухородан Қўқонга бўёқ, ип газлама, шу жумладан Машҳаддан олиб келадиган инглиз материаллари келтирилиб, бу товарлар маҳаллий савдогарларга 12—13 ой муддатга қарзга бериларди. Қўқонга Бухородан яна оз миқдорда бўлса ҳам ҳинд атторлик товарлари ва Қобулнинг тўн ва саллалари келтирилар эди.

¹ Гейнс А. К. Собрание литературных трудов. т. II. СПб, 1888, 532—535-бетлар.

² Туркестанский сборник, т. 5, 319—320-бетлар.

Бухоро бозорига эса қўқонликлар рус темири, чўян ва пўлагидан ясалган буюмлар, шунингдек, гуруч, тамак, рўмол ва баъзи хитой ва маҳаллий ипак газламалари, чой, чинни идишлари олиб келишарди. Аммо бу савдо алоқалари ўзаро урушлар туфайли тўхтатиларди. Лекин шунга қарамай Қўқон — Бухоро савдо алоқаларининг ўзига хос афзалликлари ҳам бор эди. Масалан, юкни ташинишда Қўқон — Бухоро йўлида аравалар ишлатилар эди, чунки «бу ерларнинг ўзи савдогарларнинг бундай юк ташиниши учун қулайликлар яратганди. Аммо асосий юк ташувчи туя эди. Бухородан Қўқонга карвон 20—22 кун юрарди. Юк ташувчи туя учун 2,5—3 тилло тўланар эди»².

Карвон йўли қуйидагича эди: Бухоро — Самарқанд — Жиззах — Зомин — Ҷратепа — Хўжанд — Маҳрам — Бешариқ — Қўқон. Шунингдек: Бухоро — Самарқанд — Янгикўрғон — Жиззах — Ровот — Жом — Ҷратепа — Хўжанд — Маҳрам — Бешариқ — Қўқон.

Ички ва ташқи савдони ривожлантиришда карвон йўлларининг аҳамияти каттадир. Бу борада М. А. Терентьевнинг маълумотлари диққатга сазовордир:

1. Қўқондан Тилов ва Кандир тоғ орқали Тошкентга. Бу йўл Тиловгача икки йўналишга бўлинади: бири Ангреннинг чап томони орқали Курд волости орқали Бишкент, Тўйтепа ва Тошкентга борарди; иккинчиси эса Тилов ёнидаги Ангрендан ўтиб Қорахитой қишлоғидан икки йўналишга бўлинарди: бири — Тўйтепага, иккинчиси — Қовардан Ниёзбек ва Тошкентга бўлиниб, бу йўл энг узун ҳисобланар ва фақат сув тошқинлари вақтида Тўйтепадан Тошкентгача юриб бўлмаслиги сабабли фойдаланилар эди.

2. Қўқондан Уч тоғи орқали Мирзо Работ ёнидан. Бу йўл Уральск (Работ) станциясида 7 верст етмасдан икки йўналишга бўлинарди: бири — Бишкент ва Тўйтепага, иккинчиси — чапроқ юриб Бўка, Жафон, Зангиота (Зангиота) қишлоғи орқали Тошкентга.

3. Қўқон ва Намангандан Тирс орқали йўл бор эди, у Чотқол водийсидан юқори кўтарилиб, кейин Қорабура дарасидан ўтиб Авлиёота уездига бориб бир ўзанги чапга йўналиб Чимкент уезди орқали Еттисув тоғи, Оқжар волости ва Қоплонбек билан Тошкентга борарди. Бу йўлдан фақат ёзда фойдаланиларди, чунки қиш пайтларида бу ерларда қор кўп бўларди. Иккинчи ўзанги

¹ Небольсин П. Н. Ҷша асар. 6-бет.

² Ҷша жойда, 13-бет.

Сайрам водийсидан Тилов орқали Қўқонга. Бу йўл Сайрам водийсидан Етгисув ва Оқжар волостларидан ўтиб дарвоз (дарбесень) давонидан ўтиб Александровск волостига келиб, Хўжанд кўприги орқали Чирчиқ дарёсидан ўтарди, кейин Кучқўргон, Хитойтепа, Қанжиғал волостлари орқали Тиловгача бориб катта Қўқон йўли билан Қўқон шаҳрига борарди. Бу йўл асосан қўй подаларини Авлиёота уезидан Қўқонга ҳайдаб ўтиш учун фойдаланилар эди¹.

Карвон йўллари ҳақида М. Венюков ҳам қизиқарли маълумотлар қолдирган. Масалан, унинг маълумотига кўра Тошкентдан Қўқонга карвон йўли бўлиб, у ерда араваларда ҳам юриш қулай бўлган. Бу йўл Қўйлуқ ёнида паром орқали Чирчиқ дарёсидан ва Чилмаҳрам олдида Сирдарёдан ўтарди. Авлиёотадан Қўқонга эса қийин йўл бор эди. У тоғлар орқали Қорабура ва Чаниш (Жомашу?) дарёсидан ўтиб Наманган орқали—Эски-обод қишлоғи билан Қўқонга келарди. Бу йўл билан карвон Фарғона текислиги бўйлаб Санг ёнида Сирдарёдан ўтиб 20 вёрст қумлардан юришга тўғри келарди. Намангандан Тошкентга яхши ва аҳоли яшайдиган қулай жойлардан ўтадиган йўл мавжуд эди. Ўшдан Жиззахга борадиган аравада юришга қулай бўлган катта карвон йўли бўлиб, у асосан Фарғона водийси орқали ўтар эди. Бу йўл шунингдек Марғилон, Қўқон ва Хўжандга олиб борарди.

Қўқондан Кўлобга эса Қоратегин ва Воҳан ҳудуди орқали Риштон, Лангар, Шоҳкөнд довони, Чимилдир ва Хонободга йўл бор эди².

Қўқон — Русия савдо алоқалари йилдан-йилга кучайиб борарди. Масалан, И. Янжул Оренбург божхонасига юз йил (1758—1853 й.й.) давомида тушган божларни³ таҳлил этган. Рус савдогарлари авваллари 100 фоиз, кейинчалик 70 дан 50 гача, лекин 40 фоиздан кам бўлмаган фойда олганлар⁴. Рақамларни таҳлил қилиб, И. Янжул такидлаган эдики, 1758 йилдан 1855 йилгача товар экспорти 174000 дан 2171000 кумуш рублга, импорт эса 37000 дан 676000 кумуш рублгача ошган⁵. Шундай

¹ Терентьев М. А. Статистические очерки. СПб., 1874, 113-бет.

² Венюков М. Опыт военного обозрения, 350—351-бетлар.

³ Четга олиб чиқиладиган ёки четдан олиб келинадиган товарлардан олиннадиган солиқ.

⁴ Янжул И. Исторический опыт торговли со Средней Азии. Туркестанский сборник, т. 375, 96-бет.

⁵ Янжул И. Исторический опыт торговли со Средней Азии. Туркестанский сборник, т. 378, 98-бет.

қилиб экспорт импортга нисбатан 1495000 руб. кўп бўлган. Бу эса товар алмашуви 3,2 марта ошганлигидан далолат беради.

В. В. Вельяминов-Зернов 1854 йили рус-қўқон чегарасини (бу ерда савдо алоқалари эътиборга олинмоқда) кепгайтиришнинг аҳамияти катталигини таъкидлаб бундай деб ёзган эди: «Қўқон мутлақо саноатсиз мамлакат, унинг атрофидаги халқлар у билан тенг даражада ёки ундан ҳам паст даражада ривожлангандир. Унинг қўшпилари ичида Россиядан ташқари бирорта ҳам ривожланган¹ мамлакат йўқ. Бу ҳол эса биз учун жуда қулайдир. Равшанки, Қўқон маҳаллий имкониятлар билан ўзининг зарурий эҳтиёжларини қондира олмайди. Агарда у бирор ердан товар олмоқчи бўлса, фақат биргина Россиядан олиши мумкин.

Қўқон — Россия савдо муносабатларига генерал-майор Черняев ҳам маълум даражада эътибор берган. У 1865 йил 23 апрелда бундай деб ёзган эди: «Менинг фикримча, бутун Ўрта Осиё хонликларига тегишли бизнинг савдо алоқаларимиз аввало бизнинг савдогарларимиз учун бемалол, ҳеч қандай тўсиқсиз, уларнинг ҳаёти ва товарлари учун хавфсизликни таъминлаш лозим. Бу шартларни таъминласак, савдогарларга тегишли барча масалалар, маъмурият аралашмасдан, ўз-ўзидан ҳал бўлаверади².

Черняевнинг сўзига қараганда, Россиядан Қўқонга темир, мис, пўлат, чўян ва темир буюмлар, чит ва сифатсиз газмоллар, оз миқдорда бахмал, шакар, фаянсли қосалар, кичик ойнаклар, чарм олиб келинар эди. Россияга тобе бўлган қозоқ чўлларида эса қўйлар, думба, ёғ, пиланмаган чарм ва қизил келтирилди³.

«Россияга эса Ўрта Осиё хонликларидан ипак ва иplik товарлар (чопон, матолар, пахта, қуритилган мевалар, гуруч, гиламлар олиб чиқилган. Хонликлардан олиб чиқиладиган ортиқча товарларни Россиядан олиб келинадиган товарларга нисбатан қонлаш учун кўплаб миқдорда олтин ва қумуш тангалар билан тўлдирилган»⁴.

XIX асрнинг 60—70-йилларида Қўқондан Россияга асосан пахта олиб чиқилди. 10 йил (1840—1850 й.)

¹ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Кокандского ханства для русских. Ташкент, Навоий номи Давлат кутубхонаси, қўлёзма бўлими, ПУ — 3579, 83—84-бетлар.

² ЦГВИА России, 1442, оп. ед. хр. 19, 3-варақ.

³ Ўша ерда, 3-варақ.

⁴ Ўша ерда, 3-варақ.

мобайнида ҳаммаси бўлиб 18119 рубллик пахта келтирилган. Бу рақамлар, табиатаң, уруш йиллари ўзгариб турган. Масалан, 1862 йили Қўқондан Россияга 160 рубллик, 1866 йили эса 324136 рубллик маҳсулот олиб чиқилган. Ипак маҳсулотларидан 1862 йили 32831 рубллик олиб чиқилган бўлса, 1863 йилда 10036 рубллик; 1866 йили эса 4009 рубллик чиқарилган. Ваҳоланки, ипак хом ашёси олинб борилган. 1863 йили хом ипақдан 264 рубллик, 1867 йили эса 20820 рубллик, шундан 1862 йили 60 рубллик, 1867 йили эса 13444 рубллик хом ашё олиб чиқилган. Бу рақамлардан кўриниб турибдики, Қўқон хонлиги аста-секин Россиянинг хом ашё базасига айланиб бормоқда эди.

Маълумки, 1865 йили Россия қўшинлари Тошкентни босиб олиб, чоризм қўшни хонликларга ўзининг шартларининг сўзсиз бажарилишини талаб қила бошлайди ва 1867 йили босиб олинган ерларида Туркистон генерал-губернаторлигини таъсис этганлиги сабабли Оренбург ва Сибирь божхоналарини бекор қилади ва уни Тошкентга кўчиради.

Бу борада 1868 йилда Туркистон генерал-губернатори Қўқон хонлиги билан савдо битими тузади. Шунга кўра рус савдогарлари кўплаб имтиёзларга эга бўладилар, улар учун Қўқон хонлигидаги барча шаҳар ва қишлоқлар очик ҳисобланади ва истаган жойларида ўзларига омборхоналар, карвонсаройлар қуриш ҳуқуқи берилади. Шу билан бирга савдо-сотиқ тўғри бўлаётганлигини назорат қилиш учун рус савдогарларига ўзларининг агентларини истаган шаҳарга юбориш ҳуқуқи берилади. Легида уларнинг кўпчилиги рус разведкасининг жосуслари эди. Масалан, Қўқонда бўлган Ключаревнинг рус жосуси бўлганлиги ҳақида ҳужжат бор.

Россиядан Қўқонга ёки бу ердан Россияга олиб келинадиган товарлардан Туркистон ўлкасида тўланадиган миқдордаги божга, яъни товарларнинг нархидан икки ярим фоиз (процент)га тенглаштирилади. Яна рус савдогарлари карвонлари қўшни мамлакатларга Қўқон хонлиги ерларидан бож тўламасдан ўтишлари мумкин эди ва буларнинг хавфсизлиги хонлик зиммасига юклатилади¹. Бундай шароитлар рус савдосига жуда ҳам фойдали эди. Шунинг учун ҳам М. А. Терентьев бундай деб ёзган эди: «Барча мавжуд бозорлардан батамом ўзимиз-

¹ Наши торговые договора с владениями среднеазиатских ханств. «Московские ведомости», 1868, № 277.

ники деб Қўқонни айта оламиз, чунки у уч томондан бизнинг худудимиз билан ўралиб қолган қўшни давлатлар билан деярли ўтиб бўлмайдиган тоғлар орқали кесилгандир»¹.

1870 йили Россия билан Ўрта Осиё савдо муносабатини ривожлантириш ва савдогарларни истеъмолчилар билан яқинлаштириш мақсадида Туркистон генерал-губернатори Фон Кауфманнинг фармонида биноан Тошкент шаҳрида савдо ярмаркаси очилади. Бу борада қўқонлик савдогарларнинг товар алмашинуви (обороти) ҳақидаги маълумотлар диққатга сазовордир, бу эса Қўқон — Россия савдо муносабатлари ҳақида тушунча беради. Бунда ярмарка очилиши билан Қўқон хонлигининг хом ашё, айниқса пахта, мато, сарнак, ип ва ипак билан таъминлаш борасидаги мавқеининг ошиб бораётганини кўриш мумкин. Масалан, ярмаркага ҳаммаси бўлиб 206039 рубллик пахта келтирилган бўлса, шу жумладан, Қўқондан 90152 рубллик; мато—118417 рубллик, шу жумладан Қўқондан 84840 рубллик; сарнак—24664 рубллик, шу жумладан Қўқондан 23771 рубллик; ипак — 17007 рубллик, шу жумладан Қўқондан 14614 рубллик келтирилган².

Қўқон Россиядан тўғридан-тўғри 600 000 рубллик товар оларди, тошкентлик савдогарлар орқали эса 2 миллион рубллик, жами 2 миллион 600 минг рубллик товар оларди. Бу эса Қўқон бозорининг истеъмол қуввати эди³.

Тошкент ярмарка қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган статистик маълумотларга қараганда, 1871 йили Тошкентга Қўқондан қуйидагилар олиб келинган эди:

Ипак 3766 пуд 22 фунт — 589781 рубллик.

Сарнак 2846 пуд 26 фунт — 47326 рубллик.

Жами 6613 пуд 8 фунт — 637107 рубллик.

Кейинги 1872 йили эса:

Сарнак 2188 пуд 2 фунт — 46097 рубллик

Ипак 4832 пуд 9 фунт — 798088 рубллик

Жами 7020 пуд 11 фунт—844185 рубллик.

Бу рақамлар шундан далолат бермоқдаки, Қўқон хонлигида пиллачилик ниҳоятда ривожлана борган. «Бу-

¹ Терентьев М. А. Россия и Англия в борьбе за рынок. СПб, 1876. 49-бет.

² Терентьев М. А. Статистические сборник Среднеазиатской России, СПб., 1874. См., Примечание к ведомости, № 8.

³ Терентьев М. А. Россия и Англия в борьбе за рынок. СПб., 1876, 53—54-бетлар.

тун Ўрта Осиё ўн йил давомида зўра бераётган (816616 рублик олиб келинган) миқдорни эндиликда фақат биргина Қўқоннинг ўзи бермоқда», деб хулоса қилади М. А. Терештёв¹.

Мавжуд маълумотлар кўрсатиб турибдики, Қўқон ҳокимияти ва чор Россияси ўзаро савдо муносабатларидан манфаатдор эдилар, ваҳоланки, бу даврда Россия амалда савдодан нисбатан кўпроқ фойда олаётганди. Чор Россияси хонликка ўз шартларини айтиб, тадбиқ этаётганди. Қўқон эса бундай қилолмас эди. Қўқоннинг Россиядан савдо қарамлиги айниқса Туркистон генерал-губернаторлиги билан 1868 йилда имзоланган савдо битимида яққол намоён бўлади.

Россия билан олиб борилган савдо муносабатлари Қўқон хонлиги қишлоқ хўжалиги айрим тармоқларининг ривожланишига олиб келди ва рус маданиятининг баъзи жиҳатлари аҳоли турмуш тарзига кира бошлади. Қўқон хонлиги Россиянинг хом ашё базасига ва ташқи савдо бозорига айлана борди. Умуман олганда Россия билан савдо муносабатлари Қўқон хонлиги қишлоқ хўжалигининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатган бўлса, Қўқон шаҳри учун салбий роль ўйнаб, зиён келтирган. Чунки Россия саноат товарларининг олиб келиниши маҳаллий саноат корхоналарини ва айрим ҳунармандларнинг инқирозга учрашига сабаб бўлади.

Россиянинг Қўқон бозорини фаол эгаллаб, уни эксплуатация қилишининг асосий сабабларидан бири Россиядаги 1861 йилги ислоҳот ҳисобланади, чунки бу Россияда йирик капиталистик саноатлар ривожланишига олиб келади ҳамда унга хом ашё ва ташқи савдо бозорлари зарур эди.

ҚЎҚОНДА СОЛИҚ ВА МАЖБУРИЯТЛАР

Қўқон шаҳрида солиқ ва мажбуриятлар тизими Қўқон хонлигидаги тизим билан чамбарчас боғланиб кетган, чунки у хонлиқнинг пойтахти бўлганлиги туфайли солиқдан йиғилган бойлик Қўқон шаҳрига оқиб келган.

Қўқон хонлигида олинадиган солиқлар халққа жуда оғир бўлиб, улар яна турли ҳашарларда, айниқса бой феодаллар уй, сарой, далаларида, қурилиш иншоотлари-

¹ Уша жойда.

да бепул қатнашишга мажбур қилинарди. Шунинг учун ҳам халқнинг порозилиги ортиб боради.

А. Л. Куннинг маълумотига қараганда, расмий солиқлар қуйидагилардан иборат бўлган: натурал хирож ёки ўндаи бир солиқ, закот—товардан олинадиган савдо солиги ва ҳайвонлар ҳисобидан олинадиган солиқ, бозорда савдогарлардан олинадиган солиқ, тарози солиги, дарёдан ўтиш учун солиқ, туз божи. Яна махсус солиқлар ҳам бўлган.

Солиқлар хоссачи ва бекликларга бўлинган. Хоссачи — бу даромад хон хазинасига тушган. Беклик — бу даромад бек хазинасига тушган. Хон хазинасига деярли барча солиқлар келиб тушарди, лекин улар асосан Қўқон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқлардан йиғилган. Бошқа ерлардан эса хон хазинасига фақат қуйидагилар тушар эди: 1. Товар ва ҳайвонлардан йиғиладиган закот; 2. Сирдарё кечувларидан олинадиган бож; 3. Туздан; 4. Хоссачи жойлардан олинадиган солиқ; 5. Хон маблағига қурилиб, ижарага берилган дўкон, карвонсарой, омборлардан йиғиладиган солиқлар; 6. Тўй маросимларидан йиғиладиган солиқлар; 7. Мерос бўлишдан йиғиладиган солиқ.

Вилоят ҳокимларига хирож ва танобона солиқларини олиш ҳуқуқи берилган эди. Худоёрхоннинг охири даврларида (1865—1875 йй.) хон хазинасига ҳар йили бир ярим миллион рубга тенг солиқ тушарди¹.

XIX асрнинг биричи ярмида хонлик даромади натура ва пулдан иборат эди, уларнинг бир қисми вилоят ҳокимлари томонидан қўшни сақлаш учун сарфланадиган харажатларга ва бошқа мақсадларда ишлатилар эди. Қўлган қисми хон хазинасига тушарди. Шоли, бугдой, жўхори ва бошқа донли экинлардан ғалланинг бешдан бир қисми солиқ сифатида олинган. Мевазор боғлардан, узумзор, сабзавот, пахта ва бошқа ўсимликлар экиладиган ерлардан эса унинг сатҳи майдонига нисбатан солиқ тўланарди. Бундай ерлардан олинадиган солиқ тури «танобона» деб аталарди. Шу билан бирга танобона солиги экилган нарсаларни эътиборга олган ҳолда унинг миқдори билан белгиланган. Масалан, терак ва қайрағоч экилган бир таноб ердан 50 тийин, қовун, тарвуз, бодринг, беда, тут, пийёз ва баҳорги сабзи экилган бир

¹ Кун А. Л. Очерки Кокандского ханства, 1877, 5—8-бетлар.

тапоб ердан 1 сўм, узумзор ва мевали дарахтлар экилган бир танооб ердаи эса 2 сўмдан солиқ солинган¹.

Шаҳарлардан олинадиган солиқлар ундаги ҳовли-уйлар сонига, дўконлар ва айрим ҳунармандларнинг маҳсулот турларига нисбатан белгилаб йиғилган.

Аҳоли қайси бекнинг тасарруфида бўлса, ундан йиғиладиган хирож ўша бекнинг ихтиёрида бўлган. Шунинг эвазига у қўшин сақлаш ва уруш бўлганда хоннинг талабига кўра маълум миқдорда қўшин тўплаб олиб бориши шарт эди.

Хирож қўшдан йиғилган, бир қўшга эса уч-беш ботмов галла экилган.

Қўқон хонлигида хирожни йиғиш шаҳар беги томонидан саркорга топширилган. Бу маънабга тайинлангандан кейин саркор ўзига ёрдамчилар қилиб мироблардан ёллар эди. Ёрдамчилар сони шаҳарга тегишли ерлар печта қисмга бўлинганлигида келиб чиқилган. Ҳар бир шундай қисмни ариқ оқсоқол бошқарар эди. Баҳорги иш мавсуми бошланиши биланоқ саркор ҳар бир қисмга биттадан миробни юборарди. У эса ёз давомида экин ерларини ва эгаларини аниқлаб, рўйхатга олиши лозим эди. Ҳосилни йиғиш даври келганда ҳар бир қисмга биттадан мулла юборилган. Унинг келиши билан оқсоқол, мулла ва мироб бир комиссияни тузиб, хирож рўйхатини тузар эди. Улар ҳар бир галла ҳосилини ўлчовдан ўтказиб, солиқ миқдорини аниқлаб, рўйхатга киритишган. Саркор бу рўйхатни аҳолидан суриштириб бўлгач, бек ҳузурига бориб, уни тасдиқлаш учун топширган. Бу рўйхат тасдиқлангунча ҳар бир киши бекнинг олдига бориб, ўз эътироз ва илтимосларини айтишлари мумкин эди. Бек одатда ўзининг айдоқчиларини ва айрим ўзига яқин кишиларини ёки қози ва саркорга қарашли бўлган камбағалларни солиқдан озод қиларди ва рўйхатдан ўчирарди. Одатда бундай ўчирешлар камдан-кам бўларди, чунки саркор рўйхатга киритгандан сўнг у ўзининг ҳақлигини тасдиқлашга ундарди.

Рўйхат тасдиқлангандан кейин ҳамма сўзсиз ва кечиктирмасдан белгиланган миқдордаги солиқни тўлаши шарт эди, чунки унгача йиғилган ҳосилни сотишга ҳақли эмасди².

¹ Паптусов Н. И. О податях и повинностях, существовавших в бывшем Кокандском ханстве в последние годы правления Худаяр хана. См. Туркестанские ведомости, 1876, № 16.

² Современная летопись. 1876, № 24.

Ҳосилни ўлчашда ва солиқ миқдорини белгилашда, йиғиб олишда суистеъмоллик қилиш ҳоллари тез-тез бўлиб турарди. Бу эса аҳоли учун оғир мусибат эди.

Фарғона вилоятининг губернаторининг хирож йиғиш ҳақидаги рапорти диққатга сазовордир. Ушбу ҳужжат 1879 йилга тегишли бўлса ҳам, аммо ўрганаётган даврга ҳам тўғри келади, чунки бу солиқ тури Қўқон хонлиги давридагидек сақланиб қолган эди ва хонлик бекор қилинганлигига атиги 3 йил бўлган эди холос. Рапортда ёзилишича, «хирож рақами ҳақиқатга яқин келтирилган. Масалан, Қўқон уезида 200 (минг — Ҳ. Б.) танобдан 240 (минг — Ҳ. Б.) руб. хирож йиғилган; Андижон уезида 360 минг танобдан 450 минг руб. тўланган; Наманганда 135 минг танобдан 140 минг руб берди; Чустнинг 120 минг таноби эса — 148 минг руб.; Исфаранинг 108 минг танобидан — 109 минг руб. ва Ўшнинг тахминан 60 минг танобидан — 69 минг руб. солиқ йиғилди. Шундай қилиб Фарғона вилоятининг 1848000 таноб еридан 1463000 руб. хирож солиғи йиғилди¹.

Кўчманчи халқ 40 бош ҳайвондан бир дона солиқ тўларди. Савдо карвонларидан вилоят ҳокими ёки унинг вакили солиқни оларди. Чет элдан келган савдо карвонлари бир марта умумий нархидан 2,5 фоиз солиқ тўлар эди. Шу ва кўчманчилардан олинадиган солиқнинг номи закот эди. Бу борада Туркистон генерал-губернатори К. П. Фон Кауфман имзолаган «Туркистон генерал-губернаторлигидан савдо-сотик қилиш ҳуқуқини олиш муваққат Низомининг лойиҳасига тушунтириш записи» диққатга сазовордир. Унга мувофиқ, мусулмон шариатига кўра закот — бу ҳар бир мусулмоннинг мажбурий солиғи бўлиб, ўзининг қонуний мулкининг 40 дан бир қисмини ўз ихтиёри билан худо йўлига яхши ният билан тўлашидир. Шу билан бирга умумий мусулмон хазинаси (байт-ул-мол), закотга ўхшаб, кофирлар билан муқаддас урушлар олиб бориш учун ишлатилар эди. Бу мусулмонлар шариатига мувофиқ мусулмон жамиятига юклатилган эди ва шу муносабат билан закотни йиғиб олишни ҳам ўз зиммаларига олишганди. Шундай қилиб ҳар бир мусулмон ўз ихтиёри билан ҳудожўй ишлар учун берадиган закот, аввал у мажбурий солиққа айланди, кейинчалик эса мусулмон хазинаси ҳукмдорининг фойда келтирадиган даромадига айланиб қолганди. Шундай қилиб Ўрта Осиё хонликларидаги савдо-сотик тизими му-

¹ ЎзР МДА, И — 1-фонд, 14-рўйхат, 339-иш, 10—11-варақлар.

Судмон қонуниятларида тавсиф этилган ҳақиқий, маъ-
мунга тўғри келмас эди.

Ўрта Осиё хошлиқларида авваллари ҳар бир савдо-
гар ўз қарвонларини шаҳардан ташқарига чиқаришдан
аввал нечта туя, қанча товар ва қаерга юборилаётганли-
гини закотчига хабар қиларди. Закотчи эса дарҳол ўзи-
нинг вақилини айтган савдогарнинг товарларини кўриш
учун кўрсатилган қарвонсаройга юборарди. У келиб то-
варларни юзаки қараб, тугунларни ечмасдан, умумий
баҳони белгилаб, ундан 2,5 фоизи ҳисобидан закот миқ-
дорини белгилар эди. Бундан ташқари закотчи патта
ёзиб бериши учун ўзининг фойдасига ҳар бир пуд ҳи-
собидан бир тангадан олар эди. Савдогар бу паттани ол-
гандан сўнг бир йил давомида Қўқон хонлигида кўрса-
тилган маблағи миқдоридан бошқа закот тўламасдан сав-
до қилиши мумкин эди.

Умумий маблағ миқдоридан бир йилда бир марта за-
кот олишган. Агарда савдо-сотиқ мобайнида кўрсатилган
маблағ олиб кетса, савдогар йил охирида ортиқча маб-
лағнинг 2,5 фоизини закот учун қўшимча тўлаган.

Агар ташқаридан келаётган савдогар закот тўлама-
ган бўлса, у шаҳарга кирмай туриб закотчига хабар бе-
риши шарт эди. У эса савдогар қарвонини текшириб,
юқларини очиб кўрар ва закот тўғри тўланганлигини
текширарди.

Яҳудий ва христианларга тегишли товарлардан эса
5 фоиз закот олинган.

Чет эллардан келадиган қарвонлар икки марта за-
кот тўлашган: аввал ўзининг ватанида, сўнгра товарни
олиб бораётган мамлакатда. Агар қарвон савдо қилмас-
дан бирор хонлиқдан фақат ўтиб борадиган бўлса ҳам
олдидан закот тўлаши лозим эди.

Қўқон хонлигида ҳайвон подачи эгасидан уларни сот-
гани олиб кетаётганда закот олишган. Уларнинг нархи-
дан 40 дан бир қисмини закот учун тўлашлари лозим
эди. Олтин ва кумушдан ҳам 40 тилладан 1 тилло олин-
ган.

Шаҳарга бириктирилган қирғиз ва қозоқларнинг по-
дасидан закот олинган. Бунинг учун уларнинг овулларига
закотчи юборилган, подаларидаги ҳайвонлар саналиб ҳар
40 бошдан биттаси закот учун олинган. Агарда подасида-
ги ҳайвон 40 тага етмаса ҳамда олтин ва кумушлари
20 тиллодан ошмаса закот олинмас эди.

Қўқон ҳокимияти закотни ҳисобга олмас эди ва барча
йиғилган маблағ закотчида тўпланган. У эса ўз ихтиёри ва

инсофига қараб хон ва бекка маълум қисмини юбориб турган. Зақотчи зиммасида асосан ҳарбий қўшинни қурол, мис ва темир билан таъминлаб туриш мажбурияти бор эди. Масалан, Тошкентда ҳар йили 60 000—80 000 тилло зақот йиғилган.¹

Қўқон хонлигининг асосий шаҳарлари ва уларга бириктирилган вилоят хонга қуйидагича даромад келтирган:

1. Қўқон — 80—90 минг чорик турли хил ғалла, 190 000 тилло зақот ва 10 000 тилло танобонадан, яъни ер солиғидан.

2. Тошкент, шимолий ҳудуди билан 600 000 чорик турли хил ғалла, 60 000 тилло зақот ва 3 000 тилло танобона.

3. Қурама — 309 000 чорик шол (гуруч), 200 000 чорик бугдой ва 100 тилло танобона.

4. Наманган, Тўрақўрғон ва Чуст билан бирга — 800 000 чорик турли хил ғалла, 50 000 тилло зақот, 4 000 тилло танобона.

5. Ўратепа — 200 000 чорик бугдой, 2 000 тилло зақот ва 1 000 тилло танобона.

6. Ўш — 1000 чорик бугдой, 1000 чорик зиғир (ячмень) ва 10 000 чорик жўхори.

7. Андижон — 25 000 тилло зақот.

8. Толмазор, Қува ва Шаҳрихон — 100 000 чорик гуруч, 200 000 чорик бугдой ва 4 000 тилло танобона.

9. Марғилон ва Ёрмозор — 200 000 чорик турли хил ғалла, 20 000 тилло зақот ва 2 000 тилло танобона.²

1848 йилги парх-навони ва бир тиллонинг Россия пулига 12 руб. 80 коп.га тенглигини ҳисоблаганда Қўқон хони рублга нисбатан қуйидагича даромад олган:

Қўқон — 6528000 руб.

Тошкент — 4646400 руб.

Қурама — 3852800 руб.

Хўжанд — 2905600 руб.

Наманган — 5811200 руб.

Ўратепа — 1318400 руб.

Ўш — 3800 руб.

Андижон — 320 000 руб.

Толмазор, Қува ва Шаҳрихон — 2184500 руб.

Марғилон — 1561600 руб.³

¹ ЦГИА России, СПб. ф. 573. оп. 2, ед.хр. 2173, 12—13-варақлар.

² Записки ИРГО, т. III. СПб. 1849, 214—216-бетлар.

³ Ўша жойда.

Умуман Қўқон хонлигининг барча даромади 29166900 рублга тенг бўлиб, бундан ташқари яна Қашғардан 128 000 руб, Исфара, Чинғози ва бошқа жойлар, яна тамаки ва турли хил бошқа маҳсулотлар учун вилоят ҳокимлари томонидан тўланадиган маблағ ҳам бор эди.¹ Булар эътиборга олинса даромад миқдори яна анча ошади.

Россия Қўқон хонлигининг бир қисмини (Туркистон, Чимкент, Тошкент ва бошқалар) босиб олганлиги, хон хазинасига тушадиган даромад анча камайиб қолганлиги сабабли 1874 йил 10 июнда Худодёрхон қўшимча янги солиқ турини жорий этади. Аъваллари истаган фуқаро кераклигича чўп, ўтин, қамиш, ажриқлардан текин фойдаланган эди. Қўшимча солиқ жорий этилгандан сўнг ҳар бир киши хон фойдасига уларнинг ярмини топшириши керак эди. Бундан ташқари шаҳарга киришда дарвозахонада ҳар бир арава чўп, ўтин шохи учун ярим танга ва бозордаги бир ўрин учун бир тангадан солиқ олинар эди.

Ариқлардаги мавжуд зулукларни қўриқлаш учун махсус одамлар тайинланиб, муҳтож беморлар учун зулуклар сотила бошланади. Шохли қорамол сотилаётганда ҳар бирдан бир танга, қўйдан эса ярим тангадан солиқ олинади. Қўқон шаҳрига олиб келинаётган товарлар нархининг ўндан бир қисми закот учун ола бошланади. Бундан ташқари товар сотилаётганда яна 5 фоиз нархидан солиқ олинадиган бўлади. Бир туядаги ипак ёки пахта юкидан 10 тангадан солиқ олинади. Яна чакана савдода буюмнинг қийматига ва турига (масалан, этик, кўйлак ва ҳоказо) қараб 2 тийиндан 10 тийингача олина бошланади.

Ҳар бир чорик (4 пуд) ғалладан сотилаётганда 2 тийиндан солиқ тўлаш лозим эди. Бир арава сабзавот ва мевадан уч танга, яна шулардан хирож ва танобона ҳам олинган. Шунингдек, бозорда жой учун ҳам пул тўлаш керак эди. Ҳар бир коса сут ва ёғдан 1 тийиндан олинган. Бозорга олиб келинган ҳар бир жуфт ёввойи ўрдак ва ғоздан биттасини хон фойдасига бериш керак эди. Ҳар бир уй паррандасидан эса 1 тийин, 100 дона тухумдан эса бир тангадан олинган. Ҳайвон учун закот тўланган, бундан ташқари улар сотилаётганда яна ҳар бир туя, от ва эшак учун бир тангадан йиғилган.²

Хон қарамогида бир нечта ўргатилган айиқ, бўри ва

¹ Уша жойда.

² УзР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 60-иш, 195-варақ.

ийлар бўлган. Уларни бозорга юбориб, томоша этган ҳар бир дўкон эгасидан бир тийиндан йиғилган. Яна хоннинг масхарабозлари ҳам бозорга келиб, ўз ҳунарларини кўрсатиб, бундан йиғилган пуллар хоннинг хазинасига тушиб, озиқ-овқат учун ишлатилган. Мачитга тайинланаётган ҳар бир имом хонга беш тангадан тўлаши керак эди. Хон қаерда суннат тўй бўлаётганини билиб қолса у ерга ўзининг мусиқачиларини юборган. Уларнинг ҳар бири тўйда биттадан чопоң олганлар. Мусиқачилар хонга 2 тиллодан 5 тиллогача тўлашлари шарт эди.

Ҳар йили баҳорда ҳушармаңдлар хонга 100 тиллодан 1000 тиллогача пул тақдим этиши лозим эди. Агарда уларнинг бирортаси буни бажармаса, айбдор «жиноятчининг» бошлиғи қалтакланган¹.

1875 йил 2 октябрда махсус топшириқлар катта машаабдори А. Л. Қун К. А. Кауфманга йўллаган маълумотномасида бундай деб ёзади: «Мусулмон давлатларининг шариатига мувофиқ хирож солиғи терилган маҳсулотининг бешдан бир қисмини, таноб учун 5—10 танга, савдо товарларидан закот — 1/40, ҳайвондан ҳам закот ўшанча тўланган.

Урта Осиё ховликларида юқорида кўрсатилган тўғри солиқлардан ташқари хон даромадига (Бухорода, Хивада, Қўқонда ва руслар эгаллаган ҳудудларда) яна қуйидагилар қўшилган:

1. Тағи жой — савдо жойи, бозордан тушадиган даромадлар.

2. Никоҳи тариқа — уйланиш учун никоҳ қозоғини ёзиш ва ворисларга мулкни бўлиб бериш учун.

3. Луқата — мулкни тақсимлаш учун.

4. Тарози пули — тарозини ишлатиш учун.

5. Уй ва турар жойдан тушадиган даромад.

6. Қема пули — дарёдан ўтказиш учун.

7. Тамаки пули — тамаки экилган ер учун.

8. Намаки пули — туз қонидан олиб чиқиладиган туз учун тўланидиган пул.

9. Риза пули — ризаворлардан тушадиган даромад.

Бу солиқларга қўшимча қилиб Худоёрхон яна қуйидагиларни қўшган:

1. Харажат пули — кўчманчилардан олинадиган хирож.

2. Қарағай пули — тоғлардан бозорга олиб келинадиган ёғочдан тушадиган даромад.

¹ Уша жойда, 196-варақ.

3. Ўтин пули — шох, чакалак, тиканак, қамишлардан тушадиган даромад.

4. Даллол пули — бозорда сотув-олувда иштирок этган даллолга берилган пул.

5. Кўк пули — майсазор учун олинадиган солиқ.

6. Сув пули — тоғлардан ариқ орқали сотилган сув учун.¹

Кўқон хонлиги бекор қилиниб, Фарғона вилоятининг таъсис этилиши муносабати билан рус маъмурияти махсус комиссия тузиб, Худоёрхон даврида қандай солиқ ва мажбуриятлар мавжуд бўлганлиги ҳақида маълумот тўплаши лозим эди. 1876 йил март ойида бу комиссия фақат давлат даромадига тўланадиган солиқларни ва Кўқон шаҳри йиллик даромадига оид маълумотларни тўплади, холос. Бу маълумотларга қараганда, уларга хирож, танобона, закот ва хонга тегишли дўкон, фабрика, завод ва дарёдан кечувлар, ижарага берилганлардан тўпланадиган маблағларгина киритилган. Худоёрхонга хизмат қилган мирза ҳисобчиларнинг берган маълумотларига кўра, хон хазинасига тушадиган маблағлардан ер маҳсулотларидан олинадиган хирож миқдори 944600 руб, танобона — 182 440 руб, товар ва ҳайвонлардан олинадиган закот — 197 500 руб, ижарага берилган маъмурият биноларидан — 26940 руб, Сирдарё кечувидан — 10 000 руб, жами 1361480 рубга тенг эди.² Албатта, бу рақамда энг кам миқдорда деб ҳисоблаш керак. Чунки ҳали рус комиссияси аниқ ва тўла маълумотлар тўплашга улгурмаган эди.

А. Л. Куннинг тўплаган маълумотларига қараганда, Худоёрхоннинг охириги хонлик даврида бир йиллик даромади 2,5 миллион рублга тенг бўлиб, бекликлар бўйича қўйидагича кўринишга эга эди (134-бетдаги жадвалга қаранг).

Бу даромадларга яна туз учун олинадиган закот, Сирдарё кечувидаги ижарага берилган кемадан олинадиган ва асосан уйлардан олинадиган даромад — 250 000 рублли қўшниш лозим. Бу даромадларнинг жамини ҳисоблашда А. Кун фақат шарнатга мувофиқ олинадиган солиқларни ҳисоблаган холос.³

Кўқон хонлигида яна қўйидаги солиқлар мавжуд эди:

1. Савонч закот — туялар сақлаш ҳуқуқини олиш учун.

¹ УзР МДА, II—715-фонд, 1-рўйхат, 64-иш, 59-варақ.

² Уша жойда, 67-иш, 190-варақ.

³ Кун А. Л. Очерки Кокавдского ханства, 8—9-бетлар.

№	Бекликлар номи	Деканликка би- ринчирилган кўчлар сони	Ўқитилган кўчлар сони (болтонга ўл- ловия)	Тилло билан олинган солиқ					товарлардан закоғ
				пахта ва по- лиз экинла- ридан таноб солиғи	кўчманчи аҳолидан ҳай- вонлар учун олинган закоғ	бозорлардан тарози ва бошқа тур- даги закоғ солиғи			
1.	Маҳрам	26	17000	2772	300	800	—	—	
2.	Сўҳ	6	8000	600	1000	400	—	—	
3.	Қўқон	368	230000	55700	28200	12000	2300	—	
4.	Марғилон	420	40000	8000	3300	1800	8000	—	
5.	Ул	20	27000	600	—	—	—	—	
	Шаҳрихон	20	50000	—	—	—	—	—	
	Асака	12	—	8000	—	—	—	—	
6.	Ўзганд	8	25000	—	2400	1000	—	—	
7.	Булоқболли-	6	12000	300	2000	500	—	—	
8.	Аравон	8	13000	500	300	300	—	—	
9.	Анджон	80	100 000	25000	5200	6820	—	—	
10.	Балиқчи	15	40 000	3000	1500	1000	—	—	
	Наманган (хосса қиш- лоқлари билан)	62	68000	17000	600	4680	100	—	
11.	Чортоқ	6	10100	800	300	400	—	—	
12.	Навкат	4	18000	800	150	100	—	—	
13.	Қосон	12	20 000	—	600	600	—	—	
14.	Қуст	18	26550	1000	700	400	—	—	
15.	Бободархон	12	6000	1200	6000	300	1000	—	
	Жами	803	707550	131672	47350	31100	33100	—	

2. Соғлиқ закот — кўйлар сақлаш ҳуқуқини олиш учун.

3. Хунармандлар корхоналаридан олинадиган солиқ.

4. Кўш солиғи.

5. Бозор солиғи — сотиш учун бозорга олиб келинган ҳайвонлардан: кўйдан — 5 тийин, от ва шохли ҳайвондан — 10 тийин, туядан — 20 тийин.

6. Тарози пули — ҳар бир пуд ғалладан сотилаётганда ярим тийиндан олинган.

Генерал-майор Гейнснинг сўзига қараганда, «биринчи қарашда тарози пули оғир эмасдек кўринади, аммо мазмунан у оғир юк бўлиб сотувчига тушарди».¹ Унинг оғирлиги шунда эдики, ижарачилар тарози пулини ғалла тортаётганда эмас, балки шаҳардан ташқари ҳар бир юклик туяни тўхтатиб ғалладан, шунингдек ҳар бир тортиб ўлчанадиган нарсалардан ундирган. Бунинг устига белгиланган миқдорда эмас, ундан ҳам кўпроқ олинган.

7. Намак (туз) ва кўмир солиғи — туз ва кўмир юкланган ҳар бир туядан 20 тийиндан олинган. Туз асосан ёзда келтирилган, чунки бу вақтда тузли конлардан туз олиш имкони бўлган. Кўмирни (писта кўмир, ўтин ёқилгандан кейин қолган кўмир) қирғизлар тоғдан шаҳарга олиб келишар эди. Туз ва кўмир аҳоли учун энг керакли эҳтиёжлардан бири ҳисобланган. Масалан, бир қоп кўмир 25—30 тийиндан сотилган. Бир туяга 3—4 қоп юк юкланган. Шундай қилиб қирғизлар (қозоқлар) кўмирга нархидан 20 фоиз кўпроқ миқдорда ҳақ тўлашган.

8. Шаҳарга от, туяда, аравада юк билан кириш учун махсус солиқ тўланган. Бу солиқ ўртача юклик отдан 10 тийиндан, туя ва аравадан эса 20 тийиндан олинган. Шундай солиқ умуман барча бошқа юклардан: ўтин, қамш, сөмон ва ҳоказолардан олинган.

9. Тўй солиғи. Ҳар бир қиз эрга тегиши учун 2 сўм, ҳар бир хотиндан 1 сўмдан хазина фойдасига солиқ солинган.²

1875 йилга келиб Қўқон хонлиги асосан Фарғона водийси билан чекланиб, хон хазинасига тушадиган даромад камайиб кетган эди. Шунинг учун иложи борича аҳолидан кўпроқ солиқ йиғиб олишга ҳаракат қилинган.

Юқорида Н. Н. Пантусов маълумотларига асосланган ҳолда хоннинг йиллик даромади ҳақида айрим рақамлар

¹ ЎЗР МДА, 1-фонд, 14-рўйхат, 8-иш, 13-варақ.

² Уша жойда, 12—14-варақлар.

жадвали берилди. Муаллиф уни тилло ва тапга ҳисобида келтирган. Биз уни 1875 йилги нарх-навога нисбатан, яъни 1 тиллонини — 3 руб. 80 коп, 5 тапгани — 1 руб деб олдик. Бундай қилиб беришдан мақсад уни бошқа жадвалларга таққослаб кўриш имконияти пайдо бўлади¹.

№	Товарлар номи	Бир йилда йиғилган солинқ (рубл хисобида)	Ўзеҳ
1.	Ипак	5130	
2.	Пахта	5000	
3.	Рус мануфактураси	4940	
4.	Ипакли газмол	140	
5.	Кесея	200	
6.	Бўз ва астарлик	200	
7.	Олача	200	
8.	Қўйлақлар	200	
9.	Жун	1000	
10.	Чарм	1000	
11.	Арқон ва шолча (?)	828,40	
12.	Дўппилар	120	
13.	Беда, ўтин, сомон ва ҳ. к.	3040	
14.	Ширивилқлар	1000	
15.	Қўйлар	2000	
16.	Отлар	300	
17.	Ег	4560	Қўқон шаҳар ва унга бириктирилган қишлоқлар билан бирга
18.	Ғалла маҳсулотлари	6240	Қўқон беклиги ва унга қарашли қишлоқлар билан бирга
19.	Пилла	2660	
20.	Тарқат	7000	Атрофдаги қишлоқлар билан
21.	Никоҳона	800	
22.	Кечувлар	14502	Қўйидаги кечувлардан тўшадиган даромадлар эътиборга олинмоқда: Маҳрам, Чилмаҳрам, Оқжар, Фурумсарой, Ғадойтиномас, Аҳси, Шоҳанд, Қирғизқўрғон, Мингбўдоқ, Пунган, Арслонбек.
23.	Аравақашлардан	1000	
24.	Хон дўқонларидаги	8098	Ижара учун

¹ Туркестанские ведомости, 1876, № 13.

Жадвалдан кўриниб турибдики, Қўқон беклигининг ўзиданоқ 70167 рубл. йиллик даромад келган. Бунга яна кўплари киритилмаган. Буни тарози пули солиғидан яққол кўриш мумкин. 138-бетдаги жадвал ҳам П. П. Пантусов маълумотлари асосида олинди.

Хоннинг Бешариқ ва Қонибодомдаги пахта саройида пахта учун тарози пули солиғи миқдори бир йилда 350 тиллогача даромад келтирган. Қўқон шахрига бириктирилган Бешариқ, Яйфан, Қонибодом, Дурманчи, Ултарма, Риштон, Олтиариқ, Янгиқўрғон, Биби-Убайда каби қишлоқлардаги қўйлардан олинadиган солиқни жарчибоши йиғган. Сирдарё кечувидаги ижарага олинган кийимлардан, туз конидан ва шу қабилардан олинadиган солиқларни йиғиш учун махсус хон саркори тайинланган. Масалан, Н. Н. Пантусовнинг маълумотига қараганда, Қоракон (Қамнишқўрғондаги кони спех) ва Оққон (кони сафид) дан 1874 йили 9000 танга йиғилган ва бу солиқни йиғиш учун ҳар ҳафта саркорнинг ишончли вақили у ерларга борган.

Қўқон шахар бозорларидан Худоёрхонга қуйидаги даромадлар келиб тушар эди:

1. Ғалла бозоридан йилига 5 760 рубллик тарози-пули йиғилган. Шунингдек, ҳар бир арава ғалладан 20 тийиндан солиқ олинган.

2. Ипак ва пилла бозоридан эса йилига 4860 рубллик тарози пули йиғилган. Ҳар бир пуд ипак ва пилладан тортаётган пайтда 10 тийиндан солиқ олинган. Бу солиқнинг бир қисми (3600 рубл.) Далоилхона мадрасасининг вақфи эди. Бундан ташқари Қўқон вилоятига тегишли бозорлардан яна пилла сотилгандаги 2520 рубллик тарози пули ҳам йиғилган.

3. Пахта бозоридан эса йилига 5 минг рубл. тарози пули олинган. Бундан ташқари Бешариқ ва Қонибодомдаги хоннинг пахта саройидан 1260 рубл. даромад келтирилган. Шунинг эътиборга олиш керакки, агарда пахтани савдогар олиб келса, ҳар бир югли туядан 20 тийиндан, агарда деҳқоннинг ўзи олиб келса, ундан 40 тийиндан солиқ солинган.

4. Қўқон шахри ва унга бириктирилган қишлоқлардаги бозорлардан йилига 4320 рубл. даромад келтирилган. Мой жувозда олинган бир чакса ёғдан 2—3 тийин солиқ олинган, патта (гувоҳнома) берилган. Акс ҳолда бозорга олиб келинганда солиқ олинган.

5. Мол бозорларда солиқни жарчибоши йиғган. Ҳар йили қўйлардан йиғиладиган солиқ 39600 рублга, отлар-

№	Товарлар номи	Ўлчов бирлиги	Солиқ (тийин ҳисобида)	Изоҳ
1.	Ипак, пилла	пуд	40	савдогарлардан 20 тийин
2.	Пахта	бир туя юк	40	
3.	Ег	чакса	2,5	
4.	Қувжара	чорик	—»—	
5.	Чигит	»—»—»—	—»—»	
6.	Зигир	»—»—»	»—»—»—»—	
7.	Қувжут	»—»—»	»—»—»—»—	
8.	Майиз	»—»—»	5	
9.	Қўй ва эчки	1 дона	5	
10.	Қўзичоқ	»—»—»	2,5	
11.	От ва туя	»—»—»	15	
12.	Бедана (жанги)	1 дона	50	
13.	Товуқ, кабутарлар	»—»—»	1/2	
14.	Этик ва шу кабилар	1 жуфт	1,5	

дан йиғиладиган солиқ эса 54000 рублга тенг бўлган. Қўйлардан йиғиладиган солиқ учун жарчибоши алоҳида мансабдорни тайинлаган, от ва шохли моллар учун эса бошқа одам тайинланган.

6. Никоҳона, тариқат (мерос мулкидан), Сирдарё кечувидаги ижарага берилган кемадан олинадиган солиқ, туз конларидан олинадиган солиқ, луката мулкидан йиғиладиган солиқларни йиғиш хоннинг махсус саркорига юклатилган. Булардан тушадиган даромад 3600 рублга тенг бўлган. Қўқон шаҳри атрофидаги қишлоқлардан никоҳона ва тариқат йиғадиган махсус 3 киши тайинланган. Ҳар бир мулкни тақсимлашдан олинадиган солиқ 3—5 тилло (14—18 рубл.)дан ошмаса юқорида белгиланган махсус одамлар юборилган. Агарда 5 тиллодан ошадиган бўлса қишлоққа хоннинг махсус амалдори борган. Қўқон шаҳрида эса махсус тариқачи бор эди. 1871 йили Қўқон шаҳрида махсус тариқачи томонидан йиғилган солиқ 7000 рублга тенг бўлган (ўртача рақам умуман Қўқон шаҳрида 3200 рублга тенг эди), никоҳона солиғи эса 800 рублга етган (шу жумладан Қўқон шаҳрида 640 рубл эди). 1874 йили Қўқон атрофидаги қишлоқлардан йиғилган майда тариқат (4—5 тиллогача) ва никоҳона 6500 рубл 60 тийинга, Қўқон вилоятидаги кўчманчилардан олингани эса 1706 рублга тенг бўлган.

7. Сомон, ўттич, хоҳа, қовуц, узум бозорларида йи-

ғилган солиқ 2080 рублдан ошиб кетган. Ижара пули эса 2160 рублди ташкил этган.

8. Юқоридагилардан ташқари косиблар, оқсоқоллар ўзларининг жамоаси учун маълум солиқни хон хазинасига тўлаб турганлар. Бундай солиқлар сотув ва олув пайтида амалга оширилар эди. Масалан, чит растасида 360 рублик чит сотилса сотувчи ва олувчининг ҳар бири 1 руб. 40 тийиндан (жами 2 руб. 80 тийин) тўлаган.

Бу солиқ бир йилда қуйидагича йиғилган:

1. Рус мануфактура савдогарларидан — 4080 руб.
 2. Чой савдогарларидан — 1800 рубль.
 3. Кўйлак савдогарларидан — 1000 рубль.
 4. Ипак газмол савдогарларидан — 140 рубль.
 5. Ипак савдогарларидан — 1080 рубль.
 6. Махсус атлас саройидаги савдогарлардан (сарой ижараси билан бирга) — 252 рубль.
 7. Сурп бозоридан — 200 рубль.
 8. Чарм бозоридан (бунга чармни ишлаш учун ишла-тиладиган сув ҳақи ҳам киради) — 1000 рубль.
 9. Бўз ва астар бозоридан — 200 рубль.
 10. Олача бозоридан — 200 рубль.
 11. Дўппи бозоридан — 120 рубль.
 12. Жун бозоридан — 200 рубль.
 13. Арқон бозоридан — 485 рубль.
 14. Китоб бозоридан — 36 рубль.
 15. Арава савдогарларидан — 600 рубль.
- Жами — 12513 рубль.

9. Қўқон шаҳрига Сўхдан қирғизлар олиб келган бир тудядаги кўмпрдан (писта кўмир, ёндирилган ўтиндан қолган кўмир — Ҳ. Б.) уч тийиндан олишар эди. Бу солиқ мадрасанинг вақфи эди.

10. Аравакашларнинг солиғи ҳам ижарага берилган. Бу солиқ 1000 рублга етган.

11. Худоёрхоннинг Қўқон шаҳридаги 575 та дўкони-дан олиннадиган солиқ ҳам ижарага берилган ва унинг миқдори 7672 рублга тенг эди¹.

В. П. Наливкиннинг фикрича, закот «худо йўлига» ўз мулкидан ёки даромадидан маълум бир қисмини қурбонлик қилишдир. Қуйидагилардан закот тўланган:

1. Ҳайвонлардан.

¹ Туркестанская ведомости, 1876, № 13.

2. Даромад келтирадиган капиталдан.
3. Дала маҳсулотларидан.
4. Дарахт меваларидан.
5. Товарлардан.

Даромад келтирадиган капитал ва товарлар ботин (яширин) дейлади ва қолганларига ўхшаб зоҳир (аниқ) эмас, закотчи ва амалдорлар томонидан текшириб кўрилмайд.

Вояга етмаганлар, ақли заифлар ва қуллар закот тўлашмаган.

Закот қуйидаги миқдорда олинган. 1. Қимматбаҳо буюмлардан ва ҳайвонлардан қирқдан бир миқдорда. 2. Дала маҳсулотлари, дарахтлар, ҳовлининг ўндан бир қисми, ҳисобида. 3. Топилган хазинанинг бешдан бир қисми.

Закот қуйидагиларга ишлатилган:

1. Камбағал ва муҳтожларга.
2. Закот йиғувчиларга.
3. Ислонни қабул қилган муҳтож ажнабийларга.
4. Камбағал қарздорларга.
5. Хўжайин билан озодлиқка чиқиш учун аввалдан шартлашиб олган, ammo товон тўлай олмаган қулларга.
6. Кофирлар билан курашаётган жангчиларга.
7. Муҳтож сайёҳлар ва ажнабийларга.

Ушр (ўндан бир) фақат ҳақиқий ислом мамлакатларида олинган. Босиб олинган ерлардан эса хирож ҳосил миқдорининг бешдан бир ҳисобида йирилган.

Закот, ушр ва хирож сифатида йирилган жами маблаг мусулмон диний жамоага ёки давлат (байт-ул-мол) хазинасига тушган¹.

Қўқоң хоңлиридаги солиқ тизимини тушунишда Идаровнинг шу масала билан боғлиқ қўлёзмаси диққатга сазовордир. У қўғ масалалар билан бир қаторда «Ислом таълимоти бўйича солиқлар ва солиқнинг ҳажми ва турига қараб ер ҳуқуқий муносабатларининг қарамлиги ҳақида («О податях по учению ислама и зависимость рода поземельных право отношений от размера и характера податей») каби масалага ҳам алоҳида эътибор берган. Бу қўлёзмага биноан ҳозирги солиқлар ҳақидаги тушунчаниз мусулмон ҳуқуқида номалумдир. Шарнат фақатгина закот, бож ва хирожларни тан олади холос.

Закот фақат мусулмонлар дунёсида мавжуддир. «Ҳи-

¹ Паливкин В. П. Конспект лекций по истории ислама и по мусульманскому праву. ч.1, Ташкент, 1908; 44—45-бетлар.

доя» китобида у бундай таърифланади. Закоат — бу Оллоҳ томонидан белгиланган ва озод, соғлом таъна ва соғ руҳли ҳар бир вояга етган мусулмоннинг белгиланган миқдорда ўзининг тасарруфида бир йилдан кам бўлмаган хусусий мулкдан тўлайдиган солиғидир.

Закоатдан қуйидагилар фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлишган:

1. Камбағал ва мулксизлар.
2. Закоат йиғиш буйруғини олган одамлар.
3. Насронийлар, агарда улар мусулмонларга кофирларга қарши урушларда кўмаклашса.
4. Қарзлардан қутула олмайдиганлар.
5. Маблағсиз ва овқатланиш учун имкониятлари қолмаган ажнабийлар.

Закоат яна асирга тушганларни озод қилишда, ҳудожўй ишларга, мачитлар, мадрасалар учун ишлатилиши мумкин. эди.

Закоат барча ботин ва зоҳид мўминлардан, шу жумладан, деҳқончилик маҳсулотларидан ҳам тўланади. Бундай ҳолда у ушр ёки ашр, яъни ўндан бир қисм дейилган. Ернинг ўзидан эса закоат олинмайди.

Ушр ярим, бутун ва икки ҳиссадан иборат бўлади, демак, у $1/5$ гача миқдорда ҳисобланган.

Ушр закоат туридан бўлиб, мазмунан муқаддас ҳисобланган ва насронийларга (ўзга диндагиларга) нисбатан қўлланилмаган.

Аксинча, хирож бу босиб олинганлик тамғасидир. Бир марта хирож белгилангандан сўнг, ҳаттоки ер мусулмон қўлига ўтса ҳам, бекор қилинмайди ва абадий қолади. Агар ушр мулкдан олинмаган бўлса, хирож эса фақат ерга солинган.

Хирож икки хил бўлади: мувозиф ва мақосин. Мувозиф ер майдонига ва ҳосилдорлигига қараб пул билан олинган, мақосин эса ҳосилнинг маълум фоизи ҳисобидан, одатда 2 дан бир, 8 дан бир қисмигача олинган.

Хирож айрим пайтларда доимий ёки вақтинчалик ижара ҳақи сифатида ҳам келган. Баъзан эса бож (тавои) сифатида келиб, жиҳод вазифасини бажариб, таслим бўлган халққа, унинг мулкини ва сиёсий ҳуқуқларини сақлаган ҳолда ёнига солинадиган солиқ сифатида номоён бўлган. Бу хирож тури мулкдорнинг ислом динига ўтиши билан бекор қилинган, чунки у ердан олинмай, мусулмон бўлмаган шахсдан олинган.

Хирож айрим пайтларда ер мулк сифатида хўжайинида бўлганда ундан солиқ сифатида олинган. Бу хирож

тури мусулмон дунёсида истисно сифатида бўлиб, «Ҳидоя» да ҳам шу мазмунда ёзилган.

Шундай қилиб, ушр фақат маҳсулотдаш олинган ва ерга солинмаган. Шу туфайли, агарда у мусулмондан насроний қўлига ўтса, хирожга айланган¹.

Қўқон атрофида 20—100 уйлардан иборат жуда кўп-лаб қишлоқлар бор эди. Булар юқори мансабдорларга улашиб берилган: мингбошиларга, дастурхончиларга, ноибларга ва пансодларга. 10 ёки 20 юзбошига бир қишлоқ, 30 ёки 40 дахбошига — бир қишлоқ, 50—60 ясаул-махрамларга ҳам бир қишлоқ тақдим этилган.

Агарда булардан кимдир лавозимдан кетса қишлоқдан тушадиган даромаддан ҳам маҳрум бўлган. Қўқонда булар қишлоқдор, Бухорода танхочи, Константинополда эса хизматкорларга маош деб тенглаштирилиб айтиларди.

Идаров қўлёмасида жамоа хазинаси (байт-ул-мол) ҳақида ҳам маълумот бўлиб, у тўрт хил даромад ва сарфларга бўлинган:

1. Байт ул-садақа — садақа хазинаси. Бу амр ёки ушр — ўндан бир ушр ерларидан олинадиган солиқ.

2. Байт ул-ғаноим — ҳарбий ўлжадан ташқил топган хазина. Бунга яна ҳар хил мулкдан бешдан бир қисми кирарди, шу жумладан ҳарбий ўлка ҳуқуқи сифатида ердан ҳам олинган.

3. Байт ул хирож ёки фан — хирож мулкининг хазинаси.

4. Байт ул-валидай — эгасиз мулкнинг хазинаси.

Байт-ул-мол турли мамлакатларда ҳар хил номларда айтилган: мамлакат (давлатники), макуфот (вақфга айлантирилган) ва амлок (умуман мулк). Охириги ном Бухоро, Қўқон хонлиги ва унинг рус давлати ҳукмига ўтган (босиб олинган — Ҳ. Б.) ерларида кўп учрайди².

Меҳнаткаш халқнинг аҳволи яна шундан ҳам оғирлашар эдики, Қўқон хонлиги ўзаро урушлар натижасида Бухорога ва Россияга кўплаб ҳарбий товон тўлашга мажбур эди, бу эса халқ зиммасига қўшимча солиқ бўлиб тушарди.

Қўқон аҳолиси солиқлардан ташқари қалъаларни, суғориш каналлари ва ариқларни қуриш ва таъмирлаш, урушларда қатнашиш учун от, арава ва ишчи кучларини юборишга мажбур эди. Агарда шуларни бера олмайди-

¹ УзР МДА, 1-фонд, 27-рўйхат, 359-иш, 69—71-бетлар.

² УзР МДА, 1-фонд, 27-рўйхат, 359-иш, 61—62-варақлар.

ганлар бўлса улардан пул йиғилиб, унга ишчи, арава, от ва шу кабилар ёллаб олинган.

Энг оғир мажбуриятлардан бири ҳашар эди. Чунки бунда аҳоли шахсий ишларидан қолдирилиб, текинга турли хил оғир қурилиш ва таъмирлаш ишларига иштирок этишга мажбур этилган. 1874 йил 10 июнда статли маслаҳатчи Вейнберг Туркистон генерал-губернатори номига юборган маълумотномасида бундай деб ёзади: «Йўллар ўтказиш, хон уйларини қуриш, унинг дала ва боғларида меҳнат қилиш учун, ариқ ва капаллар қуриш учун хонлиkning барча жойларидан ишчилар мажбуран ҳайдаб келинади, шу билан бирга улар текинга ишлашлари зарур. Шундай ҳоллар ҳам учраб турадики, агарда ишчи келмаса, уни калтаклашарди ва айримларини ўлимга маҳкум қилишарди (бундай ҳоллар 4—5 марта содир бўлди). Баъзан бир пайтда хон продасига бўйсунмаган бечораларни тириклайин ерга қўмганлар».¹

Мажбурий ишлар урушга тайёргарлик ёки душмандан ҳимоя қилиш вақтларида кўпроқ бўлган. Биринчи ҳолда бу мажбурият аҳоли учун оғир бўлиб тушган, чунки кўпинча бой феодаллар манфаати йўлида беҳуда ўзаро урушларга меҳнат қилинар ва қурбонлар келтирилар эди. Иккинчи ҳолда эса ватанпарварлик характерига эга эди, чунки бунда ўз Ватанини, оиласини ҳимоя қилишга қаратилган. Бу ҳолда аҳоли кўтаринки рўҳ билан кўпинча ихтиёрий ҳолда иштирок этарди. Бунга 1842 йили Қўқон шаҳрини Бухоро амири Насруллодан ҳимоя қилиш учун шаҳар атрофини девор билан ўраш ва қўрғонлар қуриш билан боғлиқ ишлар яққол мисол бўла олади.

«Ансоб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин» номли тарихий қўлёзмада шундай сатрларни ўқиш мумкин: «Худойназар амин ва Азиз амин ва Раҳимқули — чойфуруш ва ўн икки оғалиқлар жамоат бўлиб, атроф қўрғонни найза бирлан ўлчаб маҳалла-маҳаллага мувофиқ аҳвол тақсим қилиб бердилар ва увирини қишлоқ халқига бердилар ва атроф саркардаларга ҳам қадр аҳвол бердилар».²

Мажбурият суғориш ариқларини, қалъаларни ва шу кабиларни қуришда юклатилган. Аммо аҳоли учун энг оғир мажбуриятлардан бири эркак ва йигитларнинг ўзаро феодал урушларда мажбур этиши эди.

Қўқонда солиқ тизими ҳақида гапирилаётганда Карл Маркснинг сўзларини эслаш жонадир. У «Ҳиндистонда

¹ УзР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 60-иш, 195-варақ.

² УзРФА Шарқшунослик институти, қўлёзма, № 9841, 13-бет.

Британия ҳукмронлиги» асарда бундай деб ёзади: «Осиёда қадимдан қоида сифатида бошқаришниңг уч тармоғи мавжуд бўлган: молия идораси ёки ўз халқини талаш идораси, ҳарбий идора ёки қўшни халқларни талаш идораси ва охириги жамоат ишлари идорасидир».¹

Шундай қилиб Қўқон хонлигида (шу жумладан Қўқон шаҳрида ҳам) аҳоли катта миқдорда солиқ тўлар ва мажбурий ишларда қатнашар эди. Оқибатда аҳолининг қўпчилигини ташкил қилувчи камбағал оилаларга жуда оғир бўлган, айримлари шу сабабли тиланчилик қилиб кун кечиришга мажбур эди. Айниқса Худоёрхоннинг охириги ҳукмдорлик даврида аҳолининг турмуши оғир солиқлар натижасида чидаб бўлмас даражага етиб қолади ва Қўқон хонлиги тарихида энг катта ва узоқ давом этган халқ қўзғолони содир бўлади. Бу қўзғолон тарихга «Шўлатхон қўзғолони» номи билан кирди.

ҚЎҚОНДА ХАЛҚ ТАЪЛИМИ

Хонлик даврида Қўқон шаҳрида бир неча ўқув юртлари: мадрасалар, мактаблар ва қорихоналар мавжуд эди. Мадрасалар мусулмон олий ўқув юртлари ҳисобланган. Мактаблар маҳитлар қошида ва хусусий уйларда ташкил этилган. Хонлар ўрдасида хонзода ва зодагонларнинг болаларини ўқитиш учун махсус мактаб бор эди. Масалан, «Ансоб ас-салотин ва таворихи ал-ҳавоқин» номли асарда ёзилганича, «Мусулмонқул мингбошининг буйруғи билан ёш Худоёрхон ва қичпоқлар болаларини ўқитиш учун ўрдада мактаб қурилиб, унга мактабдор этиб Мулло Содик тайинланган».²

Шу ерда эътиборга олиш керакки, бу мактаб ҳозир Қўқонда мавжуд бўлган Худоёрхон ўрдасида эмас, балки 1845 йилда бўлган хон ўрдасида эди. Кейинчалик бу ўрда бузилиб кетган.

Одатда, мактабларда асосан ўқиниш ва ёзиниш, арифметика ва адабиёт ўқитилар эди. Қорихоналарда эса асосан кўзи ожизлар ўқиб, Қуръон, дoston ва шеърларга эътибор берилар. Мактаблар қизлар учун алоҳида, ўғил болалар учун алоҳида бўлган. Масалан, машҳур шоира Дилипод Қўқонда мактаб очган. У ўзининг педагогик фаолияти ҳақида бундай деб ёзган эди: «Менинг суҳбат-

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, тт. IX, 132-бет.

² «Ансоб ас-салотин ва таворихи ал-ҳавоқин», 78-варақ.

дошларим ва дугоналарим ақлли қизлар ва истеъдодли шоирлар эди. Эллик бир йил давомида мен мактабдорлик қилдим ва йилига ўртача 20 тадан 30 тагача ўқувчиларим бўлиб, саккиз юз тўқсонга қизларнинг саводини чиқардим, булардан деярли чорак қисми шеъриятга қобилиятли бўлиб, шоира ва ўз даврининг ақлли ва доно одамлари эди»¹.

Ўққон шахрида бошқа шаҳарларга нисбатан мактаблар сони кўпроқ бўлган. Бу эса қўқонликларнинг аксарият кўпчилиги саводли бўлиб, ўқш ва ёзишга уста бўлганлигидан далолат беради.

Ўқитувчилар ўз уйларида очган хусусий мактабларидан ташқари барча ўқув юртлари, турли шахс ва ташкилотлар томонидан хайрия қилинган вақфлардан тушадиган даромад ҳисобига ишлар эди. Уларнинг одатида мачитлар биринчи ўринда турарди, чунки деярли барча мачитларда мактаблар очилган².

1841 йилги маълумотларга қараганда, Қўқон шахридаги хоннинг асосий мадрасасида 1000 та мулла ўқиган. Бу мадрасани иккита бош мударрис бошқарган: Эшон Мавлоний ва Маҳзуми Бухорий. Булар ҳурматли инсонлар бўлиб, катта илмга эга эдилар.

Мадрасалар Қўқон хонлигининг бошқа шаҳарларида ҳам бор эди, аммо улар Қўқондагидек салобатли ва катта эмасди. Ўқишни битирганларнинг айримлари билимини такомплаштириш ва ошириш учун Бухоро ва Самарқанд мадрасаларига ҳам бориб ўқишар эдилар.

Ҳар бир мактабдор домланинг ҳам ўзича ўқитиш услублари бўлган. Уларнинг баъзилари болаларнинг ёш хусусиятларига алоҳида эътибор берган ҳолда кичик ёшдаги ўқувчиларга хусниҳат ва оғзаки ҳисобни ўргатса, катта ёшдаги ўқувчиларга эса Қуръоннинг оят ва сураларидан ташқари форс, араб, туркий тилларда ёзилган ўнта ҳаётий китобларни ҳам ўқишни ўргатар эди.

Демак, дастлабки бошланғич таълимдан сўнг Қуръон хатм қилиниб, «Чор китоб», кейин эса «Сўфи Оллоёр» нбтидо қилинган. Сўнгра «Қалила ва Димна», «Қобуснома» сингари донишмандлик руҳидаги китоблар ўқитилган. Ўқувчиларга «Одобнома» дастурлари асосида дарс берилган. Халқ оғзида юрган ахлоқий, маънавий, фалсафий

¹ Мултаров А. Дилшод и её место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX — начале XX вв., 301-бет.

² ЦГИА России, С.-Петербург, ф. 954. оп. 1, ед. хр. 134, 9—10-варақлар.

руҳдаги мақоллар, масаллар, мажмуалар, ривоятлар, ҳикоятлардан эса тарбия воситаси сифатида фойдаланилган.

Мадрасаларда ўқув дастури асосан уч босқичда: бошланғич (адно), ўрта (авсат) ва юқори (аъло) босқичларда олиб борилиб, унда учта тил (араб, форс ва туркий) мукамал ўргатилган. Мадрасаларда Қуръон илми (ўқиш услублари, қироат, тавсиф), фикҳ (шариат қонунлари), ҳақдаса, илми нужум, ахлоқ, фалсафа, маптиқ, адабиёт, жўғрофия, тарих, табобат фанлари ўқитилган. Талабалар араб ва форс тиллари орқали Фаридулдин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр», Ҳофиз Шерозий девони, Мирзо Абдуқодир Бедил девони, Мир Алишер Навоийнинг «Чор девон»и, Фузулий ғазалиёти ҳамда Шарқда миллий таълим соҳасида дарслик ва қўлланма сифатида фойдаланиб келинаётган «Маслак ул-муттақин», «Аввали илм», «Муъзи Вазанжоний», «Авомил», «Ҳаракат», «Қофия», «Шарқи мулоий Жомий», «Рисолаи Шамсия» каби рисоалар билан танишиш имконига ҳам эга бўлганлар. Бу эса мадрасаларда таълим жараёнида бадий адабиётнинг мумтоз намуналари кенг ўрин олганлигини, дунёни англаш, тафаккурни шакллантириш борасида бадий асарларга алоҳида аҳамият берилганлигини кўрсатади.

Мадрасаларда билим олиш мумкинлиги, бу ерда ҳам диний, ҳам илмий, ҳам маданий фанлар бўйича дунёга танилган мударрислар, олимлар бор бўлганлиги учун ҳам Туркистонга турли мамлакатлардан кўплаб талабалар келиб ўқиганлар.¹

Қўқон хонлари даврида турли мансабларда хизмат қилган Муҳиддинхўжа 1861 йили Қўқондаги мадрасалардан бирида ўқиган. Кейинчалик у Н. Ликошинга сўзлаб берганлигига қараганда, мударрислар талабаларнинг мадрасадан тақшарига чиқиб маишат қилганларини ёқтирмаган. Талабалар вақтларини эрталабдан кечгача домларининг тушунтиришларини эшитиб, китоб ўқиш ва хатотлик машқлари билан ўтказардилар.

Пайшанба кунлари домлар уйларига кетганлар, талабалар эса бўш вақтларини ўйинлар билан банд этганлар. Жума кунлари ўқиш бўлмаган. Талабалар баъзан бозорга бориб маддоҳларнинг ҳикоя ва диний ривоятларини эшитар эдилар. Талабаларнинг кўпчилиги эса Қўқон хони борадиган ва олимлар йиғиладиган Жомеъ масжидига боришни орзу қилганлар. Бу ерда жума намозидан

¹ Ж. Йўлдошев, С. Ҳасанов. Жадид тарбияшунослиги асослари. Тошкент, 1994, 5—6-бетлар.

кейин олимлар билан биргаликда Қуръон ва шариат ҳақида мунозаралар ўтказилган. Бунда кўплаб машҳур дин аҳллари, олимлар, ёш мутахассислар ҳам хон олдида ўзларининг билимларини, ақл ва ҳаракатларини кўрсатишга интиланган. Истеъдоди борлар албатта, хон назарига тушган ва кейинчалик қобилиятларига мувофиқ мансаблар ҳам олганлар.

Бундай кунларда, одатда хон ўзининг ёнига олимларни таклиф қилиб, уларга шариатнинг турли маънога эга бўлган бирор масаласини тавсифлаб, шарҳлаб беришни сўраган. Олимлардан бирортаси биричи бўлиб ўз фикрини баён этган. Кейин мунозара бошланиб, ҳар бири ўзининг шарҳини айтиб, мисоллар билан тасдиқламоқчи бўлганлар. Бундай мунозара бир неча соатларга чўзиллиб кетган.¹

А. Л. Кун ҳам Фарғона водийсида халқ таълими масаласига катта эътибор берган. Масалаъ у баъзи шаҳарлар бўйича (1875—1876 йилларга оид) статистик маълумотлар тўплаган.²

	Шаҳарлар номи	Мачитлар сони	Мақтаблар сони	Мадрасалар сони
1.	Қўқон	300	120	40
2.	Марғилон	300	80	10
3.	Андижон	200	60	6
4.	Наманган	250	100	5
5.	Ўзган	70	20	4
6.	Балиқчи	50	10	3

Қўқон ўлкашунослик музейида Фарғона вилоятининг 1898 йилги обзорида мадраса, мачит ва қорихоналар ҳақида диққатга сазовор маълумотлар бор. Қуйида айрим мисоллар келтирилади:

Собиқ Қўқон хонлигидаги мадрасалар ва улардаги талабалар:¹

Марғилон вилоятида — 57 мадраса — 838 талаба

Қўқон вилоятида — 45 мадраса 6929 талаба

Наманган вилоятида — 40 мадраса 1324 талаба

¹ Лыкошин Н. Дорогой гость. См. Средняя Азия: Альманах, Ташкент, 1895, 201—202-бетлар.

² Кун А. Л. Некоторые сведения о Ферганской долине, 161—170-бетлар.

³ Қўқон ўлкашунослик музейи, архив, инв. № 995. Н. В. 116-бет.

Андижон вилоятида — 30 мадраса 996 талаба

Ўш вилоятида — 10 мадраса 304 талаба

Жами — 182 мадраса 10391 талаба.

Собиқ Қўқон хонлигидаги мачитлар сони¹:

Марғилон шаҳрида — 243 та

Марғилон уездида — 1494 та

Қўқон шаҳрида — 247 та

Қўқон уездида — 1590 та

Наманган шаҳрида — 337 та

Чуст шаҳрида — 84 та

Наманган уездида — 904 та

Андижон шаҳрида — 213 та

Андижон уездида — 709 та

Ўш шаҳрида — 111 та

Ўш уездида — 221 та

Жами — 6154 та

Собиқ Қўқон хонлигида мактабхоналар ва ўқувчилар сони²:

Марғилон вилоятида — 433 мактабхона — 7340 ўқувчи

Андижон вилоятида — 428 мактабхона — 6756 ўқувчи

Наманган вилоятида — 371 мактабхона — 7121 ўқувчи

Қўқон вилоятида — 391 мактабхона — 4210 ўқувчи

Ўш вилоятида — 176 мактабхона — 2851 ўқувчи

Жами: — 1709 мактабхона 28288 ўқувчи

Собиқ Қўқон хонлигида қорихоналар ва ўқувчилар сони³:

Қўқон вилоятида — 106 қорихона — 604 ўқувчи

Наманган вилоятида — 50 қорихона — 305 ўқувчи

Андижон вилоятида — 44 қорихона — 320 ўқувчи

Марғилон вилоятида — 21 қорихона — 395 ўқувчи

Ўш вилоятида — 14 қорихона — 76 ўқувчи

Жами: — 235 қорихона — 1699 ўқувчи

Марғилон, Қўқон ва Андижон вилоятларида 6 та яхудиёлар мактаби бўлиб, уларда 220 ўқувчи бор эди.⁴

¹ Ўша жойда, 11-бет.

² Ўша жойда, 116-бет.

³ Ўша жойда.

⁴ Ўша жойда.

ҚЎҚОН АДАБИЙ МУҲИТИ

Қўқон шаҳри фақат хошлик пойтахтигина эмас, балки маданий марказ ҳам ҳисобланиб ўзига хос адабий муҳит яратган шаҳар эди. Бу ерга турли дунёқарашли, истеъдодли ва малакали ёзувчи, шоир ва шоиралар келган. Уларнинг аксарияти асли қўқонликлар эди. Булар ўзларига хос муҳит яратиб, асосан икки оқимга бўлинган эдилар. Биринчиси сарой шоирлари бўлиб, улар хон ва бойларни мақтаб, турмуш шароитини кўкка кўтариб асарлар яратганлар. Иккинчи оқимга мансублар эса прогрессив фикрда бўлиб, барчани халқпарварликка чақириб, турмуш оғирлигини, ўзаро урушларни, худбинликни, ёлгон ва ёмонликни қоралаб асарлар ёзганлар.

Аmmo шунинг эътиборга олиш керакки, иккала оқимда ҳам қобилпяти, ўз она Ватанини севувчи шоир ва шоиралар кўп эди. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, совет даврида хон ва бойларни озгина мақтаган шоир ва шоираларни танқид қилиб ёзишга кўнчилиқ мажбур бўлди. Ваҳоланки, улар реал вазиятни эътиборга олганлар. Шунинг учун адабиётчиларимиз Қўқон адабий муҳитининг яна бир бор чуқурроқ ўрганиб чиқиб, махсус илмий-тадқиқот ишларини қилиб ҳақиқатни очиқ ва равшан ёзишга оқилона иш қилинган бўлур эди. Бундай тадқиқотлар эса кўплаб истеъдодли ёзувчи, шоир ва шоиралар номларини халқимизга тақдим этарди.

Ҳозирча маълум бўлганлардан Акмал (шоир Маҳмурнинг отаси), Амирий (Қўқон хони Умархон), Боқихонтўра, Гулханий, Ёрий Ҳўқандий, Завқий, Зорий, Махжуб, Махмур, Муқимий, Мухтазиб, Мушриф, Муҳайир, Муҳаммад Юнус Тоиб, Муҳий, Муҳсиний, Насимий, Низомий, Ҳўқандий, Нодир, Нозил, Писандий, Рожий, Садоний, Умидий, Фурқат, Шухрат ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Қўқонда кўплаб истеъдодли шоиралар бўлган. Булардан қуйидагиларнинг номларини тилга олиб ўтиш мумкин: Анбар отин, Баҳри отин, Дилшод, Зебунисо, Зиннат, Кароматой, Нодира, Саидабону, Тўти қиз, Увайсий, Фазилатбону, Фидоийа, Ҳафиза отин, Хайринисо ва бошқалар.

Акмал (Домулло Шермуҳаммад, XVIII аср) — шоир Маҳмурнинг отаси. У ўз даврининг илгор фикрли кишиси бўлган. Фазлий Намангоний «Мажмуат уш-шуро» тазкирасида Акмал шеърятига юқори баҳо беради. Возех эса

Акмалнинг адабиёт аҳллари орасида анча обрўга эга бўлганлигини ёзади. Акмал ўзбек тилида ёзган шеърларини бир девонга, тожик тилида ёзган шеърларини бошқа бир девонга тўплаган. Бу икки девон ҳалигача топилмаган. У шарқ классиклари, айниқса, Ҳофиз, Саъдий, Жомий, Навоий ижодидан баҳраманд бўлган ва уларнинг асарларига кўп мухаммаслар боғлаган. Акмалнинг шеърлари кўпгина баёзлардан ўрин олган. У ўз асарларида ҳаётнинг қолоқ томонларини танқид қилган, халқни маърифатга ундаган¹.

Амирий (Умархон Норбўтабек ўғли, 1787—1822) — ўзбек шоири, Қўқон хони (1810—1822). Амирий ўзининг фалсафий ва лирик ғазаллари билан бошқалардан ажралиб турган. Унинг ғазалларига замондошлари жуда юқори баҳо берганлар. У ўзининг асарларини ўзбек ва форс (тожик) тилларида ёзган. Амирий шоир, ёзувчи, рассом, хаттот ва бошқа санъаткорларнинг ҳомийси бўлган. Умархон даврида Қўқон адабий муҳити шаклланади, кўплаб мадраса, мачит ва мактаблар барпо этилади. Араб ва форс тилларида ёзилган китоблар ўзбек тилига таржима қилинади, Қуръон, диний ва мумтоз асарлар истеъдодли хаттотлар томонидан безатилиб кўчирилади.

Амирийнинг хотини Нодирабегим машҳур шоира эди. Унинг ўғли Муҳаммад Алихон ҳам шеърлар ёзган.

Амирийнинг шеърлари девонга тўпланган, айрим асарлари эса кўплаб баёзларга кирган. Унинг девони 1882 йилда Истамбулда, 1905 йилда Тошкентда чоп этилган.

Умархоннинг топшириғи билан Фазлий ва Мушриф томонидан «Мажмуат уш-шуаро» тўплами тузилади, бу тўплам Тошкентда 1902 йилда босилган.

Боқихонтўра (XIX аср)нинг ҳаёти ва ижоди етарли ўрганилмаган. Унинг кўпроқ қасида ва таърих жапрларида асарлар ёзганлиги ҳақида маълумотлар бор. Мирзараҳим Хўқандий «Ансоб-ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин» асарида Боқихонтўра ёзган таърихлардан намуналар келтирган.²

Гулханий Муҳаммад Шариф (XVIII аср охири — XIX аср бошлари) — ўзбек шоири, масалчиси. Унинг отаси қоратегинлик бўлиб, Қўқон шаҳрида хон қўшинида юзбоши бўлиб хизмат қилган. У қўқонлик қизга уйланиб, фарзанд кўради. Унинг исмини Муҳаммад Шариф деб

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 1-жилд, 208-бет.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 2-жилд, 410-бет.

қўйишади, кейинчалик у шоир бўлиб етишади ва Гулханий тахаллусини олади.¹

Гулханийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида Фазлий Намангонийнинг «Мажмуат уш-шуаро», Қори Раҳматулло Возех Бухорийнинг «Тухфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб», Аваз Муҳаммад Атторнинг «Тарихи жаҳонномойи» асарида, муаллифи номаълум бўлган «Тарихи Хўқанд» каби асарларда маълумот берилган.

Муҳаммад Шариф Наманган ва Қўқон шаҳарларида яшаб, гўлаҳлик қилган, шеър ва масаллар ёзган. Шунинг учун у Гулханий тахаллусини олган. У Қўқон хони Олимхон (1800—1810) саройида навкар бўлган ва урушларда қатнашиб, ботирлик намунасини кўрсатган. Бироқ қаҳрамонликлари хон томонидан тақдирланмаган, қашшоқликда кун кечирган. У мустақил мутолаа йўли билан кўп таҳсил олади. Мумтоз асарларни ўрганади. Умархон салтанати даврида сарой шоирлари даврасига жалб қилинган. Олимхон даврида камситилган Гулханий маълум муддат Умархонни мақтаган. Аммо саройдаги мунофиқлик, хон ва амалдорларнинг халққа ўтказаятган жабр-зулми Гулханийнинг сарой аҳлига бўлган муносабатини ўзгартирган. У меҳнатқаш омма руҳини ифодаловчи шеърлар ёзган. Ўзбек ва тожик тилларида Гулханий, Журъат тахаллуслари билан ижод қилган. Унинг бизгача бир неча ғазал, ҳажвийлари ҳамда «Зарбулмасал» («Япалоққуш ҳикояси») насрий асари етиб келган. Қори Раҳматулло Возех Гулханийнинг шеър ва қасидалар девони борлигини айтган, лекин у ҳозирча топилмаган. Гулханийнинг 12 ғазали ва бир қасидаси Фазлий Намангоний тазкираси орқали етиб келган. Булар «Ангуштам» («Бармоғим»), «Аччашминан» («Кўзимдан»), «Эй тўти», «Ангушт» («Бармоқ») радифли ҳамда «Лола кўксидек бағрим тақбатаҳ қаро қонлар», «Термамин май тобидан гулбарги рухсорим кўринг» мисралари билан бошланган ғазаллари ва бошқалардир. Улардаги айрим ғазаллар Умархон шеърларига қасидадир. Ғазалларда лирик қаҳрамон — ошиқнинг қалб ҳарорати, руҳий кечинмалари, маъшуқанинг ўжарлиги, вафосизлиги, ёрига берган озори тасвирланади. Шоир лирик қаҳрамоннинг забун ҳолини кўрсатиш асосида баъзан баҳорнинг гўзал манзараларини чизиб ўтади.

«Бадех» («Бергил, бер манга») радифли ғазалида шоир

¹ Исҳоқов Ф. Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари. Тошкент, 1976, 10-бет.

ўзининг навкарлик давридаги аяшчи аҳволини, оғир турмуш шароитини, моддий ночорлигини тасвирлаган.

Гулханий ўзининг зўр истеъдоди, тажрибаси, турмушга ҳаққоний қарай билиши туфайли халқ ёзувчиси сифатида кўринган. Унинг адабий ижодиёти хон ва феодалларни мақтаган сарой шоирларининг серҳашам, жимжи-мадор, «устн ялтироқ, ичи қалтироқ» поэзиясидан фарқ қилган. Шунинг учун уни сарой шоирлари ёқтирмаганлар, шеърларини камситганлар. Гулханий ижоди Фазлийга айниқса мақбул бўлмаган. У Гулханийнинг Амирий (Умархон)га пайров қилиб ёзган ғазалларини бирмунча мақтаса-да, лекин қашшоқликдаги халқчилликни, реал ҳаётини маъзараларни, эзувчи гуруҳларнинг фош қилинишини ҳазм қилолмаган. Гулханий ҳаётини севган, унга умид кўзи билан боққан. У ижодий кучига ишонганидан ўзини бошқалардан паст билмаган, инсоний фази-латини ерга урмаган, ҳукмдорларга хушомадгўйлик қилмаган. Гулханийнинг юқори табақа вакиллари масхара қилувчи ўтли ҳажвлари бизгача етиб келмаган. Унинг йирик ҳажмли машҳур асари «Зарбулмасал»дир. Унда халқ мақоллари, қисман шоирнинг ўзи яратган мақола-симон ҳикматли сўзлар, қиблаи сажлар (қофияли наср), қисман масал ва ривоятлар тўпланган. Улар тематик ва эляк жиҳатдан бир-бирига боғланиб, ягона бир сюжетни ташкил этган.¹

Ерий Хўқандий. Мулла Ёрмуҳаммад Мулла Жаъфар ўгли (1853—1944), ўзбек шоири. Қўқондаги Бузрукхўжа мадрасасида таълим олган. Шу даврда демократ шоирлар — Муқимий, Фурқат, Завқий билан танишиб, улар ташкил этган адабий кечаларда иштироқ этган. Айниқса Муқимий билан яқин дўст бўлган. Унинг «Ит ҳақида ҳажв», «Истаб» радиолга ғазаллари Муқимий билан ҳамкорликда ёзилган. ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида (инв. № 9358) шоирнинг ўз қалами билан 1903 йили тартиб берилган «Девон», Қўқон адабиёт музейида кичик бир шеърлар тўплами, 1945 йилда нашр этилган шеърлар мажмуаси сақланиб қолган.

Ерий Хўқандий мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтган. Унинг ижодида ўзбек халқининг октябрь тўнтаришидан олдинги ва кейинги ҳаётини ўз ифодасини топган. У жоҳил машағратиарастиларни, худбин амалдорлар ва янги ҳаёт душманларини беаёв ҳажв қилган.²

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 3-жилд, 474—475-бетлар.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 4-жилд, 240-бет.

Завқий — Убайдулло Солиҳ ўғли (1853—1921).— ўзбек демократ шоири. У Қўқоннинг Шайхон маҳалласида касиб оиласида туғилган. Қўқондаги «Мадрасаи олий» ва «Чалнак» мадрасаларида таълим олган. 1874 йилда оилавий қийинчилик туфайли ўқишни тўхтатиб, ота касб — маҳсидўзлик билан шуғулланишга мажбур бўлган, лекин мутолаа қилишни тарк этмайди, адабиёт билан муттасил шуғулланади. XIX асрнинг иккинчи ярмида Қўқонда ижод этган Муқимий, Фурқат, Нусрат, Муҳайир, Подим, Рожий, Асирий каби шоирлар билан танишади. Қўқоннинг бой савдогари Мўминжон қўлида мирзалик ҳам қилади. Шу даврда у Қўқон, Бухоро, Самарқанд, Ўш, Андижон, Тошкент, Марғилон каби шаҳарларда бўлади. Завқий 1890 йилда тоғаси Муҳаммад Сиддиқ билан Кавказ, Кичик Осиё, Миср, Арабистон ва бошқа мамлакатларга боради. 1903 йили Қўқонга қайтиб, ўз ижоди билан Муқимий ва Фурқат анъаналарини давом эттиради. Прогрессив гояларни, халқчилликни тарғиб қилувчи асарлар ёзди.

Завқийнинг адабий мероси девои ҳолида тўпланган эмас. Унинг лирик газал, мухаммаслари, айрим ҳажвий юмористик шеърлари XIX аср охири ва XX аср бошларида тузилган турли қўлёзма, мажмуа ва баёзларга, шунингдек, литографик нашрларга кирган, айримлари вақтли матбуотда эълон қилинган. Завқийнинг ижодий фаолияти мадрасада талабалик йилларидаёқ бошланган. Шоир ижодининг бу ilk даври анъанавий руҳдаги ишқий-лирик асар, мувашиаҳ, мухаммаслар билан тавсифланади. Халқ ҳаёти, орзу-истаклари, қурашни ва шигилиши билан яқиндан таниша бориш, шунингдек, ўтмиш классикларининг, биринчи навбатда Алишер Навоий адабий меросининг илғор анъаналарини қунт билан ўзлаштириш натижасида Завқий асарларида халқчиллик ва илғор гоялар ташвиқи кўпроқ ўрни эгаллай бошлайди.

Завқий демократ шоир сифатида муҳаббат мавзуси орқали соғлом, олижаноб, инсоний фазилатларни куйлади, ўз даврининг илғор гоялари учун курашди. Завқий етук лирик шоир, айни замонда қучли ва журъаткор ҳажвчи ҳамдир. У ўз ижодида Муқимийнинг ҳажвчилик йўлини зўр муваффақият билан давом эттириб, демократик адабиётда ҳажв ва юмор жанрини янада ривожлантиришга катта ҳисса қўшади. Завқий ҳажвлари долзарб, у жамиятдаги адолатсизликни, амалдорларнинг зўравонлиги ва ўзбошимчилигини, бойлар, савдогарларнинг қабихлиги ва хасислигини, айрим шахслар характери ва фао-

лиятидаги пасткашлик ва ифлосликни, бузуқлик ва очкўзликни аёвсиз фoш этади, реакцион дин арбобларининг мупофиклиги ва худбишлигини, разиллиги ва хийлакорлигини очиб ташлайди («Воқеаи Виктор бой», «Уй пули», «Абдураҳмон шайтон», «Золим пули», «Ҳажви аҳли рас-та», «Таладинг баринг», «Бўлмаё ўлинг» ва бошқалар). Айниқса «Вексель» сатираси шоир дунёқарашининг илғор эканлигини, ижтимоий тушунчаларининг шоир онгида тобора чуқур илдиз отаётганлигини кўрсатади. Бу асарда эндигина расм бўлаётган қарз бериб вексель олиш, шу йўл билан камбағал деҳқон ва кoсиб, ҳунармандларни иқтисодий қуллик гирдобига тортиш усули тасвирланган.

Завқий ҳажвиясининг муҳим мавзуларидан бири подшо чиновниклари ва маҳаллий амалдорларни танқид қилишдир. «Дар ҳажви Шоҳ Иноят қурбоши» сатирасида маҳаллий амалдор Шоҳ Иноят қўрбошининг шаҳар ҳокими Мединский пинжига тикилиб олгани ва унинг ҳимоясида зулм тўғрисида ишга солгани кўрсатилади.

Завқийнинг юмористик шеърлари («Таърифи калиш», «Отим», «Ўлсин отинг», «Пашшалар», «Фонус» ва бошқалар)да эзувчи синфларнинг разил, паст томонлари кескин таъқид остига олинган.

Завқий 1921 йили ҳалок бўлади.¹

Иброҳим Даврон Мираъзам Иброҳим ўғли (1874—1922)—ўзбек шоири ва маърифатпарвари. Дастлаб отасидан савод чиқарган. Шарқ адабиётини чуқур ўрганиб, Абу Али ибн Сино асарлари таъсирида табобатга оид луғат тузган. «Кенгаш» ва «Хуррият» журналларида қатнашган. Ўзи тўплаб тузган «Ашъори нисвон» («Хотинлар шеърлари», 1914) мажмуасидаги 44 та шеърдан 20 таси шоирнинг ўзи ижодига тааллуқлидир. Уларда хотин-қизларнинг аянчли аҳволи, подшо Россияси зулми остидаги мудҳиш ҳаёт тасвирланган.

Иброҳим Даврон бизга маълум бўлган «Туркча фиғонлар» (1912), «Олтин сўзлар» (1912), «Таълими жўғрофия» (1914) каби китобларида ҳамда «Оғир ҳоллар», «Ватан ишқи» (1915) драмаларида, шунингдек «Тенгсиз уйланиш» (1916) каби комедияларида ватан тақдирини учун қайғурган, халқни озодликка, билим олишга чақирган. У Қўқонда 1900 йили фотография очган, кутубхоналар ташкил этган. Дўкон очиб, «Правда» газетасини сотган (1912). 1917 йилдан бошлаб Иброҳим Даврон совет мактабларида ўқитувчилик қилган. Унинг шеър ва

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 4-жилд, 412—413-бетлар.

фельетонлари «Садои Туркистон», «Туркистон вилоятининг газети»да босилган.¹

Махмур (асли исми Маҳмур, XVIII аср охири — 1844) — ўзбек демократ шоири. Шоир Шермухаммад Акмалнинг ўғли. Қўқондаги «Мадрасаи Мир»да таҳсил кўрган. Умархон қўшинида сипоҳлик қилган. Махмур ёшлигидан шеърхонга ҳавас қўйиб, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Павоий меросини чуқур ўрганган. Иқтисодий муҳтожликда кун кечирган. Махмур онасининг оч-яланғочлиги, ҳатто болаларининг баъзан ейишига нони йўқлигини алам билан ёзади. У халқ томонида туриб, унинг душманларини аёвсиз ҳажв этади. Сарой шоирлари Махмурни камситишга уринганлар (чушончи, Фазлий Намаиғоний «Мажмуат уш-шуаро»да уни таҳқирлаб тилга олади). Махмур уларнинг лаганбардорлик, очкўзликларини фош этади. Бу сарой адабиёти билан демократик йўналишдаги адабиёт орасидаги кураш ифодасидир. Шоир ўзининг илғор қарашларини ифодалаш учун классик шеърлий шакллар (ғазал, қасида, мухаммас)дан ўринли фойдаланади.

Махмур ўз асарларида халқнинг гоёта аянчли турмушини, мамлакатдаги вайронагарчиликни, кучайиб бораётган ижтимоий тенгсизликни ифодалайди. Ўз замонаси зиддиятларини умумлаштириб, «ширу-шакар» (ўзбек ва тожик тилларида) услубида ёзган «Муножот ба даргоҳи қози ул-ҳожот» мухаммасида сарой мадждоҳлари «Дорул омон» деб мақтаган Қўқон хонлигидаги тенгсизлик, адолатсизлик, зулмни фош этади. Шоир замонани қоралаб, зулмга нисбатан кескин норозилик билдирса ҳам, лекин ундан қутулиш йўлини тополмайди. «Ҳаналак», «Таърифи вилояти Қурама» каби шеърларида шу номдаги қишлоқнинг вайрона манзараси (шоирнинг онаси шу ерлик бўлган), ундаги аҳолининг аянчли турмуши реал тасвирланган. Хон-амирлар зулми остида харобага айланган Ўрта Осиё қишлоқларининг типик манзараси акс эттирилган.

Махмур лирик шеърларида реал ҳаёт нафосатини, инсоний муҳаббатни куйлаган, гўзал маъшуқа образини яратган. Ҳофиз, Жомий, Соиб Табризий ғазалларига мухаммаслар боғлаган шоирнинг ўзбек ва тожик тилларида яратган асарлари бадний жиҳатдан баркамолдир.

Махмурнинг ҳажвий шеърлар девони сақланган, унда 69 асар (3417 мисра) тўпланган, лирик асарлари эса баёзларда учрайди. Унинг ижоди XIX асрнинг биринчи ярми

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 4-жилд, 548—549-бетлар.

Ўзбек адабиётида демократик йўналишнинг кучайишига, танқидий реализм оқимининг асосланишига катта ҳисса бўлиб кўшилди ва Муқимий, Завқий, Аваз Ўтар сингари демократ шоирлар ижодига баракали таъсир кўрсатди.¹

Мунтазир (Юсуфқори, 1831, Қўқон — 1889, Андижон) — ўзбек шоири. Қўқонда саводни чиқарган. Кейинчалик Андижонда яшаб ижод этган. Муқимий, Фурқат, Завқий билан дўстлашган. Унинг «Баёзи Мунтазир» номли асарини мавжуд. Шеърлари асосан ғазал, мухаммас, рубоий, мувашшахдан иборат. Уларда кишининг эрки, олижаноб туйғулари, орзу ва умидлари, ўз замонидан шикоятни ифода этилган. Унинг «Ҳажви от» шеъри Махмурнинг «Ҳа-палак», Муқимийнинг от ҳақидаги ҳажвияларини эслатади. Шеърлари инсонпарварлик, халқпарварлик ғоялари билан суғорилган.²

Муқимий. Муҳаммад Амниҳўжа Мирзахўжа ўгли (1850—1903) — ўзбек демократик адабиётининг асосчиларида бири, шоир ва мутафаккир. У камбағал ҳунарман — поввой оиласида туғилган. Муқимий бошланғич маълумотни Қўқондаги мактаблардан бирида олган. Онаси Бибпойша Муқимийнинг шеърини таъриф қилган. Муқимий Қўқонда «Ҳокимойим» мадрасасида, сўнгра Бухоро мадрасасида ўқиган. У тахминан 1876 йилда Қўқонда ер қурилиши маҳкамасида мурзаллик қилади. 1877 йилда Сирдарё ёқасидаги Оқжар паромиди паттачи бўлиб ишлайди. Отасининг вафотидан сўнг 1885—1886 йилларда моддий аҳволи оғирлашгач, Қўқондаги «Ҳазрат» мадрасасининг кичик бир хужрасида умр кечиришга мажбур бўлади.

Муқимий 1887—1888 йилларда Тошкентга саёҳат қилиб, рус маданияти янгиликлари билан табишади ва Алманй, Нодим Намангоний каби прогрессив руҳдаги ижодкорлар билан алоқа боғлаб, ижодий ҳамкорлик қилади.

Муқимий ўзбек шеъринининг ғазал, мухаммас, мурабба, маснавий каби жанрларда маҳорат билан ижод этади.

Муқимий яшаб ижод этган давр адабий ҳаёти мураккаб бўлиб, икки қарама-қарши адабий оқим — реакцион, феодализм сарой адабиёти билан прогрессив адабиёт ўртасида кескин кураш авжига чиққан эди. Бу икки йўналишдаги адабий муҳит Муқимий ижодининг такомиллашишига ўсишига кучли таъсир кўрсатади.

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 58—59-бетлар.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 425-бет.

Муқимий ижодининг илк даврида (XIX аср 60-йилларининг иккинчи ярми — 70-йилларнинг ўрталари) формалистик адабий муҳитнинг таъсири қисман сезилса-да, лекин у ўзбек мумтоз адабиётининг элг яхши анъаналарини ўзлаштириб, Алишер Навоий, Турди, Гулханий, Машраб, Махмур каби шоирлар анъанасини давом эттиради. Ўзбек адабиётида демократик йўналишнинг вужудга келиши ва шаклланиши Муқимий номи билан боғлиқ. У бу соҳада бошчилик қилган Туркистонда Фурқат, Завқий, Комил Хоразмий, Алмай, Аваз Ўтар, Ибрат каби илгор фикрли шоирлар фақат адабий ҳаётдагина эмас, балки умуман ижтимоий фикр тараққиёти тарихида ҳам янги саҳифа очдилар.

Муқимий ижодининг катта қисмини унинг лирикаси ташкил этади. Бунда у инсонни улуглайди, инсон кечинмаларини куйлайди.

Муқимий шеъринида куйланган лирик қаҳрамон инсонлар ўртасида дўстлик, қардошлик, муҳаббат, самимият, вафодорлик каби юксак фазилатларнинг барқарор бўлиши учун, адолат, ижод, ҳаққониятнинг тантана қилиши учун интилади, «Келур охир сепи ҳам йўқлагудек бир замон яхши» деб ишонч билан озод ва бахтиёр ҳаётдан башорат беради. Шоир ўзини побоб, норасо замонда тутилган бахтсиз одамлардан деб ҳис этади.

Шоир интилишлари билан адолатсиз муҳит ўртасидаги қарама-қаршилик унинг ижодида танқидий йўналишни келтириб чиқаради. Муқимий ҳажвиётининг ижтимоий илдизлари, шубҳасиз, тарихий давр шароити ва ўзбек мумтоз адабиётидаги танқидий йўналиш ҳамда халқ ижодидаги ҳажвчилик анъаналари билан боғлиқ.

Муқимийнинг ҳажвиёти мазмунига, танқиддаги услубига қараб сатира ва юморга бўлинади. Муқимий ўз сатираларида турмуш иллатларини, бойлар маънафини ифода этувчи қонун-қоидаларни танқид қилади (масалаи, «Танобчилар», «Московчи бой таърифида», «Ҳажви Виктор», «Сайлов» ва ҳ.к.).

Муқимий юморлари асосида шоир идеалини яққолроқ, бўрттириб кўрсатиш учун хизмат қиладиган кулги туради. «Арава», «Араванг», «Лой», «Ҳайрон қилди лаб», «Дар мазаммати искаб топар», «Пашшалар», «Шикоят безгак» каби шеърларда мустамлакачилик азоби, давр ҳаётидаги қолоқлик ва харобалик заҳархаңдалик билан ифода этилади.

Ўзбек адабиётига пшчилар мавзуининг кириб келиши ҳам Муқимий номи билан боғлиқ. «Московчи бой таъри-

фида» асарида завод қурилишидаги ишчиларнинг оғир иш шароити туфайли норозилик билдириб иш ташлашлари ва ишчилар билан завод хўжайинлари ўртасидаги тўқнашув тасвирланган. Муқимий саёҳатнома жанрини янги услуб ва мазмун билан бойитди (масалан, «Саёҳатнома»).

Муқимийнинг шеърлари қўлёзмалар, Туркистонда литография йўли билан нашр қилинган китоблар, баёзлар ва ўша даврда Тошкент ва Петербургда босилган вақтли матбуот саҳифалари орқали бизгача етиб келган¹.

Низомий Хўқандий (асл номи Низомиддин Муҳаммад-аминхўжа ўғли, XVII аср охири — XVIII аср боши) — ўзбек шоири. Бухорода таҳсил кўрган. Низомий Хўқандийдан бизга мерос бўлиб фалсафий мазмундаги «Мажмуат ул-мақосид» («Мақсадлар мажмуаси») номли китоб, 300 га яқин ғазал ва мухаммаслардан иборат шеърлар тўплами қолган. Унинг айрим шеърлари литографик усулда босилган баёзларда ҳам учрайди.

Низомий Хўқандий асарларида ўз замонидаги иллатларга нафрат кўзи билан қарайди, инсоний туйғуларни, муҳаббатни ва садоқатни тараннум этади. Унинг шеърлари равон, содда тилда ёзилган.²

Нодир (1743, Қўқон — вафот этган йили номаълум) — ўзбек шоири. Таржимаи ҳолига оид маълумот жуда кам. Шоирнинг «Ҳафт гулшан» достонида ёзилишича, у фақирона ҳаёт кечирган. Амир Умархон ва Муҳаммад Алихонлар (1822—1841) ҳукмронлиги даврида саройда хизмат қилган. Фазлийнинг «Мажмуат уш-шуаро» тазкирасида унинг моҳир хаттотлиги ва нафис шеърлар ёзиши ҳақида айтилган. Нодир форс ва араб тилларини мукамал билган.

Унинг «Ҳафт гулшан» достони Нодирага бағишланган бўлиб, 7 мустақил шеърий ҳикоядан ташкил топган. Асар бадий жиҳатдан пишиқ, тили содда, равон. Унда олға сурилган халқпарварлик, адолат, муҳаббат, садоқат, қаҳрамонлик ғоялари Нодирнинг XIX асрдаги илғор фикрли ижодкорлардан бири эканини кўрсатади. Достон Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда (Инв. № 1801).³

Нозил Аваз Муҳаммад (1788, Хўжаанд — 1876, Қўқон) — ўзбек шоири. Таржимаи ҳолига оид баъзи маълумотлар

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 466—467-бетлар.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 649-бет.

³ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 8-жилд, 43-бет.

ҳамда шеърларидан намуналар XIX асрда Қўқонда тузилган тазкира ва баёзларда учрайди. Умархон саройида яшаган, кейинчалик умрининг тахминан 40 йилини фақирона ҳаёт кечириб билан ўтказган. Нозилнинг кўпчилиги шеърлари Махмур, Гулханий, Маъданларнинг асарларига ҳамоҳанг. Унинг асарларида замон иллатлари, ҳукмдорлардан шикоят ифодаланган. Нозил хонга ариза тариқасида ёзган «Муҳаммас аз барои арзи дил» асарида ўзининг оғир аҳволини баён этган. Бу шеър Гулханийнинг «Бер» ва Махмурнинг «Вазир» радифли мухаммасига мазмуна яқин. Нозилдан ҳажми ўн минг мисрага яқин 480 саҳифалик бир девон қолган.¹

Писандий. Авазмуҳаммад Ермуҳаммад ўғли (1816—1918) — ўзбек шоири. Қўқон мадрасаларида таҳсил кўрган. Кўпроқ ҳажвий шеърлар яратган. Унинг «Муҳаммаси Писандий», «Муҳит ҳақида ҳажв», «Саъдихон қози ҳажви» ва бошқа асарлари ўзининг гоъвий йўналиши, феодализм иллатларини фош этувчилик кучи билан характерлидир. Шоирнинг «Муҳаммаси Писандий» асарида бой ва савдогарларнинг кирдикорлари фош этилади. Писандий Махмур ва Муқимий анъаналарини давом эттиради. Ҳофиз ва Фурқат ғазалларига мухаммаслар боғлаган.²

Рожий. Сулаймонқул уста Суяроқул ўғли (1871—1924) — ўзбек шоири ва хаттоти. Қўқон мадрасаларида таълим олган, сўнгра хуснихат, адабиёт ва муаммодан дарс берган. Дилшод отин асарларини тўплаб, сўзбоши ёзган. Рожийнинг биринчи жаҳон уруши ҳақидаги шеъри, ишқий ғазалларидан намуналар ва Муқимий вафотига ёзган таърихлари кишининг жамиятда тутган ўрни ва қадрқимматига оиддир. Шоирнинг инсонийлик ва дидактик қарашлари, даврнинг ижтимоий масалаларига муносабати унинг 880 мисрадан иборат шеър, 400 дан ортиқ мақол ва ҳикматли сўзларини ўз ичига олган «Зарб ул-масал» асарида ифодасини топган. Рожий хаттот сифатида Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафос» ва «Ҳамсаат ул-мутаҳаййирин» асарларини кўчирган.³

Фурқат. Зокиржон Мулло Холмуҳаммад ўғли (1859, Қўқон — 1909, Ёркент) — ўзбек демократ шоири, маърифатпарвари, публицисти, ўзбек журналистикаси асосчиларидан бири.

¹ Ўша асар, 8-жилд, 46-бет.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 8-жилд, 557-бет.

³ Ўша асар, 9-жилд, 309-бет.

Отаси Мулло Холмуҳаммад майда савдо иши билан шуғулланган, ўқимишли бўлган, бадий адабиётга қизиққан. Фурқат 1866 йили маҳалласидаги мансабдор Мулло Муҳаммад Олимдан таълим олган, форс тилини ўрганган. Адабиётга эрта қизиққан, 8 ёшларида Фаридулдин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» асари билан танишган. Навоий, Ҳофиз, Бедил, Фузулий асарларини ўқиган, ёшлигидан шеърлар ёза бошлаган. Мактабни тугатгач, Ашур Муҳаммад Қори номли мактабдордан маълум муддат сабоқ олган, сўнг унинг мактабида ҳалфалик қилган. Кейинчалик мулла Қамбар Алидан хаттотлик санъатини ўрганган. Сўнг (1870) Жоме масжидида мударрисси Подшоҳўжадан араб тили бўйича таълим олган, 1873—1876 йилларда мадрасада ўқиган. Қўқондаги сиёсий воқеалар муносабати билан бу ердаги мадрасалар ёшилгач, Фурқат тиркичилик ишлари билан шуғулланган. 1876 йилда Янги Марғилондаги дўкондор тоғаси олдига бориб, у билан ҳамкорлик қилган, кейинчалик ўзи ҳам дўкон очгач, икки-уч йил савдо ишлари билан шуғулланган, айни замонда қосиб деҳқонларнинг турли ариза, илтимосномаларини ёзиб, мирзалик қилган. Фурқатнинг бу давр ҳаёти унинг халқчил дунёқараши ва илғор адабий-эстетик қарашларининг шаклланишида муҳим босқичлардан бири бўлди. Бу ерда Фурқат ilk бор рус кишилари, европача ҳаёт, фан-техника янгиликлари билан танишди, меҳнаткаш омманинг оғир ҳаётини кузатди, шеърятда шуҳрат қозона бошлайди. 1880 йили Қўқонга қайтиб, оила қуради ва бутунлай ижод билан шуғулланади. Кўплаб лирик ғазаллар, «Ҳаммоми хаёл» шеърини рисоласини ёзади, «Чор дарвеш», «Нуҳ манзар» асарларини форс тилидан ўзбекчага таржима қилади, лирик асарларини тўплаб, девон тузади. Лекин булар ҳозиргача топилмаган.

Фурқат Қўқонда Муқимий бошчилик қилаётган демократик кайфиятдаги ижодкорлар сафига қўшилади, уларнинг адабий йиғинларида фаол иштирок этади ва унинг раҳбарларидан бирига айланади. Муқимий, Завқий, Фурқат ва бошқалар ижодида кейинчалик камол топган ғоявий ва адабий-эстетик бирлик, даврнинг долзарб масалаларига муносабатдаги яқинлик, дунёқарашидаги умумийлик маъна шу адабий йиғинларда шакллана борган.

Фурқат 1886—1887 йилларда Марғилонга боради, у ерда 2 йилча туриб, шаҳарнинг олим ва фозиллари, жумладан шоир Хўжажон Ражий, Муҳаммадумар Умидий, Мулло Топболта Роиқ ва бошқалар билан адабий суҳбатларда бўлади, биринчи бор «Туркистон вилоятининг

газети» билан танишади. У рус тилини ўрганади ва 1889 йили Тошкентга бормоқчи бўлади. Қўқон орқали Хўжандга келиб, бу ерда бир неча муддат туриб қолади. Хўжандда Фурқат Тошхўжа Асирий ва бошқа шоирлар, адабиёт мухлислари билан учрашиб, улар билан ижодий муносабатлар ўрнатади, баъзи асарларини, жумладан, «Несг» радифли тожикча газалини ёзади.

1889 йил июнь ойида Фурқат Тошкентга келади, бу ерда айрим фозилларнинг таклифига кўра маълум муддат «Фархат» тахаллуси билан ҳам асарлар ёзиб, шуҳрат қозонади, кўп ўтмай яна Фурқат тахаллусини тиклайди.

Фурқат Навоий ва бошқа устозлари анъаналарини давом эттирган кучли лирик шоирдир. Унинг лирикаси (масалан, «Баҳор айёмида», «Сурмадан кўзлар қаро», «Чиройлим», «Навбахор айёми бўлди», «Истар кўнгул», «Фасли баҳор», «Хайрият», Навоий газалларига тахмис (мухаммас)лар ва бошқа) ҳаётий факт ҳамда туйғуларга бой ва жарангдор. Унинг газал ва мухаммасларида Ватан табиати, баҳор гўзаллиги, инсоний севги, унинг шодликлари, ташвишлари ишонарли ва таъсирчан ифодаланган. Фурқат лирикаси марказида тирик инсон туради. У тасвирлаган маъшуқа вафодор ва садоқатли, юксак фазилатлар соҳибасидир. Фурқатнинг газал ва мухаммасларида ўз даври пллатларини қоралаш, адолатсизлик ва зўравонликдан шикоят каби ижтимоий мотивлар ҳам сезиларли ўрин тутаяди («Бу нечук савдо», «Лаҳза-лаҳза», «Истаб» ва бошқалар). «Сайдинг қўябер сайёд» мусаддасида шахс эрки муаммоси, озодликни улуғлаш ғояси романтик бўёқларда ифодаланади. Асар ўтмиш шеърятимизнинг шох асарлари қаторидан ўрин олган.

1890 йил 11 апрелда «Туркистон вилоятининг газети» да Фурқатнинг «Гимназия» асари эълон қилинади. Кўп ўтмай Фурқат шу газета ҳайъати таркибига киради ва бир йилдан кўпроқ вақт мобайнида Сатторхон Абдуғаффоров каби илгор маърифатпарварлар билан ҳамкорликда газетани тайёрлаш ва нашр этишда бевосита қатнашади.

Хукмрон сиёфлар ва реакцияон руҳонийлар тазъийқи натижасида Фурқат Тошкентдан чиқиб кетишга мажбур бўлади. 1891 йилнинг майида Самарқандга, кейин Бухоро, Марв, Ашхобод, Боку, Ботуми орқали ноябрь ойида Истамбулга боради. Шу тариқа шоир ҳаёти ва ижодида чуқур из қолдирган ватапжудолик даври бошланади.

Фурқат Истамбулдан Болгария ва Юнонистонга саёҳат уюштириб, Болқон ярим оролининг қатор шаҳарла-

рида бўлади. Бу сафар натижасида «Рўмолли қиз ҳикояти» ва бошқа асарлар майдонга келади.

1892 йил мартда Фурқат Истамбулдан Ўрта денгиз орқали Арабистонга ўтиб, Макка, Жидда, Мадина каби шаҳарларга ҳаж қилади, сентябрь ойида Бомбайга келиб, Ҳиндистоннинг қатор шаҳар ва қишлоқларига саёҳат уюштиради. Фурқатнинг бу даврда яратган барча асарларида («Адашганман» радифли лирик шеърлар цикли ва бошқаларда) она юртин қўмсан кайфияти устун бўлиб, ватанпарварлик ғоялари чуқур ва таъсирчан ифода этилган.

Фурқат 1893 йилнинг мартда Кашмир вилоятига боради. Бу даврда у «Кашмирда», «Булбул» каби асарларини яратади. 1893 йил сентябрь ойининг ўрталарида Фурқат Кашмирдан Тибет ўлкасига ўтиб, сўнгра Хўтон орқали Еркентга келади. Шу ерда умрининг охирига қадар турғун бўлиб қолади. Фурқатнинг ҳар доим Ватанига қайтиш умиди билан яшаганлиги унинг қатор асарларида, дўстларига йўллаган хат-хабарларида ўз ифодасини топган.

Фурқат Еркентда оила қуради, кичик дўкон очиб, доривор ўсимликлар билан савдо қилади, хаттотлик билан шуғулланиб, бир қанча бадий, публицистик асарлар яратади, маърифатпарварлик фаолиятини давом эттиради. Чет эл сафарига чиқиши биланоқ бошлаган «Саёҳатнома» асари устида ишлашни давом эттиради (асар ҳозиргача топилмаган).¹

Фурқатнинг кўплаб мақолалари ва бадий асарлари «Туркистон вилоятининг газети»да чоп этилган.

Ғозий. Муҳаммад Ғозий (XVII асрнинг иккинчи ярми, Қўқон—тахминан 1818) — ўзбек шоири, демократик йўналишдаги адабиётнинг илгор намояндаси. Ўзбек ва форс-тожик тилларида ижод қилган. Бухорода ўқиган. Қўқондаги «Мадрасаи Мир»да мударрислик қилган. Муфтий бўлган. Шоир Акмал билан яқин дўст тутинган. Ғозий лирик шеърлар ва шеърини таърихдан иборат девон тузган. Унинг шеърларида инсоний муҳаббат, инсонпарварлик, гўзаллик, садоқат ва вафодорлик асосий ўринни эгаллайди. Бу мавзулар кўпинча тақдирдан, замонадан шикоят билан қўшилиб кетади («Билмадим», «Бенавоман», «Менга», «Букилди қоматим бори гаму андухи меҳнатдин» ва бошқалар). Умрининг мазмуни, инсоний қадрини баланд тутуш, маънавий афзалликни ҳашам ва зий-

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 12-жилд, 215—217-бетлар.

натга зид қўйиш шоир шеърларидан кенг ўрин олган («Ўлмагил», «Олдида», «Қадина сарви сяхи бенгзамаз ўзорида гул» ва ҳ.к.)

Ғозий ўзбек реалистик сатирасининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган. «Тараххум айлаймиз ҳолимиз...», «Очти буркаъ юзидан...», «Тасбеҳу ридо кўрсатиб, эй зоҳиди худбин» ва бошқа кўплаб ҳажвий шеърлар яратган. Уларда сўфиларнинг тақводорлигини, феодалларнинг мунофиқлигини, шайхларнинг риекорлигини фош қилган.

Ғозий ҳажвияларининг кўпчилиги тарихий шахсларга қаратилган. Ғозий марсиялар, таърихлар, рубоийлар, анъанавий «ширу шакар» шеърлар ҳам ёзган (унинг бир баъди тожикча, мусаддас ҳамда таржибандлари бор). Икки хил вазндаги 10 дап ортиқ мустахзодларнинг айримларини оригинал усулда ёзган, уларда одатдагидек бир мисра орттирилган. «Мажмуат уш-шуаро»да эътироф этилишича, Ғозий ўз даврининг атоқли сўз устаси сифатида тан олинган. Ғозий девонининг 4 та қўлёзма нусхаси Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида (инв. № 109) ва Ўзбекистон Республикаси ФА Шарқшунослик институтида (инв. № 6117, 2296/1, 121) сақланади.¹

ҚЎҚОНЛИК ШОИРАЛАР

Анбар отин Фармонқул қизи (1870—1906) — ўзбек демократ шоираси. Қамбағал қосиб оиласида туғилган. Отаси Фармонқул асли марғилонлик бўлиб, шоира Увайсийнинг жиянидир. Онаси Ашурбони қўқонлик бир қосибнинг қизи бўлган. Анбар Отин 7 ёшдан ўз маҳалласидаги Дилшод отиннинг мактабида таълим олади. Дилшод отин ўз даврининг билимдон, шоиртабиат, доно аёлларидан бўлиб, «Барно» таҳаллуси билан шеърлар ҳам ёзган. У Анбарнинг шеърятга қизиқишини кўриб, уни мумтоз адабиёт намуналари билан таништирган. Дастлаб кичик шеърлар ёза бошлаган Анбар кўпроқ Увайсийга эргашади, унинг ғазалларини диққат билан ўрганади, мухаммаслар боғлайди. Айниқса Навоийни биринчи устоз ҳисоблайди.

Анбар отининг турмуш ўртоғи Зоҳидхўжа ҳам адабиётга ихлосманд киши бўлиб, Муқимий, Фурқат, Завқийлар ашжуманида қатнашган. Анбар отин ҳам бу суҳ-

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 14-жилд, 323-бет.

бат ва мушоираларда иштирок этган. Унинг «Мушоира» номли рисола ёзганлиги ҳақида оғзаки маълумотлар учрайди. Анбар отин ҳақгўй ва оқиллиги билан маҳалла аёллари ўртасида обрў қозониб, отин, отинча номини олган. У бойваччаларга қарши ҳажвий шеърлар ёзган. Бундан ғазабланган бойваччалар шоирани бир йиғинда раҳмсизларча калтаклаб, кейин баланд зинадан итариб юборадилар. Натижада шоиранинг икки оёғи синади. Шундан сўнг унинг соғлиги ёмонлашиб, ўпка касалига дучор бўлади. Бироқ у умидсизликка тушмайди. Шеър шоиранинг бутун умри давомида ажралмас дўсти, ҳамдарди бўлади. 1905 йилда Анбар отин девои тузиб, унга 41 газал, 4 мухаммас, бир қитъа, бир мустаҳзод ва шеърӣ таржимаи ҳолини киритган. Анбар отин ҳақиқатни айтишдан чўчимайди. У халқни жаҳолатда тутувчи реакцион дин аҳлини, риёкор шайхларни қаттиқ танқид қилади:

Тариқча илми йўқ «қози калонман — муфтиман» дейдур,

Абу Сино, Улуғбекдин кўз юмгонларга ўт тушсун.

Анбар отиннинг бошқа газалларида ҳам халқпарварлик, маърифатпарварлик, юксак инсонийлик ғоялари тарғиб этилган. У замонасидаги турмуш лавҳаларини тасвирлабгина қолмай, уларга ижтимоий таъна ҳам беради, машъум замонани ўзгартириш халқнинг ҳаракатига боғлиқ деган хулосага келади. Анбар отиннинг дунёқарашини, фалсафий тафаккурини ўзида мужассамлаштирган асари — «Ўралар фалсафаси»дир. Асар кириш ва тўрт фасл (қисм)дан иборат. Ҳар бир қисмда шоира ижтимоий ҳаётдаги бирор муҳим масалага ўз қарашларини ва мушоҳадаларини билдиради. У камбағал халқ ҳаётига ачинади, замонасидаги ирқий камситишларга ўз норозилигини ифода этади. Шунингдек, аёллар тақдири ҳақида гапириб, уларнинг жамиятдаги қонуний ўрни ва ҳуқуқларини талаб қилиб чиқади. Ҳар бир мушоҳаданинг охирида бир шеър келтирилиб, қиссадан ҳисса чиқарилади. Асарда инсоний фазилатлар улуғланади: «Аксар Жануб ва Шарқ халқлари монанди Араб, Афғон, Селон, Ҳинд ва Қашмир халқлари қора юз, оқ кўнгли ҳалойиқ эрурлар. Ул ҳалойиқ ҳам аслзода, оқ таплар каби одам, аъзойи бадаи, қўл-оёқ, тил, кўз ва ақл-ҳуш, ғайрат, қувват ва тафаккурга молиқдурлар».

Анбар отин онанинг инсоният олдидagi хизматларини

санар экан, ҳар қандай инсоннинг онаси ҳар қандай до-нишманднинг энагасидир дейди: «Она шундай моҳир донодурки, Афлотун ва Арастуни, Абу Сино ва Улугбекни, Жомийни, Саъдийни, Фирдавсийни ва Хайёмни, Нодира ва Увайсийни... оламини кўришга... давру моҳир қилибдур». Анбар отин озод ва бахтли ҳаёт келишига умид билдиради, бунга қаттиқ ишонади ҳам. У келажакка умидвор боқади, аёлларни ўз ҳақ-ҳуқуқи учун курашишга чақиради.¹

Дилшод (1801—1905/06) — демократик, маърифатпарвар тожик шоираси. Уни ўзбек шоираси деб ҳам айтиш мумкин, чунки у 17 ёшида асирга тушиб Ўратепадан Қўқонга олиб келинади. Бу ерда ўзбек йигитига турмушга чиқиб, умрининг охиригача шу ерда янгидап ўзбек тилида кўплаб ғазаллар ёзади.

Дилшод ўз ижодида жамоатчилик фикрини баён этади, ҳаётнинг турли томонини очиб беради. Унинг тожик ва ўзбек тилларида ёзилган асарлари бир-бирини тўлдирди ва бойтади. Уларни бир-биридан устун қўйиш қийин, чунки шоира бу тилларни мукамал билганлиги тўфайли пккала тилда ҳам чуқур, мазмунли асар ёзади ва юракдаги, қалбдаги сўзларини моҳирона баён этади.

Дилшод ўзининг шеър ва ғазалларида ҳукмрон синфнинг юқори табақаларини, феодал ва эксплуататорларнинг кирдикорларини таниқд қилади. Маънавий тушқунликни, текинхўр ва безориларни қоралайди.

Дилшод Умархон билан учрашганини қуйидагича баён этади: «Мени ясантиргандай яланғочлигимча қандайдир хонага олиб киришди. У ерда амир чопон ва саллалик ўтирар эди. Олдида қора стол, унинг устида сув, пичоқ ва бир дона апор бор эди.

Хон баланд бўйлик, қора кўзлик, қора соқолли ва очиқ юзли бўлиб салобатли кўринарди. Менинг саломимдан кейин мен билан хушмуомалалик билан суҳбатлашди. Унинг хушмуомалалигига қарамай, менга у жоҳил ва қонхўр подшоҳ бўлиб туюлди. У менга: «Ҳани, ғазал тузадиган тожик қизи, ёнимга кел...» — деди.

Мен билан савол-жавоб қилиб, исминни, келиб чиқишимни сўраб бўлиб, апор ҳақида ғазал тўқишимни талаб қилди:

Бу дунёда осмон гумбазини кўрдим мен,
Ичи тўла ғамларни кўрдим мен.

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 1-жилд, 343—344-бетлар.

Юпқа парда билан қопланган юзларни кўрдим мен,
Бағрилари қонга, кўзлари ёшга тўлганларни кўрдим
мен.

Умархон фармони ила шафқатсиз қилич билан,
Ҳар бир гўзал юраклари кесилганини кўрдим мен.

Мен бу шеърни ўқиб бўлишим билан амир икки мар-
та қарсақ чалди. Маҳрам кирди. Амир: «Бу сочи кесил-
ганини зиңдонга олиб боринглар» деди ва кўзи билан
қандайдир ишора қилди.¹

Дилшоднинг ҳаёти ҳақидаги маълумотлар унинг ўз
асарларида ва қўқонлик шоир Сулаймон Рожийнинг
«Мухтасар ул-ашъори Дилшод» китобида сақланган.
Унинг отаси ҳам шоир бўлиб, у қатл этилган. Дилшод
унда жуда ёш эди, онасидан ҳам эрта жудо бўлиб (1814)
бувиси қўлида тарбияланган. Уни 17 ёшида (1818) Умар-
хон сарбозлари Қўқонга асир қилиб олиб кетган. Бироқ
Дилшод тиксўзлиги туфайли Умархон саройидан ҳайда-
лади (тўғрироғи қочинга муваффақ бўлади — Х. Б.),
кейин Тошмаҳдум деган имомга турмушга чиқади. Шоира-
нинг қайнонаси маърифатли, билимдон аёл бўлиб, мак-
табдорлик қиларди. Дилшод ҳам қайнонасининг йўлидан
бориб, муаллималик қилади. «Мен,—деб ёзади Дилшод,
—88 ёшимгача ойнасиз хат кўриб, мактабдорлик қилдим.
51 йил мактаб тутиб, аъло авсат ҳисобида 23 талаба ту-
тиб, 891 қизни басавод қилдим. Алардин қарийб тўрт-
дан бири таъби назмлари бор эрди... боз аввал охир икки
юздан ортиқ назмхон шоиралар таълим олиб чиққан эрди.
Каминя ўрда шоираларига қўшилмоқ орзусидан маҳрум
эрди. Аммо улуғ отинлар: Жаҳонбиби ва Нодирахоним
назмлари салиҳимга қувват бахш этадилар. Назмларимни
девон қилмоқ борасида орзу бор эди».

Дилшод талабалари орасида Анбар отинга алоҳида
эътибор берган. Дилшод адабиётга эрта кириб келган.
Барно ва Дилшод тахаллуслари билан ўзбек ва тожик
тилларида шеърлар ёзган. Шоира ғазал, мухаммас, му-
саддас, бадий хотираномалар, бир неча дoston яратган
(«Тарихи мухосара», «Хатми мунтахаб ул-ашъор», «За-
монадин шикоят», «Ҳаёт мадҳи» ва бошқалар). Унинг
асарларида реал тарихий ҳодисалар, халқ ҳаёти ва тур-
муши ҳақида фикр юритилган. Шоира ҳақгўйлик, тўғ-

¹ Мухтаров А. Дилшод и её место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX—начале XX вв., 302—305-бетлар.

рилиқ, билим кишини иллатлардан холи тутади, юксакликка кўтаради, ноҳақлик, эгрилик эса ҳалокатга дучор этади, деган фикрни илгари суради.

Дилшод газалларида бош мавзу севги, муҳаббатдир. Шоира соф муҳаббатни зўр эҳтирос билан куйлайди. Вафосиз, худбин маъшуқаларни маккор ва хийлагар, деб атайди. Шоира асарларида замон билан ҳамнафаслик сезилиб туради. Шоиранинг «Сабот ул-башар маа тарихи муҳожиран» («Инсон матонати ва муҳожирлар тарихи») асарида муҳожирлар ҳаёти, ўзининг таваллуди, оиласи ва аянчли тақдири баён қилинган. Зотан, унинг тақдири ҳам муҳожирлар тақдиридан фарқ қилмаган. Бу асарга шоиранинг ўзбек тилидаги 37 та ва тожик тилидаги 5 та газали ҳам киритилган.

Дилшоднинг ижоди тарихий материалга бойлиги, ижтимоий мазмундорлиги, ҳаққонийлиги, халқпарварлик ғоялари билан сугорилганлиги учун ҳам ўзбек ва тожик мумтоз адабиётининг қимматли намуналаридан ҳисобланади.¹

Кўқонлик шоир ва шоирлар ҳақида Дилшод бундай дейди: «Мен анчадан бери яшаб келаётган Кўқон шоирлар шаҳридир. Ун икки дарвозалик бу катта шаҳарда тўрт юз қирқ маҳалла бор дейдилар ва ҳар бирида шоирлар бор...

Кўқон майдонининг Саримозор даҳасида бирорта маҳалла йўқки, у ерда бирор бир шоир ва донишманд бўлмаса. Хўжа Калон Тўра маҳалласида мендан ташқари яна Махзани, Туроби ва Баҳори тахаллусли шоирлар ва Фидоний исмли шоира яшардилар.

Бизнинг қўшни Бузрукхўжа маҳалласида қачонлардир жуда истеъдодли, ширинсўз шоир жаноб Боғдор Эшон Низоми яшар эди. Ҳозир бу маҳаллада шоира Моҳинабону ва Ҳафиза отин ва шоир Сабухи яшайдилар. Яна булардан ташқари, менинг истеъдодли ўқувчиларимдан Баҳри отинча ва Анбар отинчалар ижодиётининг чўққисидадилар. Яна қўшни Қўрхона маҳаллада ёш шоир ва моҳир санъаткор хатотлар яшайди...

Агарда қибла томонга қарасак панжарасоз маҳалласини кўрамиз. У ерда ўзларининг шеърлар девонига эга бўлган Садои ва Қори Девона шоирлар бор. Қисқа қилиб айтганда, Мовароуннаҳрнинг пойтахти бўлмиш бу шаҳарда ҳар бир авлодда минглаб шоир ва ўқимишли кишилар, уламон фозиллар яшаб, ўзларининг минглаб режала-

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 4-жилд, 39-бет.

ри билан ўз асарларини яратдилар ва ўзларининг шеърларида фалакнинг тақдиридан арз қилиб ва додлаб кетар эдилар.

Сўз ва ғазал усталаридан бири Анбар отун — Жаҳон отун Увайс исмли ҳам шу шаҳарда яшаб вафот этган. Жуда кўп шоир ва донишмандлар ўз ғўзал ва жозибакор асарларини яратиб кетдилар...¹»

Дилшоднинг сўзига қараганда, «айниқса шоир Маҳжуб ҳурфикрли шоирларнинг юқори поғонасида экан ва уларнинг жойлари гулоҳ ёнида экан. Лекин улар ҳаммом гулоҳида яшашига қарамай, уларнинг ҳурматлари баланд экан. Булардан ташқари яна Мунтазир, Маҳмуд ва Гулханий исмли шоирлар бўлган. Ҳозир Маҳмуд ва Мунтазирлар ҳаётлар, лекин на иложким борки, уларни кўрсак, улар гулоҳ ёнида, мен эса бир уйнинг бурчагида катакка солинган қафасдадирман. Бундан халос бўлиш фақат халқ иродаси билан амалга ошиши мумкин...»²

Зебунисо (XIX аср) — ўзбек шоираси. Қўқонда яшаб ижод қилган. Иброҳим Давроннинг «Ашъори нисво» («Аёлларнинг шеърлари») тазкирасида ёзилшича, Зебунисо ўз даврининг билимли ва оқила аёлларидан бўлган. Мазкур тазкирада Зебунисо ижодидан намуналар берилган. Унинг шеърларида эрк ва адолат туйғулари ифодаланган.³

Зиннат (ҳозирча унинг аниқ исми номаълум) — шоир(а), давлат арбоби, додхоҳ. В. П. Наливкин ва М. С. Наливкиналар «Очерк быта женщин оседлого туземного населения Ферганы» номли китобида «Қўқонда иккита шоира яшаган, бирининг тахаллуси Зиннат, иккинчиси эса Маҳзуна тахаллуси. Ишонтиришиб айтишмоқдаларки, улардан бири очиқ юз билан эркактарча кийиниб хон саройига келар экан ва унинг додхоҳ унвони ҳам бўлган. Иккаласининг ҳам ғазаллари Умархоннинг сингари «Мажмуат уш-шуаро» номли шеърлар тўпламига киритилган» деб ёзганлар.⁴

Қўқон хонлиги тарихида ҳозирча маълум бўлган аёл додхоҳлардан фақат Қурбонжон додхоҳни (1811—1907)

¹ *Мухтаров А.* Уша асар, 305-бет.

² Уша асар, 302-бет.

³ *Ўзбек Совет Энциклопедияси*, 2-жилд, 466-бет.

⁴ *Наливкинлар.* Уша асар. А. Мадаминовнинг тадқиқоти бўйича мазкур тазкирада «Зиннат» тахаллуси эркак шоирнинг ҳаёти ҳақида 16 мисрадан иборат маснавий, шоирнинг битта тожикча, битта ўзбекча қасидаси ва битта ўзбекча ғазали берилган.

биламиз. Аммо Умархон даврида тузилган «Мажмуат уш-шуаро» номли тўпламга унинг газали киритилганлигини эътиборга олсак, у маҳалда Қурбонжон ёш қизча бўлган эди.

Зиннат ким бўлишидан қатъи назар, унинг ёзган шеър ва газаллари мазмундор ва етук бўлган. Ушбу сатрлар муаллифининг шахсий кутубхонасида бир қўлёзма баёз китоби бор. Унга Зиннатнинг «Баҳру одобки...» сўзлари билан бошланган шеъри киритилган. Бунда у инсонни улуглайди, одоб ҳақида фалсафий фикр юритади, ҳаётда мавжуд бўлган қарама-қаршилиқлар ҳақида гапириб, уларнинг бирор кун бартараф бўлишига умид қилади, халқни эса қуёшга ўхшатади.

Албатта, битта шеър билан бир шоирага баҳо бериш қийин. Биз адабиётшуносларимиз келажакда Зиннатнинг кимлигини, унинг янги асарларини топиб, унга муносиб баҳо берадилар деб умид қиламиз.

Моҳзода Бегим (XIX аср) — ўзбек шоираси. Унинг яшаган даври ва таржимаи ҳолига оид маълумотлар кам сақланган. Моҳзода Бегимнинг «Жаҳона хитоб» деб аталувчи шеъри қўқонлик маърифатпарвар шоир Иброҳим Даврон (1874—1922) бостириб чиқарган «Ашъори нисвон» («Аёлларнинг шеърлари», ЎзР ФА Шарқшунослик институти, инв. № 16704) китобига киритилган. Шоира бу шеърида ўз давридаги хотин-қизларнинг аянчли қисмати, уларнинг ҳуқуқсизлиги ва мудҳиш ҳаётини тасвирлаб, ўзи яшаётган тузумнинг адолатсизлигидан шикоят қилади.¹

Маҳзуна. Меҳрибон мулла Бошмон қизи (XIX аср) — ўзбек шоираси. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида тўла маълумот йўқ. Фазлийнинг «Мажмуат уш-шуаро» асарида Маҳзуна ҳақида бундай дейилган: «У ақлу идрокда Зебунисодек ягона бўлиб, Қўқоннинг машҳур шоирларидандур. Бу ой юзлининг тахаллуси Маҳзуна бўлиб... Мен нотовон турли ўй-фикрлар билан унга қандай газаллар юбормайин — ул пари чеҳра менга ҳар байтимга гавҳардек пок жавоблар қайтарар эди». Маҳзунанинг девони ҳақида айрим маълумотлар мавжуд бўлса-да, ҳали бу девон топилмаган. Унинг Фазлий билан мушоираси шоира қобилиятини намойиш этиб туради, мазмунан дунёвий газалларга ҳамоҳанг. Эрлар билан аёллар ўртасидаги ҳар қандай муносабатлар таъқиқланган бир даврда шоира-

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 397-бет.

нинг Фазлий билан мушоира қилганлиги унинг ижодий жасоратидир¹.

Маҳзунанинг айрим ғазаллари қўлёзма баёзларда учрайди.

Муштарий. Саодат (1810, вафоти номаълум) — ўзбек шоираси, Худоёрхон саройида котиблик, муншийлик қилган. Шеърларида кишиларни яхшилик, камтарлик, поклик ва адолатга чақиради. Жоҳил ва тубан кишилардан нафратланади. Унинг ижодида дostonчилик ва қиссанавислик етакчи ўринда туради. Шоиранинг халқ оғзақи дostonларининг ёзма шеърӣй намунаси бўлган «Жамлаи Дилором» дostonи оғзақи адабиётдаги «Орзигул» дostonига мазмунан яқин. ЎзР ФА Шарқшунослик институтини фондида (инв. № 9922) Муштарийнинг «Жамлаи Дилором» дostonи ва халқ қўшиқлари усулида ёзилган ғазаллари мавжуд².

Нодира. Моҳларойим (1792, Андижон — 1842, Қўқон) — ўзбек шоираси, маърифатпарвари. «Қомида» ва «Маҳзуна» таҳаллуслари билан ҳам шеърлар ёзган. Отаси Андижон ҳокими Раҳмонқулбийнинг қабиласидан, Қўқон хони Олимхоннинг тоғаси.

Олимхон укаси Умархонга Марғилон ҳокимлигини берди ва уни 1808 йилда Нодирага уйлантиради. Нодира шу хонадонда шеър ёзишни машқ қилади. Шоира Увайсий билан танишиб, уни ёш болалар ва канизакларни ўқитиш учун муаллима сифатида саройга таклиф қилади.

1882 йилда Умархон вафот этиб, унинг 14 ёшли ўғли Муҳаммад Алихон (Маъдалихон) тахтга ўтиради. Нодира бор имкониятдан фойдаланган ҳолда маданият ва санъатни ривожлантиришга интилади. Унинг замондоши, сарой шоири Ҳожир шундай дейди: «Умархон вафотидан сўнг бу ифғат садафининг инжуси Фарғона, Тошкент, Хўжанд, Андижон ва бошқа шаҳарлардан фозиллар, олимлар, хаттотлар, наққошларни ўз хизматига чақиртириб келди».

Нодира бир неча китобларни кўчиртиради ва шоирларни янги-янги девонлар, асарлар, дostonлар ёзишга ташвиқ қилади. Девонларнинг чиройли ёзилиши, муқовасининг безатилишини шоиранинг шахсан ўзи кўздан кечириб туради. У яхши ишлаган котибларга тилла қалам, кумуш қаламдон бериб, уларни «Заррин қалам»лик мансабига кўтаради.

Нодира бозор ва расталар, масжид ва мадрасалар,

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 90-бет.

² Уша жойда, 469-бет.

карвонсаройлар қурилишига эътибор беради. Катта гўристондаги «Мадрасаи Чалпак», Тақачилик растасидаги «Моҳларойим мадрасаси», «Даҳмаи шоҳон»ни ҳам Нодира қурдирган.

Амир Насрулло 1842 йилда Қўқонга бостириб кибриб, уни талон-торож қилади, Султон Маҳмудхонни, унинг акаси собиқ хон Муҳаммад Алини, Нодирани ва бир неча зодагонларни фожияли равишда ўлдиради.

Нодиранинг адабий мероси ғоявий-бадиий аҳамияти нуқтаи назаридан мумтоз шеърятнинг гўзал намуналаридандир.

Нодира шеърятининг асосини лирика ташкил этади. У муҳаббат, садоқат ва вафо куйчисидир. Шоира гўзаллик ва садоқатни, Шарқ хотин-қизларининг дард-аламлари, оҳу-фигонларини куйлайди.

Нодира мумтоз поэзиянинг мавжуд барча жанрларида қалам тебратади. Унинг ўзбекча ва тожикча ғазаллари 5, 7, 9, 13, ҳатто 18 байтли ҳажм ва арузнинг турли вазнларида яратилган. Шоира ғазалларининг асосий қисми 7—9 байтлидир. У мумтоз адабиёт анъаналарини самимият ва ихлос билан давом эттиради. Навоий, Фузулий, Бедил ғазалларига мухаммаслар боғлайди. Ўз ғазалларида кўпроқ «муқаррар» (сўзнинг такрорланиб келиши) ва «қўш муқаррар» усулларини қўллайди.

Шоиранинг асарларида талмеҳ, мажоз, ташбеҳ, истиора, тазод, ташхис, интоқ каби бадиий воситалар маҳорат билан қўлланилган. Унинг лирик ғазаллари ўзининг чуқур мазмундорлиги, инсонийлик мавзулари билан ўша замондаги илғор ғояларни тараннум этади.

Нодира тожик тилида ҳам гўзал, таъсирчан шеърлар ёзади. Улар ҳам мазмун, ҳам бадиий маҳорат жиҳатдан ўзбек тилидаги ғазалларидек юксак даражада ёзилган бўлиб, шоира ижодини яна ҳам кенг ва тўлароқ ўрганишда муҳим роль ўйнайди.¹

Нозук Хоним (XIX аср охири — XX аср бошлари) — ўзбек шоираси. Ешлигиданоқ шеър ёзишни машқ қилган. Асарларида ишқ-муҳаббатни куйлаган, «золимларга қарши нафрат ҳисларини» баён этган. Иброҳим Давроннинг «Ашъори нисвон» номли тазкирасига шоиранинг «Фасона», «Рехт гул» ва «Ғазал афсона» деб аталувчи шеърлари киритилган.²

Увайсий. Жаҳон (1771—1845) — машҳур ўзбек шоир.

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 8-жилд, 44—45-бетлар.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 8-жилд, 48-бет.

раси, маърифатпарвари. Зиёли оилада туғилган. Отаси Қайнар Девона асли косонлик бўлиб, Марғилонга кўчиб келган. Онаси Чиннибиби мактабдор аёл бўлган. У она-сидан савод чиқариб, аввал халфа, сўнгра онасининг ёнида мактабдорлик қилган. Акаси Охорижон Ҳофиздан шеърият назариясини ўрганган. У айниқса арузни, муаммо (шеърда фикрни яшириб пфодалаш) санъатини мукамал эгаллаган. Шоира Қўқон адабий муҳити билан яқинлашиб, мушоираларда қатнашган. Саройда Нодира ва бошқа хотин-қизларга шеърият илмидан дарс бериб, устозлик қилган. Дилшоднинг маълумот беришича, Увайсий Нодира билан Қонибодом, Хўжанд, Ғратепа, Тошкент, Андижон каби шаҳарларга борган, 1842 йилда Бухоро амири Насрулло Қўқонни ишғол қилгач, Увайсий Марғилонга қайтиб, умрининг охиригача шу ерда яшаган.

Увайсийнинг 4 девон тузганлиги ҳақида маълумотлар учрайди. Лекин бу девонларнинг асл қўлёзмалари ҳозиргача топилмаган. Хатотлар томонидан кўчирилган уч нусха қўлёзма девон Андижон педагогика унйверситети кутубхонасида сақланмоқда.

Увайсий мумтоз ўзбек шеъриятининг деярли барча жанрларида ижод қилган. Алишер Навоий, Фузулий ва бошқалар асарларига мухаммаслар боғлаган. Шоира ижодининг ғоявий-тематик доираси теран ва кўп қирралидир. Унинг асарларида ҳукмрон феодаллар томонидан эрк ва ҳуқуқлардан маҳрум қилинган аёлларнинг ғиғони акс этган. «Анор» чистонида даврнинг ижтимоий воқеалари, аёллар тутқунлиги моҳирона очилган.

Увайсийнинг лирик қаҳрамони ҳаётни бутун гўзаллиги билан сезувчи, жабр-зудм, кулфатдан хазар қилувчи, вафодор, билимдон, ақлли аёллардир. Шоира ўз қаҳрамонидаги садоқат, камтарлик каби фазилатларни бебурдлик, субутсиэлик каби иллатларга қарши қўйиб, яхшилик идеалини илгари суради. Унинг «Воқеати Муҳаммад Алихон» манзумасида XIX асрнинг биринчи ярмида юз берган тарихий воқеалар акс эттирилган.¹

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, Қўқон шаҳрида истеъдодли ва ажойиб шоиралар кўп бўлган. Бу эса Қўқон шаҳрининг XIX асрда юксак маданиятга эга бўлганлигидан далолат беради.

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 11-жилд, 474—475-бетлар.

ҚЎҚОНЛИК ТАРИХЧИЛАР

XIX асрда Қўқонда тарихнавислик сезиларли равишда ўсиб борганини кўрамыз. Олдинлари ёзилган бир неча тарихий асарлар форс ва араб тилларидан ўзбек тилига таржима қилинди ва Қўқон хонлигига оид янги китоблар ёзилди. Бу янги асарларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам бор эди — уларнинг айримлари шеърий ёки қисман шеърий йўлда ёзилди. Бу эса қўқонлик тарихчиларнинг адабиётни яхши билибгина қолмай, ўзлари ҳам шеърятда қалам тебратганликларини кўрсатади. Айримлари эса ўз даврининг машҳур шоирларидан бўлган. Айрим муаллифлар асли қўқонлик бўлишмаса ҳам, аммо кўп вақтлар Қўқон шаҳрида яшаб шу ерда ўз асарларини ёзганлар.

Жунайд Мулло Авазмуҳаммад Мулло Рўзи Муҳаммад сўфи ўғли. У «Тарихи жаҳонномаи» асарини 15 йил давомида ёзган. Муаллифнинг ўзи ўн битта хонларни бошидан кечиради. Бу қўлёзма китобнинг иккинчи қисми Умархон давридан то 1872 йилгача бўлган даврни қамраб олади ва биз учун қимматли манба бўлиб ҳисобланади. Муаллиф бу асарни ёзишда «Акбарнома», «Муфтуат ат-таворих», «Равзат ус-сафо», «Тарихи таъкират хони Фарғона», «Солномаи Абдукарим бин Муҳаммад Ражаб Мунши», «Шоҳномаи Мавлави Фазли Фарғоний», «Мунтахаб ут-таворих», «Тарихи Шоҳруҳий» каби бир қанча асарлардан фойдаланганлигини таъкидлаб ўтади.

Бу асар икки китобдан (қисмдан) иборат. Биринчиси «Жаҳоннома» ёки «Тарихи жаҳонномаи» деб аталади. Бу умумий тарихга оид бўлиб, дунё яратилишидан то Бухоро амири Музаффар давригача бўлган воқеаларни ўз ичига олади. Иккинчиси эса «Тухфат ат-таворихи хони» деб аталади. У бутунлай Қўқон хонлиги тарихига бағишланган бўлиб Бобурдан бошлаб то 1867 йилгача бўлган воқеаларни баён этади.

Абдулкарим Фазлий Намангоний (XVIII асрнинг биринчи ярми — XIX асрнинг боши) — тарихчи, адабиётшунос ва шоир. Асосан Қўқон шаҳрида яшаган ва ижод қилган. Қўқон хонлигида яшаган шоирлар ҳақида «Мажмуат уш-шуаро» қўлёзма асарини ёзган. Умархоннинг топиширигига биноан «Шоҳнома» («Умарнома», «Зафарнома») ни ёзган. Бу Умархон даврига оид шеърий (5000 байтдан кўпроқ) тарихий асар бўлиб, 1822 йил май ойида тамомланган. Муаллиф бу вақтда кекса ёшда бўлган. «Шоҳнома»да Норбўтабий, Олимхон ҳукмронлик қилган давр-

лар қисқа баён қилиниб, Умархон даври эса тўлиқ ва батафсилроқ ёзилган.¹

«Мажмуаи шоирон» тазкира (1821) асарда ҳамд, наът ва юздан ортиқ шоирга қисқача шеърний тавсифнома, Амирийга бағишланган қасидалар ва унинг шеърларига назира тарзида ёзилган пайровлар берилган, маснавий, қасида, ғазал, рубоий жанрларидан намуналар келтирилган. Китобда Амирий, унинг вазирни Қосим бекларбеги, Шайхулислом Султонхонтўра Аҳрорий (Адо), Бухоро амирзодаси Хусайинбек, Оқсуяк Сайид Ғозихонтўра, Хўжакалон қабилар ижодига кенг ўрин ажратилган ҳолда тараққийпарвар шоирлар ижодидан фақат Амирий ғазалларига боғлаган назираларгина берилган. Феодал-клерикал муҳитни таъқид қилувчи асарлар «Мажмуа шоирон»га киритилмаган.

Асар ўша давр адабий муҳитини ўрганишда муҳим манбадир. «Мажмуаи шоирон»нинг нусхалари ЎзР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 9139, 7510, 5235, 2371).²

Фазлий Қўқон сарой шоирларига бошчилик қилган. Унинг ўзбек ва тожик тилларида ёзган асарлари кўплаб мажмуа ва баёзларда учрайди. Фазлий асарларида тенденциозлик кўзга ташланади. У ўз тазкирасида сарой шоирларини мадҳ этиб, прогрессив шоирлар ижодига юзаки баҳо беради.

Фазлий ўз ижодида эксплуататор синфларнинг реакцион манфаатларини ҳимоя қилади, сарой қасидачилик ва назирагўйлик анъанасини авж олдириб, турмушни бўяб кўрсатишга уринади, демократик адабитга қарама-қарши позицияда туради.³

Мирзо Қаландар Мушриф Исфарагий — тарихчи ва шоир. У Исфара шаҳрида туғилиб Умархон даврида Қўқон шаҳрида яшайди. Мушриф хон саройида қози аскар лавозимида хизмат қилади. Умархоннинг буйруғига биноан у Фазлий Намангонийнинг «Зафарнома» асарини насрий қилиб ёзади. Бу асарнинг номи «Шоҳонмаи Умархони» (Аваз Муҳаммад Атторнинг «Тухфат аттавориҳи хони» асарида шундай номланган) бўлиб хоннинг вафотидан сўнг ёзиб тугатилади. Асар Фазлийнинг

¹ *Стори Ч. А.* Персидская литература, ч. II, Москва, 1972, 1187—1188-бетлар. Бошқа тарихчилар ҳақидаги маълумотларнинг кўпи қисқартрилиб, Ч. А. Сторининг ушбу асарида (1188—1201 бетлардан) фойдаланилди.

² *Ўзбек Совет Энциклопедияси*, 6-жилд, 513-бет.

³ *Ўзбек Совет Энциклопедияси*, 11-жилд, 651-бет.

шеърый йўл билан ёзилган «Умарнома» асарига асосланган ҳолда ёзилган, чунки муаллиф Фазлийдан кўплаб мисоллар келтиради. Асарда оламнинг яратилиши, ушбу қўлёзма китобнинг ёзилиш сабаблари, минг уруғи тўғрисида маълумотлар берилган.

Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий (XVIII аср охири — XIX асрнинг 70-йиллари) — ўзбек тарихчиси. У «Тарихи жаҳонномаи» («Тухфат ат-таворихи хони» номи билан ҳам машҳур) асарини ёзган. Аваз Муҳаммад умрининг охиригача табиблик ва хаттотлик билан ҳам машғул бўлган. Бизгача ҳинд табиби Муҳаммад Арзанинг Аваз Муҳаммад қўли билан кўчирилган «Мафриз ал-қулиб» номли асарининг нусхаси етиб келган.¹

«Тарихи жаҳонномаи» шарҳона усулда ёзилган асардир. Унда «дебоча»дан кейин хонларнинг шажараси берилган. Қўқон хонлиги тарихи батафсил ёзилган. Асар мазмунидан шу нарса маълумки, у Худоёрхоннинг учинчи марта тахтга ўтиришига қадар ёзилган.

Шуни эслатиб ўтиш жоизки, асарнинг кириш қисмида муаллиф ушбу асарини 1822 йил май охирида бошлагани ҳақида ёзади.

Асарда Умархоннинг ўлгани ҳақида таърих келтиради (17 рабъи ул-аввал 1238/ 2 декабрь 1822 йил). Аммо кимдир уни устидан тузатиб, 7 рабъи ул-сони 1237 (1822 йил 2 февраль) йил деб ёзиб қўйган. Бу тузатиш жуда тўғри қилинган. Чунки Муҳаммад Алихоннинг тахтга ўтиришини Мушриф 14 рабъи ул-сони 1237 (1822 йил 9 январь) йил деб тўғри ёзади. Бундай чалкашлик борлиги туфайли Н. Д. Миклухо-Маклай асар қачон ёзилганлигини аниқ эмас дейди.²

Асар мазмунига қараб, Мушриф китобини 1821 йили ёза бошлаган деб тахмин қилиш ҳам мумкин. Аммо, маълумки, Умархон шоир Фазлий ёзган шеърый асарни Мушрифга насрий қилиб ёзишни топширган. Фазлий аса ўз асарини 1822 йил май ойида тамомлаган. Бунга эътибор бериладиган бўлса Умархон 1822 йил май ойида тирик бўлиб чиқади. Ваҳоланки, «Мунтахаб ат-таворих» номли қўлёзма асарнинг муаллифи Ҳакимхонтўра Умархон вафотини 18 рабъи ус-сони 1237 йил деб ёзади ва дафн маросимида қатнашганлигини айтади. Эҳтимол,

¹ *Вахидов Ш.* Аваз Муҳаммад Аттор Хуканди и его сочинение «Тарихи джаҳонномаи». Автореферат. Т., 1991, 8-бет.

² *Миклухо-Маклай Н. Д.* Описание персидских и таджикских рукописей института востоковедения. Выпуск 3, М., 1975, 322—332-бетлар.

Мушриф Фазлийнинг асарини ёзилиш жараёнида тайёр қисмларни олиб насрийга айлантиргандир. Шундай қилиб Мушриф ўз асарини Умархон ҳаётлик даврида бошлаган.

Хўжа Муҳаммад Ҳакимхонтўра бин Сайид Маъсумхон. У тахминан 1802 йили Қўқон шаҳрида туғилган. Қўқонлик зодагонлар оиласига мансуб. У она томонидан Қўқон хони Норбўтабекнинг невараси, Олимхоннинг жияни эди, ота томонидан эса машҳур сўфи шайхлардан Аҳмад Хўжаги Косоний (1542 йили вафот этган) авлодидан эди. Ҳакимхонтўранинг оила аъзолари ва қариндошлари Қўқон хонлигида катта обрўга эга эдилар.

Муҳаммад Алихон даврида Ҳакимхонтўра аввал Тўрақўрганга, сўнгра Намангон ва Косонга ҳоким қилиб тайинланган эди, аммо кейинчалик хоннинг қазабига дучор бўлиб хонликдан ҳайдалиб Маккага ҳажга жўнатилган. У ўзининг сафарини Россия орқали қилади.

1824 йилда Ҳакимхонтўра Оренбургда рус императори Александр I билан учрашган эди. Бу учрашув ҳақида муаллиф ўзининг «Мунтахаб ат-таворих» номли асарида батафсил ёзган. Муаллиф Россиядан кейин Туркия, Сурия, Фаластин, Миср орқали Макка ва Мадинага борган.

Муаллиф ўз замонасининг билимдон кишиларидан бири эди. Унинг кўп мамлакатларни кўрганлиги, у ерлардаги ҳаёт ва маданиятни ўрганганлиги ижодига ҳам таъсир этади.

Ҳакимхонтўра Россияда 2 йил юриб, кўпгина шаҳарларда бўлади, рус тилини ўрганади. Шеърларида Россия шаҳарларининг ободлигини, давлат идора усулларидаги тартиб-интизомнинг феодал ҳукмронлигига нисбатан афзаллигини ифодалайди, рус тили ва маданиятини тарғиб қилади. 7 йил Миср, Арабистон ва Эронда дарбадар юргач, Бухорога қайтади (1830—1831). Умрининг сўнгги йилларида Шаҳрисабзда яшаб, «Мунтахаб ат-таворих» («Йилномалар тўплами») номли тарихий асарини ёзади.¹

Ҳакимхонтўранинг «Мунтахаб ат-таворих» номли асари Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги тарихига оид муҳим манбалардан бири бўлиб ҳисобланади. Бу асар ўзининг жанри бўйича ўзига хос уч хил жанрни мужассамлаштирган: жаҳон тарихи, локал (маҳаллий) тарих ва мемуар (эсдалик). Асар режасига кўра типик жаҳон тарихидир. Аммо унинг ҳажми ва аҳамиятига қараб, мазмунан Урта Осиё тарихига оид бўлганлиги туфайли биринчи

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 14-жилд, 360-бет.

навбатда унга локал (маҳаллий) тарих сифатида қараш мумкин.

«Мунтахаб ат-таворих»нинг ўзбек ва форс тилларидаги вариантлари мавжуд. Унда пайгамбарлар ҳақидаги ривоятлар, қадимий Эрон, Араб халифалиги, сомониёлар, салжуқийлар, хоразмшоҳлар, мўғуллар, теурийлар ва бобурийлар даври тарихидан қисқача маълумотлар берилган. Шунингдек, Бухоро ва Қўқон хонликларининг ташкил топишидан бошлаб XIX асрнинг 40-йилларигача бўлган тарихи тўлиқроқ тасвирланган.

Асарда муаллифнинг Россия, араб мамлакатлари ва Эронга қилган саёҳатлари натижасида олган таассуротлари ва шу жумладан мазкур мамлакатлар халқларининг турмуши, урф-одатларига оид маълумотлар ҳам ўрин олган. «Мунтахаб ат-таворих» XIX асрда Ўрта Осиёдаги мавжуд ижтимоий-сиёсий тузум ва маданий ҳаётни ўрганишда муҳим манбадир.¹

Мирза Шамс Бухорий «Бухоро, Хўқанд ва Қашғарда баъзи бир ҳодисотлар» номли тарихий асар ёзган. Бу китоб 1861 йилда рус тилида Қозон шаҳрида chop этилган.

Мирза Шамс болалик вақтида Бухоро амири саройида яшаган. У Мир Ҳусайн тарафдори эди. Унинг вафотидан сўнг Мирза Шамс Умар хизматига ўтади, лекин қийин пайтда Амир Насрулло тарафига ўтиб кетади. Аммо ҳаётининг хавф остида қолганлигини сезиб Шаҳрисабзга қочади, у ердан Қўқон шаҳрига келади ва бу ерда узоқ муддат яшайди, Қашғарга ҳарбий юришда иштирок этади. Кейинчалик у Бухорога қайтиб боради ва савдогарлик билан шуғулланади. Россияга бориб Оренбург шаҳрида яшаб қолади.

Мирза Шамснинг асари Бухоро, Қўқон ва Қашғар тарихига оид муҳим манбалардан бири бўлиб ҳисобланади. Чунки муаллиф ўзи кўрган ва иштирок этган воқеалар ҳақида ҳам баён этади. Лекин айрим жойларда камчиликларга ҳам йўл қўяди.

Мулло Ниёз Муҳаммад Хўқандий Ниёзий бин Мулло бин Ашур Муҳаммад Хўқандий. 1802/3 йилда ҳарбий оилада туғилган. Ўзи ҳам ҳарбий лавозимларда жангларда қатнашган. Масалан, 1845 йили Еттисув юришида ва 1860—1861 йилларда Туркистон атофларида бўлган жангларда иштирок этган. У қариган чоғида қўйи ва ўрта ҳарбий табақалар доирасида эди. Нақшбандийлар билан

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 426-бет.

ўзини боғлайди ва Қўқонда Ҳазрат Соҳибга (1785—1869) атаб бир неча шеърлар ёзади.

У ҳарбий хизматни тахминан XIX асрнинг 60-йиллари бошида ташлаб, Қўқондаги ўз маҳалласида яшай бошлайди. Шу ерда ўзининг «Тарихи Шоҳруҳий» номли асарини ёзади. У ўз вақтида чуқур билим олган эди. Ниёз Муҳаммаднинг дунёқарашини Қўқон хонлигидаги маданий ва сиёсий жараёнлар ичида шаклланади. У истеъдодли тарихчи ва адабиётчи ҳам эди. Шунинг учун ҳам ўз давридаги сиёсий аҳволга ва халқнинг турмушига тўғри баҳо бера олди.¹

Мулло Ниёз Муҳаммад Ҳўқандийнинг «Тарихи Шоҳруҳий» номли китоби 1885 йили Н. Пантусов томонида чоп этилган. Шу ном билан китоб илмий муомалага кирди. Аммо китобнинг матнида «Таворихи Шаҳруҳийа» деб ёзилган. Қўлёзманинг асл нусхасида эса муаллиф бу китобнинг номини «Тарихи саййиди Худоёрхони» деб атайди. Бу асар аслида Худоёрхоннинг тоншириғига биноан ёзилган бўлиб, Шоҳруҳ давридан бошлаб то 1872 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Китобда муаллиф ўзи иштирок этган, ўз кўзи билан кўрган ва билган воқеаларни баён этади.²

Маҳзун (Зиёвуддин Ҳўқандий) — шоир ва тарихчи. Худоёрхоннинг фармонида биноан «Шоҳнома» асарини ёзган. Бу ноёб ва ягона қўлёзма китоб Туркияда «Осиё тарихи» номи билан сақланмоқда. Асарда асосан Қўқон хонлиги тарихи баён этилган. Муаллиф ўзини ғазаллар ва асар матнида «Маҳзун» деб атаган.

Бу қўлёзма ҳақида қўқонлик Миён Бузрук қуйидагича ёзади: «Истамбул. Холис Афанди кутубхонаси фикрастида 3776 нумерда ўзбекча ёзилгон бир таърих китоб бордир. Кутубхонада тахминий суратда «Осиё тарихи» деб қайд этганлар. Ҳақиқатдан ҳам ёлғиз Фарғона таърихидан баҳс этганидан унга «Фарғона таърихи» демак мувофиқроқдир. Муаллиф ғазалларда ва баъзи василалар билан насрларда ўзига «Маҳзун» дейди. Ҳар ҳолда бу бир тахаллусдир. Исми маълум эмасдир.

Китоб 1696 саҳифага эга бўлса ҳам жаъли қалам билан ёзилгон. Мусаввада, яъни асил нусха бўлгонидан катта-

¹ *Бейсембиев Т.* «Тарихи Шаҳруҳий» как исторический источник. Автореферат. Ташкент, 1983, 8—9-бетлар.

² *Миклаухо-Маклай.* Описание персидских и таджикских рукописей института Востоковедения. Вып № 3, Москва, 1975, 331—332-бетлар.

лик эътибори билан ўртачадир. Журнал саҳифаси билан 400 саҳифа чамаси келади.

Китобнинг ёзилган таърихи очиқ маълум эмасдир. Ёлғиз ўрта ерларида ҳошияларида, йккинчи ерда (1298—1881) таърихи китобининг ўзи ёзилган хат билан ёзилгондир. Бунга кўра у таърихдан сўнгра ёзилиб битгани маълум бўлади.

Мундарижоти: Олтун Бешик сулоласидан Абдураҳмон Абдулкарим ўғли бошлаб, Эрдонахон, Норбўтахон, Ҳожибек, Олимхон, Умархон, Муҳаммад Алихон, Султон Маҳмуд, Шералихон, Худоёрхонгача баҳс этади. Хусусан, Муҳаммад Алихон замонидан ва унинг Бухоро амири тарафидан мағлуб қилиб ўлдирилганидан куброқ зикр этилади.

Усул эътиборила дoston ва рўмон шаклида ҳикоя ва ғазаллар ила ёзилгондир. Шу шаклда сўзга киришилади: бошидан: «Ҳоқон Чинни шаҳрида бир подшоҳ бор эди. Уларнинг номлари Абдураҳмонбек эрди, уларнинг уч ўғиллари бор эди. Бирларининг номлари Норбўтабек бўлса, андин кичикларининг номлари Ҳожибек эрдилар. Абдураҳмонбекнинг Эрдонабек деган инилари бор эди. Ҳар бирлари бир онадан эрдилар...»

Китобнинг Фарғонадан чиқиб кетиши бундай бўлгон: Худоёрхон Оренбургдан қочгондан кейин бошқа ном ва бошқа қиёфа билан Маккага боради. Ун уч ой қадар ўзини танитмасдан юради. Сўнгра Абдураҳим афанди номли бирисига (ҳукумат кишиси бўлса керак) ким бўлгонини билдиради ва Фарғонадан чиқар вақтида баъзи бойларга топшириб кетган ақчаларини олиб ўғилларига таслим учун уни вакил қилиб Фарғонага юборади. Абдураҳим аввал Истамбулга келиб, «Худоёрхон»нинг бошқа қиёфа бирла Маккада бўлгонини «Султон Ҳамид»га хабар беради ва сўнгра Ўрта Осиёга келади. Тошкентда Худоёрхоннинг катта ўғли Муҳаммад Аминбек билан кўришган ҳолда Қўқон ва Андижонларга боради ва ақчаларни бойлардан тўплаб, хонзодаларга топшириқ учун яна Тошкентга қайтмоқчи бўлади. Бу китоб ҳам шу вақтда муаллиф Маҳзун томонидан хонзодаларга топшириш учун Абдураҳимга берилади.

Бу маълумот муаллифнинг ўз баёнотидан англашилади. Бундан сўнгра Абдураҳим қайси йўл билан бўлса бўлсун китобни ўзи билан бирга Туркияга олиб кетади. Китобнинг сабаби таърифи, қайси йилда ёзилғони, Абдураҳим афандининг баъзи ишлари ва китобининг унга

топширилишининг кўрсатган фикрларини муаллифнинг ўз иловасидан нақл этамиз:

«...Маҳзун айдики. Мунча одамнинг иши сарапжом бўлди. Менинг ҳам бу орада бир арзим бордир. Афанди ота мунча одамнинг арзини етказиб ўзларига дуо олдилар. Энди ман ҳам Афандига арзимни айтийин:

Чероки йвгирма икки йил бўлди шул китобни бошлағонимга. Мунча йилдан бери меҳнат қилдим. Ул подшоҳ Саид Муҳаммад Худоёрхон ўзлари менга ҳукм қилдилар. Ўз ҳукмлари билан мунн битказдим. Бу китобни ўзлари қўлларига олиб ўқур эдилар.

«Суханаро» ховимга ўқутур эрдилар, кўб манзур бўлғон эрди. Аммо ул подшоҳ Худоёрхон тахт ва бахтларидан жудо бўлиб кетдилар. Менинг китобим орада қолди...

Хон хазрат айтиб эрдиларки, мендан бир шоҳнома қолсин. Ул вақтда бу китоб, иқболи очилган йўқ эди. Олам бузилди... Алҳармиз ўзимга ўзим ўйладимки, менинг шунча қилғон меҳнатим бекор кетмасун. Ога Абдураҳим афандига бу китобни берай, элтиб шаҳзода Саид Муҳаммад Амин бегим ва Саид Умар бегимга кўрсатсанглар...» Китоб сўнг замонларда ёзилгонлигидан уни мукаммал ёзилгон деб бўлмайди. Ушда оз маъно кўп сўз билан адо қилинғон, мадҳ ва саналари, газал ва назмлар кўп, айни замонда тартиб ва усулсиз бўлғонида маълумдир. Бунинг билан баробар Ўзбекистоннинг уч-тўрт асрлик қоронғу тарихининг бир қисмидан бир нуқтасини ёритишга ёрдамчи бўлишда шубҳа йўқдир».¹

Асар муаллифи Маҳзуннинг таржимаи ҳоли шу кунга қадар чуқур ўрганилмаган. 1968 йили Аҳмаджон Мадаминов томонидан Қўқон шаҳрида Маҳзуннинг қўлёзма девони топилган. У 199 варақдан иборат бўлиб, унга 1 дoston, 322 та ўзбек тилида, 34 та тожик тилида ёзилган газаллар, 7 та ўзбек тилида, 2 та тожик тилида ёзилган мухаммаслар, 2 та мусаддас, 4 та таркибанд, 2 та маснавий ва 20 та тожик тилида ёзилган рубоий кирган.

Маҳзун Уйчи қишлоғида (Наманган вилояти) яшаган ва замондошларининг ёзиб қолдирган маълумотларига қараганда, у чуқур маълумотли, яхши одобли, билимдон, маърифатпарвар ва ширин суҳбатдош бўлган. Ўзининг бир газалида гўзал Чуст шаҳрини ўзининг Ватани деб атайди. Бундан кўриниб турибдики, Маҳзун Чустда туғилган. Аммо унинг асосий ҳаёти Қўқон шаҳрида ўтган,

¹ «Маориф ва ўқитувчи», Т., 1927, № 9—10, 60—61-бетлар.

у бу ерда яшаган. Шунинг учун ҳам у ўзини Зиёвуддин Хўқандий деб атайд.

Маҳзунининг ҳаёти ва ижоди ҳақида қўқонлик олим А. Мадаминов қизиқарли маълумотлар тўплаган.¹

Мирза Азиз бин Муҳаммад Ризо Марғилоний Муҳаммад Алихон, Шералихон, Худоёрхон ва Маллахон даврларида Қўқонда давлат мансабларида хизмат қилган. Шунинг учун ҳам у хон саройидаги кутубхонанинг ноёб китобларидан фойдаланиб, аниқ маълумотлар тўплашга муваффақ бўлган.

Мирза Азизнинг «Тарихи Азизий» асари Қўқон хонлигига бағишланган бўлиб, уни уч қисмга бўлиш мумкин: 1. Мўғуллар тарихи ва Ўрта Осиё давлатлари ҳақида очерклар. 2. Қўқон хонлиги тарихи. 3. Марғилон шаҳри тарихи.²

Мулло (ёки имом) Али Қори («Комий») Қундузий ёки Қўқандузий асли қундузлик (1786/87 йилда туғилган, Бухоро ва Қўқон шаҳарларида яшаган, икки марта Қашғарга борган (1824/25 ва 1843 йиллар), 1857/58 йилда вафот этган). «Таворихи манзума» ва «Ҳол ул-Фароид» асарларини ёзган.

«Таворихи манзума» Қўқон хонлиги ва Қашғар тарихига оид бўлиб унда 1822—1857 йилларда содир бўлган воқеалар баён этилади.

Р. Н. Набиевнинг таъкидлашича, Мулло Али Қори Қундузий асарининг кириш қисмида 1822—1848 йиллар воқеалари ҳақида баён этилади. Аммо асарда 1858 йилгача бўлган воқеалар акс эттирилган. Эҳтимол, бу қисм бошқа шахс—Бобохон Эшон томонидан ёзилгандир. Асарнинг охириги варақларида, эҳтимол кўчирувчи хаттот томонидан 1887 йилда бўлган воқеалар ҳам қўшиб қўйилгандир.

Асар тожик тилида ёзилган, аммо унинг ичида ўзбек тилида ёзилган шеърлар ҳам учрайди. Умуман асарда кўплаб қимматли маълумотлар баён этилган.³

Маҳмуд Ҳаким Яйфоний Хўқандий (Маҳмуд ибн мулло Шодимуҳаммад) (1850—1930) — тарихчи, табиб ва адиб. Унга қўқонлик Боқийхон табиб устозлик қилган. Ҳакимий тахаллуси билан шеърлар ёзган. Ўз ғазалларини

¹ Адабий мерос. Ташкент, 1973, 186—188-бетлар.

² *Валидов А. З.* Восточные рукописи в Ферганской области ЗВОРАО, т. 22, Петроград, 1915, 302—320-бетлар. Бу мақоладаги маълумотлардан ушбу бобда кенг фойдаланилди.

³ *Набиев И.* Из истории Кокандского ханства. Т., 1973, 17-бет.

жамлаб девон («Девони Ҳакимий») тузган. «Тариқ ул-илож» («Даволаш усули»), «Абу Али ибн Сино қиссаси», «Маъданул-адвия» («Дори-дармонлар манбаи»), «Қонун ул-илож» («Даволаш қонуни»), «Мужарработи Маҳмудий» («Маҳмуд тажрибалари»), «Хуллас ат-таворих» («Тарихлар сараси») каби асарлар ёзган. Асарларининг кўпчилиги Қўқон шаҳридаги адабиёт музейида сақланмоқда.¹ Ҳакимийнинг «Хуллас ат-таворих» асари Қўқон хонлиги тарихига оид бўлиб, Қўқон хонларининг шажараси берилади. Шоҳруҳ, Абдурахим, Абдулкарим, Эрдонабек, Бобобек, Сулаймон, Норбўтабек, Олимхон, Умархон, Муҳаммад Алихон каби хонлардан то Худоёрхонгача бўлган воқеалар баён этилади. Асарда мадрасалар, маҷлислар, арк ва бошқа Қўқон шаҳар меъморчилик қурилишларига бағишланган маълумотлар анчагина.

Муҳаммад Солихўжа ибн Қорахўжа (1830—вафоти номаълум) — тошкентлик тарихчи. Муҳаммад Солих форс тилида «Тарихи жадидаи Тошқанд» («Тошкентнинг янги тарихи») номли 2 жилдлик тарихий асар ёзган (1862—1887). Асарнинг биринчи жилди ислом тарихи, Ўрта Шарқ мамлакатларининг ўрта асрлар тарихига бағишланган. Иккинчи жилди эса Қўқон хонлиги тарихига оид бўлиб, унинг «Салотини насабони мамолик» («Мамлакатларнинг олий насаб султонлари») номли 1-боби Бобур давридан Қўқон хони Олимхон ҳукмронлигигача бўлган даврни ўз ичига олган Фарғона тарихидан иборат. Иккинчи жилднинг 2-қисми Муҳаммад пайғамбар ва Фарғона ҳукмдорлари шаънига мадҳия билан бошланади. Шу бобнинг ўзида Тошкент, Фарғона, Бухоро тарихи, Олимхон давридан Қўқоннинг охириги хони Насриддин ҳукмронлигигача бўлиб ўтган воқеалар ҳамда Қўқон хонлигининг Россия томонидан босиб олиниши батафсил ёритилади.

Муҳаммад Солих тарихий воқеаларнинг иштирокчиси сифатида Марғилон, Андижон ва Самарқанднинг Россия томонидан истило этилишини тасвирлайди. Иккинчи бобнинг 3-қисмида Тошкент ва унинг топографияси, иқлими, аҳолисининг машғулоти ва бошқалар ҳақида маълумот берилган. Асарнинг нусхалари ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланмоқда (инв. № 7791, 11072, 11073).²

Муҳаммад Юнус Тоиб Муҳаммад Амин ўгли (туғил-

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 91-бет.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 479-бет.

ган йили номаълум, Тошкент — 1907, Қўқон) — ўзбек шоири, тарихчи, хаттот. Кўп вақт Қўқонда ва Еркентда яшаган. У Абдурахмон Жомийнинг қасидасига муносиб жавоб ёзган (ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фонди, инв. № 6696).

Кўпгина таърих ва марсиялар муаллифи, 1859 йилда Қўқон хонлиги тарихи ҳақида «Хадонқ ул-анвор» асарини ёзган. Бу асарда Муҳаммад Алихоннинг ҳукмронлик даври тўла баён этилган (ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фонди, инв. № 596). 1905 йилда «Тухфаи Тонб» номли асар яратган¹

Насимий (Абдуллажон, 1866, Қўқон — 1941 йил, Янгиқўрғон қишлоғи) — шоир ва тарихчи. Майда савдогар оиласида тутилган. Маҳалла мактабида савод чиқарган. Шоирнинг «Бечора андижонлик» номли дастлабки шеъри «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1903 йил 1 март сониди босилган. Шеърда Андижон зилзиласи туғайли халқ бошига тушган оғир мусибат ёритилган. Шоир «Ишчилар» шеърисида зулм-заҳмат чеккан ишчиларни инқилоб ғалабаси билан табриклайди. Насимий фуқаролар уруши даврида Қўқон атрофи қишлоқларида қилинган ваҳшийликлар гувоҳи бўлган ва ўз кўрганларини «Мажмуаи ҳаводис» («Ҳодисалар тўплами») дostonида акс эттирган. «Янги Фарғона» газетасининг 1927—1928 йиллардаги сонларида эшонларни ва қулоқларни фoш қилувчи сатира-лар ёзган. Насимий «Бузуқ ширкатлар», «Тўрачилик билан курашиш маъракасига» каби ҳажвияларида бюрократлар устидан кулади.

«Дангасалар», «Кўкнор ва наша», «Ичмлик»да алко-голизм, бекорчилик билан кун кечирувчи ялқовларни савалади. Насимий республика ҳаётидаги ҳар бир муҳим воқеага атаб шеърлар ёзди.²

Шавқий Намангоний (Мулла Шамси Мулла Ҳусан ўғли, 1805—1889) — ўзбек тарихчиси ва шоири. Шоханддаги мадрасада ўқиган. Қишлоқда мирзалик қилган. Бўз тўқиб, кун кечирган. Ибрат, Сўфизода, Нодим каби шоирлар ҳамда Россиядан келган рус олимлари билан яқин муносабатда бўлган. Ижодининг катта қисмини лирика ташкил этади. У ғазал, мустаҳзод, мусаддас, мувашшахлардан иборат девон тузган. «Бор бўлса сендак дилбари», «Паришонлар», «Бир гули раъно», «Зебо», «Ишқ сайқали» каби шеърларида муҳаббат, инсоний ҳис-туйғулар ва ке-

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 480-бет.

² Уша жойда, 561-бет.

чинмалар, орзу-интилишлар ифодаланган. «Жомеъ ул-ҳаводис», «Жангномаи Худоёрхон», «Тарихи Хўқанд», «Пандномаи Худоёрхон» каби тарихий дostonлари Худоёрхон давридаги ижтимоий-сиёсий воқеаларнинг ўзаро муносабатларини ўрганишда аҳамиятлидур.¹

Юқорида келтирилган қисқача мисоллардан кўришиб турибдики, Қўқон шаҳрида XIX асрда тарихшунослик анча ривожланган бўлиб, ёзилган тарихий асарлар шу кунга келиб муҳим ва қимматли манба бўлиб қолди. Аммо, афсуски, уларнинг кўплари қўлёзма ҳоллигича қолиб кетмоқда, чоп этилиб халқимизга етказилмаяпти.

ҚЎҚОН САНЪАТИ

Қўқонлик актёрлар

Халқимизнинг маънавий савиясини ўстиришда XIX аср прогрессив актёрлари катта роль ўйнади. Улар ўз санъатлари билан фақат эстетик завқ бағишлабгина қолмай, феодал ҳаёт сарқитларини шафқатсиз қоралаб, ўзларининг кичик саҳналарида реакцион бойлар, эшонлар, муллалар, ҳаттоки хоннинг ўзини ҳам, унинг атрофидаги амалдорларни ҳам танқид остига олганлар.

Худоёрхон даврида Қўқон шаҳрида машҳур ва истеъдодли актёрлардан бири Зокиржон яшар эди. Бир куни у Худоёрхон ҳузуринда шаҳарнинг шайх ул-ислом образини саҳналаштириб ўзи ижро этади. Унинг «оқилона» ишларини шундай усталик ва ҳаққоний қилиб кўрсатадики, Худоёрхон шайх ул-исломни лавозимидан бўшатиб Қўқон шаҳридан ҳайдаб юборади. Албатта, аввал Худоёрхон саҳнадаги образга ишонмайди. Фақат томошабинлар Зокиржон ҳақиқатни кўрсатганлигини тасдиқлагандан кейингина хоннинг фармониغا биноан Қўқон шаҳрининг шайх ул-исломи ҳайдалади.

Зокиржоннинг актёрлик маҳоратидан қойил қолган Худоёрхон хоннинг ўзини ҳам кўрсатиб беришни буюради. Эҳтиёткор Зокиржон аввал Худоёрхондан авфнома ёздириб олади. Унда агарда кўрсатув хонга ёқмаса актёр жазоланмайди, деб қайд этилган эди. Бундай ҳужжатни олган Зокиржон Худоёрхон ролин шундай ўйнайдики, томошабинлар лол қолади. Аммо Худоёрхонга у ёқмайди. Ғазабланган хон ваъдага мувофиқ Зокиржоннинг жонини

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 10-жилд, 607-бет.

сақлаб қолади аммо саройдан четлатиб Қўқон шаҳридан чиқариб юборади, актёр мулкини эса мусодара этади.

Зокир Эшон (лақаби Зокиргов) Рустам Меҳтар ўғли (1824—1898) — ўзбек профессионал актёрлик санъатининг йирик намояндаси. Қарийб ярим аср давомида Қўқон актёрлар гуруҳига раҳбарлик қилган. Импровизация (тақлид) маъноли имо-ишора ва ҳаракатлари, маъноли сўз ва оҳангдор товуш унинг асосий бадиий ифода қуроли бўлган. Зокир эшон яратган образлар ҳаётийлиги ва ёрқин сатирик характерга, ижтимоий маънога эгаллиги билан эътиборни тортган. Юздан ортиқ сатирик ва юмористик оғзаки комедиялар ижод этган ва саҳналаштирган. Унинг «Хон ҳажви», «Заркокил», «Мозор», «Авлиё», «Сирката роқ», «Ҳожи кампир», «Фарзанд дуоси», «Қаландарлар», «Дарбозлик», «Келин тушурди», «Мардикор ва новвой», «Атторлик» каби кичик комедиялари характерлидир. Буларда эксплуататор зolimларнинг кирдикорлари фoш этилиб, меҳнаткаш халқ манфаати ҳимоя қилинади.¹

Исмоил найчи (1847—1904) — халқ созадаси (найчи). Ўзбек, тожик, уйғур ва бошқа қардош халқлар орасида Исмоил Устод, Исмоил Қўса номлари билан ҳам машҳур бўлган.

Исмоил найчи қашшоқ ҳаёт кечирган, унинг бу фақирона ҳаёти Муқимийнинг «Қўсамен» радифли шеърисида ўз ифодасини топган. «Баёт», «Чоргоҳ», «Ушшоқ», «Сувора» сингари мумтоз куйларни найда ўзига хос услубда ижро этган (найчи лақаби шундан). Созандалик маҳоратини Шарқий Туркистон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия ва бошқа мамлакатларда намойиш қилган.

Исмоил найчининг бой ижро услуби хусусиятлари ўғли — Ўзбекистон халқ артисти Абдуқодир найчи ва невараси — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Исоқжон Қодировлар ижросида ўз аксини топган.²

Матхелиқ қизиқ (1840—1910, Андижон) — Қўқон қизиқчилар театрининг таниқли актёри. 1860—1872 йилларда Қўқонда Зокир Эшоннинг қизиқчилар труппасида ишлаган. 1892 йили Андижонда Амир қизиқ, Жўра қизиқ, Башир қизиқ, кал Назар, Ҳасан қизиқ қабилардан иборат труппа ташкил қилган. У эшон («Заркокил»), домла («Ҳожи кампир»), қози («Кетмон тилаш») каби образлари билан муваффақият қозонган.³

Саъди Маҳсум (1809—1889, Марғилон) — ўзбек анъа-

¹ Ўша жойда, 4-жилд, 487-бет.

² Ўша жойда, 5-жилд, 104-бет.

³ Ўша жойда, 7-жилд, 55-бет.

навий театрининг атоқли намояндаси, халқ қизиқчиси. Зокир эшон труппасида ишлаган. Актор («Атторлик»), жафокаш эр («Кетмон тилаш»), домла («Бола ўқитиш»), чавандоз («Улоқчилик»), бедана («Бедана ўйини») каби хилма хил образлар ижод этган. Абдуазиз қизиқ билан «Обжувоз» комедиясини яратган.

Саъди Маҳсум образ яратишда нутқдангина эмас, балки мимика, қўл ва тана ҳаракатларидан ҳам фойдаланган. Айниқса, деҳқон ва ҳунармандларнинг типларини яратишда катта ютуқларга эришган. У корфарон—режиссёр сифатида ҳам танилган. Юсуфжон қизиқ Шакаржонов Саъди Маҳсумнинг шогирдларидан.¹

Аёллар қизиқчилиги (театри)—ўзбек хотин-қизлари орасида тарқалган халқ оғзаки санъатининг бир тури. XVIII—XIX асрларда кўпгина шаҳар ва қишлоқларда бу санъат катта роль ўйнаган. Масалан, XIX асрда Қўқонда Иқлим додхоҳ деган санъаткор раҳбарлигида аёл қизиқчилар тўдаси бўлган. Уларнинг репертуари турли хил қизиқчилардан, кулгили ҳикоялардан, ҳажвий қўшиқлардан ва яллалардан ташкил топган.²

Ашурали Маҳрам (1825, Марғилон — 1863) — созанда, хонанда, бастакор, меҳтар, ипакдўз. Ашурали хушовозлиги билан Қўқон хонлигида машҳур эди. Довруғи Қўқонга етгач, Худоёрхон уни Қўқонга ўз саройига келтиради ва яқин маҳрам даражасига кўтаради. Сарой ҳаётидан нафратланган Ашурали дўстлар ёрдамида Қўқондан Тошкентга қочади ва халққа хизмат қилишни давом эттиради.

Ашурали басталаган мақом куйларидан тўрттаси (Дугоҳ, Хусайн, Чоргоҳ, Баёт, Гулери шаҳноз) айниқса машҳур бўлди. «Катта ашула», «Патнусаки ашула»нинг ривожига сезиларли таъсир кўрсатган. Тошкент ва Фарғона водийси халқ санъаткорларининг кўпчилиги унинг издошлари бўлган.³

Ашулачи ва созандаларнинг ҳақиқий ватанпарварлиги айниқса 1842 йили намоён бўлди. Маълумки, ўша йили Бухоро амири Насрулло Қўқон шаҳрини босиб олган эди. Аммо кўп вақт ўтмай бухоролик ноиб қочишга мажбур бўлади. Бухоро амири Насрулло яна қўшин тўплаб Қўқонга юриш қилади. Қўқонликлар мудофаа ташкил қилиб бухороликлар билан қақшатқич жанглар қилади. Шу

¹ Ўша жойда, 9-жилд, 553-бет.

² Ўша жойда, 1-жилд, 171-бет.

³ Ўша жойда, 2-жилд, 597-бет.

жангларда қатнашган қўқонликларга мадад бериш, уларга илҳом келтириш учун қўқонлик ашулачи ва созанда-лар чарчаган жангчиларга қўшиқ айтиб ва куйлар чалиб уларнинг ҳордиқларини чиқарадилар. Бу ҳақда «Ансоб ас-салотин ва таворихи ал-ҳавоқин» номли тарихий қўлёзма асарда ёзилган. Айниқса «Раҳим ноғорачи деган ўтқоп хонлардин қолган табаррук одам бор эрди. Ҳар кун шодиёна қўйиб кавси калон нақоралар ва карнай-у сурнайларни навозашга киргизуб нағмони жон кадоз (меҳнат) айлар эрдилар. Болтахон ҳофиз Намангоний, Кўр Юсуф Намангоний сурнайни жўр қилиб тоғ откунча ҳофизлик қилар эрдилар. Ҳар кун атрофдин «тортуқ келиб дуо қилдилар».¹

Қўқон карусели ва қўғирчоқ театри. Туркистон генерал-губернаторининг вакили И. Ибрагимов Қўқондаги майдонда мусиқачилар учун махсус ўрнатилган каруселини кўрганлигини таъкидлайди. Унинг сўзларига қараганда байрамларда унга мусиқачилар бир неча қатор ўтиришиб куй ва ашула ижро этишган. Карусель эса секин айлангирилган.

Қўқон шаҳрида байрам кунлари халқ қаҳрамонларидан Рустам ва бошқаларнинг ҳайкалларини ҳам кўтариб чиқишган. Байрамларда қўғирчоқбозлар турли саҳналар кўрсатишган. Бу қўқонликлар учун жуда хуш келган, чунки уларда турли образлар орқали ҳаётда учрайдиган камчиликлар, халқ ёмон кўрган жоҳил бой ва феодаллар, қози, эшон ва шу кабилар кўрсатилган.

Қўқон дарбозлари. Қўқон шаҳрида айниқса дарбозлар машҳур ва ҳурматга сазовор кишилар эди. Улар дорни 40—50 метр балангликкача кўтаришиб ўйнар эдилар. Уларнинг дастурида: олдинга ва орқага юриш, арқон устида сакраш, кўзи боғланган ҳолда юриш, кўзи боғланган ва оёққа патнис ва ничоқ боғланган ҳолда дор арқонида юриш, устида думалаш бор эди. Дорда катталар билан бирга кичик болалар ҳам юришган. Бу айниқса томошабинларда катта қизиқиш ва ҳавас уйғотган ва ижрочилар олқишларга муваффақ бўлганлар. Дарвозларнинг чиқишлари мусиқачилар, ашулачилар, масхарабозларнинг чиқишлари билан янада қизиқарлироқ бўлиб ўтган.

Болалар от ўйини. 1871 йили Туркистон генерал-губернаторининг вакили П. И. Ибрагимов Қўқон шаҳрига

¹ УЗРФА Шарқшунослик институти, қўлёзма, инв. № 3753, 34—35-варақлар.

келган эди. У кейинчалик Қўқон маданий ҳаётига тегишли қизиқарли маълумотларни газетада чоп этади. Масалан, у болаларнинг кема ўйинини баён этган. У Султон Муродбекдан бу ҳақда: «Ўрта Осиёнинг бошқа ерларида номаълум бўлган бу баччалар ўйинини қўқонликлар қаердан ўрганишган?», деб сўраганда, Султон Муродбек бу «янгилик» хоннинг буйруғига биноан хитойликлар ўйинига тақлид қилиб олинган. Хитойда бўлган савдогарлар Қўқон хонига Хитой раққосалари қишда муз устида белига ясама кема боғлаб ўйинга тушишларини айтиб беришган эди. Турли хил янги машаққатларни хуш кўрган Қўқон хони ўз мамлакатида ҳам шундай ўйинни ташкил қилишни буюрган, фақат раққосалар ўрнига болалар билан алмаштирган экан».¹

Маълумки, бу ўйин кейинчалик бир оз ўзгартирилиб, янги мазмун берилиб кема ўрнига тойчоқ билан алмаштирилди. Чунки бу маҳаллий аҳоли учун яқинроқ эди, от ўйини, улоқ қадимдан маълум, машҳур ва қизиқарли эди. Шундай қилиб, шу кунларда тўйларда кичик болалар томонидан ижро этилаётган от ўйини рақсларининг ватани Қўқон шаҳридир.

Қўқонда улоқ мусобақаси. Фарғона водийсида, жумладан Қўқон шаҳрида от-улоқ мусобақаси жуда ҳам машҳур эди. Унда йигит ва эркаклар ўз кучларини, эңчилликларини кўрсатиб намоён этишлари лозим бўлган. Бундай улоқ мусобақалари халқ байрамларида ва бойларнинг тўйларида ташкил этилган, ғолибларга катта мукофотлар берилган. Шунинг учун мусобақа ташкилотчилари асосан хон, беклар, бой феодаллар бўлган. Улоқда барча хоҳловчилар қатнашишлари мумкин эди. Айрим вақтларда улоқларда хон, беклар ва бошқа бойларнинг отлари қатнашган. Чавондоз эса уларнинг хизматкорлари эди. Агарда уларнинг отлари ғолиб чиқса мукофот чавандозга эмас, балки от эгаларига берилган. Масалан, 1871 йили март-апрель ойларида Худоёрхоннинг ўғли Ўрмонбекнинг суннат тўйига бағишлаб ўтказилган улоқни Султон Муродбек ташкил этиб 40 та мукофот қўйган эди. Биринчи мукофот: бир ғулом-бачча, битта чўри қиз, битта катта Хитой кумуш ёмбаси, бир қирғиз чодир, араб ғилами, иккита қипчоқ ғилами, учта кўрпа, тўққизта чинни коса, битта мис қозон, битта чўян қозон, иккита мис қўмғон, иккита офтоба, иккита жом, иккита коса, иккита қўмғон-офтоба, бешта чойнак, икки-

¹ Туркестанские ведомости, 1871, № 95.

та мис тарелка (ликобча), бешта лаган, битта от (олтинли жиҳозлари билан), битта от (кумушли жиҳозлари билан), битта от (оддий жиҳозлари билан), битта от, икки-та туя ва икки бўқча тўнлар.

Иккинчи мукофот: учта кичик ёмба, битта туя, битта гилам, битта от (олтинли ва кумушли жиҳозлари билан), битта от (кумушли жиҳозлари билан), битта от (эғари ва кумушли жиҳозлари билан), битта от, битта сигир, битта қўй, бир бўқча тўнлар.

Учинчи ва тўртинчи мукофотлар (ҳар бири): иккита кичик ёмба, битта туя, битта гилам, битта от (олтинли жиҳозлари билан), битта от (кумушли жиҳозлари билан), битта от (эғари билан), битта сигир, битта қўй ва бир бўқча тўнлар.

50—30-мукофотлар сони, сифати, қиймати билан фарқланиб 6 та номгача эди. 31—40-мукофотлар бир хил: битта ярим ипаклик тўн, битта оддий тўн, битта олача тўн, битта қўй ва битта эчкидан иборат эди.¹

Қўқонлик биринчи фотограф

Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфманнинг топшириғига биноан 1872 йилнинг ёзида Қўқон хонлигига фотограф Г. Кривцов келади. У «Туркистон альбому» учун фотосуратлар олиб кетиши керак эди. Маълумки, у вақтларда мусулмон дунёсида шариат бўйича одамнинг суратини олиш мумкин эмасди. Бунга риоя қилмаганларни жазолашлари мумкин эди. Умуман одамларнинг расмини чизиб гуноҳ тушурилган. Г. Кривцов келганда Худоёрхон Асакада эди. Фотограф ўша ерга бориб унга мақсадларини айтади. Табиийки, у рад жавобини олади. Шунда Г. Кривцов Худоёрхонга фотоаппарат билан танишишни таклиф қилади ва у ҳеч қандай хавfli эмаслигини айтади. 1872 йил 6 июль куни мусулмонлар биринчи бор қандай қилиб фотосурат олинишини кўради. Кривцов биринчи марта сарбозларнинг фотосуратларини олади. Бу Фарғона водийсида олинган дастлабки биринчи фотосурат эди. Секин-аста Худоёрхон бунга қизиқиб қолади ва ёнидаги амалдорларнинг, меҳмонхонанинг, ўрданинг фотосуратларини олдиради. Кривцовнинг сўзига қараганда, айрим амалдорлар қаршилик қилишган, расмга тушмаслик учун йиғлашган, Худоёрхонга гуноҳ бўлади

¹ Ибрагимов И. И. Пять дней в Коканде. См: Туркестанские ведомости, 1871, № 95.

деб ёлворишган. Аммо хон фармони бажарилиши шарт эди. Худоёрхон ва унинг айрим оила аъзолари ҳам расмга тушишади. Худоёрхоннинг розилиги билан Кривцов хонликнинг бошқа шаҳарларида ҳам бўлиб кўплаб фотосуратлар олади. Шу жумладан Қўқон шаҳрида хон Ўрдасининг ва бошқа биноларнинг фотосуратларини олади. Улар шу кунга келиб қимматли этнографик материаллар бўлиб қолган.

Худоёрхон ва унинг ўғли Г. Кривцовдан фотоаппарат ва керакли химикатлар юборишни илтимос қилишади. Шунинг учун рус фотографи билан қўқонлик Бердиқул исмли йигит Тошкентга юборилади. У фотосурат олишни ўрганиб фотоаппарат ва керакли ашёларни олиб келиши лозим эди.

Г. Кривцов Петербургга кетиш учун шошилиб Бердиқулга суратга олишнинг содда усулларини ўргатишга улгуради холос. Кривцов яна Тошкентга келганда унга фотосурат олишни чуқурроқ ва яхшироқ ўргатиб қўйишни ваъда қилади. 1872 йил август ойининг охирида Бердиқул Қўқон шаҳрига иккита фотоаппарат билан қайтади. «Туркестанские ведомости» газетаси шу муносабат билан «Ҳозирги вақтда Осиёнинг мусулмонлар марказида, яъни Қўқон хонлигида иккита фотография ишламоқда»¹, деб хабар берган эди. Бирини Қўқон шаҳрида, иккинчиси эса Андижонда эди.

Шундай қилиб. Қўқон шаҳри тарихида биринчи фотограф бўлиб Бердиқул исмли ўзбек йигити ҳисобланади. Бизнинг фикримизча, у ҳаттоки бутун Ўрта Осиёда ҳам биринчи фотографдир. Чунки 1872 йили ҳеч қаерда, ҳаттоки Тошкентда ҳам маҳаллий аҳоли орасида фотограф йўқ эди.

Қўқонлик хаттотлар

Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларида бўлгани каби Қўқон шаҳрида ҳам кўплаб истеъдодли хаттотлар бор эди. Улар ўзларига хос хаттотлар мактабини ташкил қилганлар, чунки уларнинг ўз услублари мавжуд бўлиб, бошқа шаҳар хаттотларидан ажралиб турар эдилар. Уларнинг яна бир хусусияти шунда эдики, Қўқон хаттотларининг кўпчилиги ҳам шоир, тарихчи, мишнатюрочи эди. Улар ўзларининг асарлари билан Қўқон хаттотлик касбини миллий санъат даражасигача кўтардилар.

¹ Туркестанские ведомости, 1872, № 29—31; 1873, № 9.

Муҳаммад Латиф Қўқоннинг машҳур котибларидан бўлиб, шахрисабзлик Муҳаммад Шарифнинг ўғлидир. 1813 йилда настаълиқ хати билан Навоийнинг «Чор девон»ини кўчирган. Девон ғоятда хушхат, жадваллари зийнатли, зарҳал лавҳалидир.

XVI—XVIII асрларда бир қатор шоирларнинг асарларида Навоий анъаналари, унинг инсонга, халққа, адолат ва ҳақиқатга муҳаббати ўзининг тадрижий давомини топган эди. Шунинг учун ҳам XVIII асрнинг иккинчи ярмида Навоий асарларини ўрганишга қизиқиш ортади. Навоийшунослар кўпая боради. Шарқшунослик институтининг фондида 1709 рақамли «Чор девон»нинг охирига ёзилган хотимадан маълум бўладики, Қўқонда Навоий асарлари кўп китобат қилинган. Шу девоннинг хотимасида 1838 йили Муҳаммад Алихон буйруғи билан Муҳаммад Сиддиқий тунқатор орқали хаттотларга буюрилиб олти ой ичида 300 адад Навоий «Чор девон»ининг қўлёзмаси кўчирилиб, шерозали муқова қилинганлиги, шу нусха ўша йилда кўчирилган девонлардан бири бўлганлиги қайд қилинган. Лекин хаттотнинг имзоси маълум бўлмади. Бу «Чор девон» энг мукамал қўлёзмалардан бўлиб, Қўқон қозоғига энг юқори даражада зебо, настаълиқ хати билан кўчирилган.

Шу девонлардан бир неча нусхаси XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон хаттотлари томонидан кўчирилганлиги аниқланди. Қўқонда Навоий асарларини кўчирган хаттотлардан анчагина кишилар бор. Улардан машҳурлари Ҳожи Муҳаммад Ҳижрий, Охунд Мир Ҳусайн, Носирхон Мулла Муҳаммад бини Ашир Муҳаммад, Мулла Саримсоқ, Мирзо Шариф Дабирлардир. Мирзо Шариф Дабир ҳам хаттот, ҳам шоир бўлиб, бадий кўчиришда Қўқон мактабининг устоди бўлган.¹

Мирзо Шариф Дабир XIX асрнинг биринчи ярмида яшаган, машҳур Мир Имод каби китобат қилувчи хат устасидир. У 1836 йили Қўқонда Муҳаммад Алихон буйруғи билан Фузулийнинг девонини настаълиқ хатида ниҳоятда гўзал кўчирган (инв. № 150). 1837 йилда Фузулийнинг сайланган ғазалларини алоҳида гўзал хат билан кўчирган (инв. № 3465). Алишер Навоийнинг сайлапган ғазалларини ҳам жуда ихтимом билан зебо настаълиқ хати билан кўчирган. Кўчирилган ҳар икки саҳифадаги

¹ Бу ва бошқа барча хаттотларга тегишли маълумотлар А. Муродовнинг «Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан» (Тошкент, «Фан», 1971) китобидан олинди.

ғазаллар бир доира ичига жойлашган. Доирани қуёш расмига ўхшатиб, нурафшон гуллар билан безаган, олтин ҳал билан зийнатлаган. Қўлёманинг инвентарь рақами 2223.

Дабир санъаткор бўлиш билан бирга, шоир ҳамдир. У ўзининг Бедил газалига боғлаган мухаммасида хонларга қасида бағишловчи маддоҳларга хитобан қуйидаги фикрларни изҳор этган: «Бу замонда мақтовга тушиб кетган сўз айтувчилар фозил ҳам эмас, олим ҳам эмас, инсофли киши ҳам эмасдирлар. Улар покиза ибодатдан холи бўлган қалам рангидек қорадирлар. Одамларнинг гапига лоф урувчи бу кишилар ўзининг маъносига тунунмайдиган хати каби бузувчидирлар».

Абдулғози Хўжа Хўқандий Тўрахўжа Хусайний Қўқандийнинг ўғлидир. У 1848 йилда Алишер Навоийнинг «Ҳамса»сини китобат қилган.

Турди Али Қўқоннинг шимолидаги Тули қишлоғида туғилган. Порбўтабек мадрасасида таҳсил кўриб, хусусий кишилардан ҳам дарс ўқиган. Жали қалам ёзадиган хатотлардандир.

Қўқондаги хон аркининг ўнг томонидаги жали хат Турди Алиники бўлиб, чап томонидаги хатнинг котиби Мирзо Мир Маҳмуд Бухорийдир. Собиқ Ўрданинг ички томонидаги айвон деворига катта жали хат ёзилиб, хат остида «Фақир Муҳаммад Турди Али» дейилган. Бу хат ҳарфларининг кашиши ва домоналари арkning ўнг томонидаги хатга ўхшайди.

Турди Али тадбирли ва халқпарвар киши эди. У Худоёрхоннинг қаҳру ғазабига дучор бўлган кўп кишиларни хоннинг жабру-жафоси ва зулмидан халос қилган. Ҳатто «Халқнинг жабру жафодаи озод бўлишига Турди Али сабаб бўлган» деган сўзлар эл оғзида юрган.

Мирзо Бобокалон Хўқандий Муҳаммад Ризо парвоначи Иста-Равшанийнинг ўғли. У Абдулвосит Манзур томонидан 1870 йили форс тилида Қўқон хони Худоёрхонга аталиб маснавий тарзида ёзилган «Тазкираи Султоний» номли китобни гўзал настаълиқ хати билан кўчирган.

Мирза Мир Маҳмудий Хўқандий Мирзо Муҳаммад ўғли 1821 йилда Бухорода туғилиб, собиқ Фатҳулло Қушбеги маҳалласидаги мадрасада ўқиган. Ўша замонларда мир Насруллонинг зулм ва истибдоди ҳаддан ташқари авж олган пайтлар эди. Шу туфайли Мирза Маҳмуд 1853 йилда ўз ватани Бухорони ташлаб, Қўқонга кўчиб келган. 1855 йилда Бахмалбоф маҳалласида жойлашган, шу ердан уйланган.

Мирзо Маҳмуд билимли ва санъаткор хаттотлардан эди. Қўқон шаҳар осори-атиқаларидан хон арки пештоқдаги жали қалам билан ёзилган тарихий икки турли хат бу буюк бинога зийнат бериб туради. Арк пештоқининг чап томонидаги настаълиқ билан ёзилган жали хат Мирзо Маҳмуд қаламига мансубдир. Бу хатнинг нозик ва чапандозлиги Мирзо Маҳмуднинг ўз қалами билан ёзиб қолдирган бир қанча қитъа ва рубоийларига айнан ўхшайди. Мирзо Маҳмуд 1882 йили Қўқонда вафот этган. 1971 йили Мираҳмадхон (73 ёшли), Мирзо Султонхон (64 ёшли) исмли набиралари бор эди.

Мир Афзал Хўқандий. Қўқоннинг билимли хаттотларидан бўлиб, насх, шикаста, настаълиқ, жали қалам билан кўп китоблар кўчирган. Айниқса, настаълиқ билан Мир Имод каби қўлёмалар кўчирган. Абу Наср Парохийнинг «Нисоби Сибиён» луғат изоҳини гўзал настаълиқ хати билан ҳошиясига олиб кўчирган. Китоб охирида имзо ўрнида форс тилида бир рубоий ёзган.

Муҳаммад ибн Сайид Бусирийнинг арабий назм билан айтилган қасидасини, Аҳмад Поруқий Сарҳандийнинг мактуботини гўзал настаълиқ хати билан кўчирган.

Муқимий Муҳаммад Аминхўжа Мирзахўжа ўғли 1850 йилда Қўқонда собиқ Хўжанд даҳасида новвой оиласида дунёга келган. Унинг отаси асли тошкентлик бўлиб, 1835—1836 йилларда Қўқонга келиб қолган.

Муқимийнинг онаси замонасининг маърифатли аёлларидан бўлганлиги туфайли ўғлининг илм олиши ва адабиётга қизиқишига алоҳида аҳамият беради. Муқимий бошланғич таҳсилни маҳалла мактаби ва уйда ота-онасидан олиб, сўнг Қўқон мадрасасига киради. Маълумотини тугаллаш мақсадида Бухорога бориб ўқийди. У ерда форс, араб тилларини яхши ўрганади. Мустақил равишда турли китобларни мутолаа қилишга киришади. Форс-тожик ва ўзбек классикларининг асарларини севиб ўқийди. Уларга эргашиб ўзи ҳам шеърлар ёза бошлайди. Ўз замонасининг шоирлари билан танишади.

Муқимий мадрасани тугатиб, Қўқонга қайтади. Лекин иш тополмай ҳаётини муҳтожликда ўтказди.

Муқимий хаттот ҳам эди. Гўзал настаълиқ хатида жали қалам билан қитъа ва рубоийлар кўчирган. Уларнинг тагига «Катабаху ал фақирул ҳақир Муқимий 1315 ҳижрий», «Машоқаҳу Муқимий», «Муҳаммад Амин Хўқандий», баъзан «Муҳаммад Аминхўжа» деб ёзиб қўярди. Унинг дўст ва ошноларига ҳам ёзган мактублари бор. Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институ-

тида ўзи тўплаб, 1893 йилда кўчирган бир баёзи сақланади. Қўқон адабиёт музейида ўз қўли билан ёзган 18 мактуби мавжуд. Аммо хаттотлик ҳунари ҳам унга кун кечириш учун ёрдам бера олмайди. Муқимий қийинчиликларга қарамай, ўзи севган шоирлик ишини давом эттиради. У жуда хушчақчақ аскиялари билан ўз дўстларини қизиқтирадиган одам эди. Муқимий 1903 йилда Қўқонда вафот этади.

Муҳаммад Тоҳир Хўқандий Муҳаммад Сайид ўгли (XIX аср) собиқ Қаноат парвоначи маҳалласида яшаган, Муқимийнинг замондоши, настаълиқ хатининг жали ва хафи (йўғон ва ингичка) ёзишда зебо қалам, айниқса, шикаста хатга моҳир хаттотлардандир. Мирзо Бедилнинг асарлари аввалдан хаттотлар томонидан шикаста ва ривоъ хатлари билан ёзилиб, кўчирилган. Муҳаммад Тоҳир ҳам Бедил девонини жуда зебо шикаста хати билан ипак қоғозига кўчирган. Девоннинг ҳошиясида Мирзо Бедилнинг руқоъоти, бошида етти варақдан иборат дебоча бор. Бу дебоча ва девон лавҳали бўлиб, нозик гуллар билан зийнатланган. Музаҳҳаб лавҳага зарҳал бериб ниҳоятда чиройли ишлаган.

У Бедилнинг «Қасоиди поюс» китобини ҳам шикаста хати билан кўчирган. Ҳафтронг ипак қоғозга кўчирилган 48 варақли баёз ҳам Тоҳир қаламига мансуб. Бу баёз қуйидагиларни ўз ичига олади: 1. Тақриз. Баёзнинг бошида 4 варақдан иборат Муҳаммад Аминхўжа томонидан ниҳоятда фасоҳатли, форс тилида ёзилган. Баёзнинг зебо хати, нақши ва лавҳалари жуда мақталган. 2. Мирзо Бедилнинг танланган ғазаллари, Фурқат, Алмаъий, Бадий Маҳдум, Завқий ва бошқаларнинг шеърлари.

Абдуқодир Қори Хўқандий Муҳаммад Олим ўгли. Собиқ Хўжанд даҳасидаги Ғишткўприк маҳалласида ишчи oilасида туғилган. Машҳур жали қалам хаттотларидан бўлиб, Қўқон мадрасаларидан бирида (Муҳаммад Алихом мадрасасида) ўқиган. Муқимийнинг улфати ва энг яқин дўстларидан бири эди.

1912 йилда Абдуқодир Қорининг жали (йўғон) қалам билан машқ қилган рубойлари Тошкентда Хислат томонидан тош босмада нашр қилинган. Кўчирган китоблари ҳам бор.

Мирмаҳмуд Қори Шамсиддин ўгли шоир ва хаттотлардан бўлиб, Муқимийнинг замондошларидандир. Мирмаҳмуд Қўқонда Қашғарийн маҳалласида туғилиб, 1902 йили 70 ёшида вафот этган. Тепақўрғон қабристонига қўйилган.

Мирмаҳмуд Қорининг энг яқин шогирдларидан бўлган Абдусалом ҳожи 1971 йили 80 ёшда эди ва ҳиндўзлик билан шуғулланган. Бу киши Мирмаҳмуд Қоридан ҳуснихат қоидаларини ўрганган.

Мирмаҳмуднинг «Қори» таҳаллуси билан ёзиб, ўз хаги билан кўчирган баёз, девон, иншо ва мактублари бор.

Мир Олим Хўқандий хушнавис котиблардан бўлиб, Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозийнинг девонидаги ғазаллар устига ёзилган «Румузот» ва Фузулийнинг қасидларини кўчирган.

Маъсумхон Гулханий шоир ва хаттотлардан бўлиб, Муқимийнинг замондошларидандир. Қўқоннинг собиқ Қатағон даҳасида Баковул номли маҳаллада ниҳоятда қашшоқ оилада туғилган. Қўқондаги собиқ Мингойим мадрасасида илм олган талабалик вақтида мадрасадан ҳужра ҳам тегмаган. Маъсумхон турар жой тополмай, мадрасанинг шарқ томонидаги ҳаммом гўлаҳида иссиқ кулда тобланиб, ўт ёруғида дарс тайёрлаб ўқишини тамомлаган. Маъсумхон мадрасанинг жануб томонидаги масжидда шогирдларига дарс ва хат таълими берган. Турар жойи бўлмагани учун Баковул маҳалласи масжидида ҳаётининг охиригача дарс бериб, 1922 йилда 62 ёшида вафот этади. Сулаймонқул Рожий Гулханий вафоти муносабати билан айтган марсиянинг охириги мисраси унинг вафот тарихидир: «Гулханий Маҳдумдан қолди Баковул айрилиб».

Гулханий хуснихатда кўп мумтоз эди. Гулханийдан Умархон номли мажруҳ ўғли қолган. У ҳам жойсиз кўчада қолгани учун Ғарибий ўз ҳовлисини унга ҳадр қилиб берган.

Рожий Хўқандий. Сармозор даҳа, Қўрхона маҳаллалик Сулаймонқул уста Суярқул ўғли, шоир, турли хатларда, айниқса, жали қаламда моҳир хаттотлардандир.

Рожий форс, ўзбек классик адабиётини чуқур ўрганган адиблардан эди. У форс адабиётини севувчиларга Бедилнинг «Нуқот», «Пуюзот» ва «Ғазалиёт» фалсафаларидан дарс беради. Ўзбекча, форсча қасида, марсия ва тарихий манзумалар ёзган. Шувингдек, ўзбек тилида шазм билан «Зарбулмасал» яратган. Рожийнинг 1915 йилда Низомий Хўқандийнинг форс тилидаги «Мажмуат ули мақосид» ва «Марфуат ул-маросиб» номли асарларини конибодомлик бир кишига (Конибодом қозисига) гўзал наस्ताълиқ хати билан кўчириб берган.

1914 йилда Алишер Навоийнинг «Ҳамсат ул- мута-

ҳаййирин»¹ китобини ҳамда Акбар исмли ёш йигитга Ҳофизнинг девонини кўчириб берган. Тим қора қоғозга оқ упа билан ёзган санъатли жали қалам қитъалари мавжуд. Ҳўқон шаҳрида баъзи кишиларнинг уйларида унинг санъатли хат билан жали қаламда ёзган китоблари учрайди.

Рожий насҳ ва настаълиқ хатларида устозлардандир. Санъаткор хаттот, истеъдодли шоир Мирзо Хайрулло Мирзо Фаҳрий унинг шогирди ҳисобланади.

Рожийнинг турли ҳайвонлар, қушлар суратида қилиб жали қалам билан кўчирган хатлари кўп. У абрў қоғоз турларини ранг-баранг ишлашда ҳам тенги йўқ эди. Чипни ва пиёлаларга шеър билан рубоийлар, биноларга машҳур кишиларнинг вафотларига атаб таърих ва марсиялар ёзган. Масалан, Муқимийнинг сафдоши, маърифатпарвар Мавлавий Йўлдош вафотига форсий ва ўзбекча таърих ва марсиялар ёзган. Булар Ҳўқон адабиёт музейида сақланмоқда.

Рожий юрак касали билан 1924 йил 11 ноябрда 57 ёшида вафот этади.

Ҳусайинжон Ҳожи Сулаймонқул ўғли Муҳсиний Муқимий замондошларидан бўлиб Ҳўқонда Марғилон даҳасидаги Мирзаёдгор маҳалласида туғилган. Бошланғич таълимни шу маҳаллада олиб, кейин Султонмурод мадрасасида ўқиган. Араб, форс ва ўзбек адабиётларидан хабардор, истеъдодли шоир, турли хатларга моҳир хаттот киши эди. Унинг «Девони Муҳсиний» номли ўзбекча девони бор. Девонни настаълиқ хатида 1916 йилда ўзи кўчирган. Хаттотнинг кўчирган бошқа қўлёзмалари ҳам бор.

Мирзо Хайрулло Мирзо Хўқандий Мирзо Носир ўғли Ҳўқоннинг хаттот ва шоирларидан бири бўлиб, шеърятда Асқарали Чархпийнинг устозидир.

Мирзо камбағал деҳқон оиласида туғилган, отасининг вафотидан сўнг савод мактабида ўқиб турган вақтларида дўзанда устага шогирд бўлиб, оёқ кийим тикишни ўргачган. Шу касб билан бошланғич мактабни битирган. Ҳаётини таъмин этиш учун касибчиликни уйда кўп йиллар давом эттиради. Кейин Бузрукхўжа мадрасасида ўқийди. Шоир Рожийдан ҳуснихат ўрганади ва шеър машқ қила

¹ Менинг (яъни Ҳайдарбек Бобобеков) шахсий кутубхонамда «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин» қўлёзмасидан 48 саҳифалик парча бор. Ҳошиясида Юнусжон додхоҳ Муҳаммад ўғли оголиқ Хўқандийнинг муҳри босилган. Санаси 1338 ҳижрий йил.

бошлайди. 1910 йилда шу мадрасада янги усул (жадид) даги мактаб очиб, 1926 йилгача ўқитувчилик қилади. Озгина вақт қишлоқ ётоқ мактабларида мураббийлик вазифасида ишлайди. 1927 йилда Мирзо Қўқонда машҳур хаттот Носирхोजи Абдулло Насимий ва бошқа истеъдодли санъаткорларни йиғиб, «Қуёш нури» номи билан артель ташкил қилади. Бунда турли кўرғазмалар, номерлар ва эълонлар, ойнага сир бериш, зарҳал билан муҳрли хатлар, шеърлар ёзиш, тунукаларга гул солиш каби санъат ишлари билан шуғулланувчи бош уста бўлиб ишлайди. Лекин баъзи сабаблар билан бу артель тарқатилади. Чархийнинг айтишича, артелнинг ташкилий даври, тарқатилиш тарихи ва қилинган ишлар ҳақидаги маълумотлар Қўқон адабиёт музейида сақланади.

Мирзо китобат ва кўчириш асбобларини ҳам яхши билар эди. Масалан, абрбаҳор қоғози, гулли, санъатли ёзув қоғозларини тайёрлашда ҳам жуда моҳир эди. Шунингдек, у жадвал ва музаҳҳиблик ишлари ва лавҳалар ясашни ҳам билар эди.

Мирзо қўқонлик шоирларни йиғиб, ҳар қайсиларига ўз ҳунарини ўргатади ҳамда замонавий шеърлар ёзишга ташвиқ қилади. Чархийнинг эслашича, 1932 йилда машҳур ёзувчи Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» романини ёзиш учун Қўқонга келиб, Мирзо билан мадраса ҳужрасида ўтирган вақтида у Абдулла Қодирий билан танишган.

Мирзо Чархийга 1926 йилларда «Барча шеър ва ғазаларимни тартиблаб, девон шаклида тузиб, кўчириб берсангиз, Сизнинг китобат ҳақингиз учун ҳар бир шеъримда сизнинг таҳаллусингизни лутфан тушираман» деб ваъда бериб сўраган. Чархий катта бир дафтарга Мирзонинг шеърларини кўчира бошлаган. Бироқ унинг узоқ бетоблиги сабаб бўлиб китобат охирига етмайди. Мирзо девоннинг қолган қисмини, шунингдек, бошқа асарларини ҳам ўз гўзал қалами билан кўчирган.

Мирзо «Янги Фарғона» газетасида ҳажвий «Чигириқ» бўлими очилгандан бошлаб, 1937 йилгача хурофий одатлар ва бюрократларга қарши қаламини аямай ёзиб келади.

Мирзо Хайрулло 1942 йилда 62 ёшида вафот этади. Марҳумнинг Иззатхон ва Зухраҳон исмли икки қизи бўлган. Бири тиббиёт билим юртида, кичик қизи эса ўрта мактабда кўп йиллар ўқитувчилик қилади.

Мирзо 1910 йилларда «Девони Мирзо», «Баёз мажму-

аи ашъор», «Хаёли гулшани» ва «Гулшани Мирзо» асарларини ўз гўзал хати билан кўчирган.

Ҳамза Ҳакимзоданинг «Пушти гул», «Сариқ гул», «Атиргул» ва бошқа рисоалари Мирзонинг гўзал настаълиқ хати билан тошбосмада нашр қилинган.

Муҳркан Абдулмажид Қори Қўқонда Мирза Ёдгор маҳалласида туғилган. Шу ерда таълим олган. Абдулмажид муҳр ўйиш, турли зебу зийнатларга нақш солиш санъатига, гўзал хат кўчиришга жуда моҳир эди.

Абдулмажиднинг қариндош-уруғлари Ўш шаҳрида турғун бўлганлари учун умрининг охирида Ўшга бориб, шу ерда вафот қилади. 1918 йилда Чархийнинг қўлёзма шеърларини тўплаб, баёз шаклига келтириб, ўз қалами билан кўчирган. Шу йилларда кўп китобларни, жумладан, Рожийнинг «Зарбулмасал» асарини ҳам кўчирган. Бу қўлёзмалар Қўқон адабиёт музейида сақланмоқда.

Мавлонқул Қори Хўжанд даҳасидаги Ҳожибек маҳалласида яшаган, у насх хати билан кўчирувчи, ихтисосли хаттотлардандир. Дарслик қўлёзмаларини кўчириб ҳаёт кечирган. Айниқса, араб тилидаги китобларни насх хати билан ёзишни буюрган кишиларга кўчириб, тақдим қилар эди. Шогирдларига хат таълими ҳам берарди. Мавлонқул 1913 йилда вафот этади.

Муҳаммад Юсуф Хўқандий 1835 йилда котиб оиласида туғилган, отаси Абулқосим хаттот Қўқоннинг хушнавис котибларидан бўлган. Муҳаммад Юсуф ёшлигидан отасидан тарбия, илм ва маърифат ҳосил қилади. Айниқса, сулс, насх ва настаълиқ хатларидан дарс олади. У насх ва настаълиқ хатида кўп қўлёзмаларни кўчирган. Кўп шогирдларига ҳуснихат таълими берган, халқ шоирлари Фурқат ва Муқимийлар ундан ҳуснихат машқ қилганлар. Муҳаммад Юсуф 1919 йилда 84 ёшида вафот этади. Унинг Раҳматилло Маҳдум, Нўъмон Маҳдум номли ўғиллари ҳам хушнавис котиб бўлган. Исфаралик Муҳаммад Шарифжон котиб, андижонлик Отабек домла, Ҳожи Муҳит ва Юнусжон котиблар Муҳаммад Юсуфнинг замондошларидир. Муҳаммад Юсуфнинг ёзган қитъалари бор.

Муҳаммад Ниёз Хўқандий Ашур Муҳаммад ўгли Қўқоннинг машҳур шоири, насх ва сулх хатларига моҳир хаттот ва тарихчилардандир. 1871 йилда Қўқон хонлиги тарихига оид «Тарихи Шоҳруҳий» номли асар ёзган. 1875 йилда уни настаълиқ хати билан кўчирган (инв. № 1787).

1895 йилда «Тарихи Шоҳруҳий» асари ўзбекчага таржима қилинган (инв. № 4463). 1899 йилда Муҳаммад

Нияз сулс устодларига тақлидан жали қалам билан сураи анъондан бир парча кўчирган. Унинг Қўқонда сулс хати билан китобат қилиниши диққатга сазовордир.

Аҳмаджон Қўқон шаҳрида қитъа ёзувчи хаттотлардан бўлиб, унинг асли касби пўстиндўз эди.

Кишиларга қитъа ва рубойлар ёзиш, кўчириб бериш билан шуғулланган. Унинг қўлёзма қитъа, рубойлари ва санъатли хатлари кишилар қўлида юрган.

Аҳмаджон 91 ёшида, баъзи хабарларга кўра, 100 дан ошиб 1919 йилда вафот этган.

Носирхожи Муҳаммад Шокир ўгли ҳам Қўқоннинг нинг ажойиб хаттотларидан биридир. Ҳаёти китобат, жали қаламда шеърлар кўчириш билан ўтган. Кишини ажаблантирадиган расм тасвирлар, санъатли хатлар ва китобатларга лавҳалар ясашга моҳир, мато ва бахмалларга шиорлар ёзиб, атрофига зийнатли гуллар бериб, ҳуснихат билан ёзиш, патнисларга чиройли гуллар солиб, турли ранглар билан безашда маҳоратли эди.

Чархий айтади: «Марҳум Мирзо менга: «Носирхожига хатдан хўб берган, бахтдан бермаган» дер эди. Мирзо билан Носирхожи 6 йил бирга ишлашган. Шиорлардан ҳикматли шеърларни олиб, кишиларнинг меҳмонхоналарига жали қалам билан ёзиб бериб тирикчилик қилган. Носирхожи камтар, гоят камбағал киши эди. 1920 йилда Чархий билан бир маҳаллада яшаган. Носирхожи 1942 йилда 70 ёшида вафот қилган.

Носирхожининг ўгли Эсон Алининг айтишича, отасидан бир қанча қўлёзмалар, расмлар, санъатли қитъалар қолган. Лекин улар йўқолиб кетган. Носирхожининг ўз гўзал хати билан кўчирган қўлёзмалари бор.

Муҳаммад Амнижон Тошмуҳаммад ўгли Маҳжур Муқимий билан замондош шоир ва хаттотлардан. Қўқонда 1864 йилда собиқ Сармозор даҳасида туғилган. Умархон даҳмасининг («Дахман шохон») жануби-шарқий томонида кичик бир мадрасада («Чалпак») яшаган.

Унинг Қулаҳмад исмли акаси қозихоналарда вакил бўлиб ишлар эди. У акаси ва унинг оиласидан алоқасини узган. Қозихонада ишлагани учун ундан нафратланарди. Марғилонга кетиб қолади. Жали қаламда ёзган хатлари бор. 1916 йилда Марғилонда 52 ёшида вафот этади.

Мир Аъзам Даврон Иброҳим ўгли. Даврон Қўқонда собиқ Хўжанд даҳасидаги Оқмачит маҳалласида яшаган. Хаттот, шоир, маърифатпарвар бир киши бўлган. Фотографиядан хабари бор, рассом ва русча маълумотли эди. «Мадоро» номида китобхона очган.

У «Ашъори нусвои» номли асар ёзиб, ўзи матбаада бостирган. Катта ҳажмли вивиска, турли хатлар ва шiorлар ёзган. Даврон 1923 йилда 55 ёшида вафот этган. Унинг Муҳаммад Амин, Абдулваҳоб ва Насрулло исмли ўғиллари бўлган.

Абдулваҳоб Йўлдош ўғли Қўқонда собиқ Хўжанд даҳасида ўқитувчи оиласида туғилган. Отаси маҳалла мактабида кўп йиллар ўқитувчилик қилган. Кейин Абдулваҳоб Маҳдум отасининг ўрнида ўқитувчилик билан шуғулланган. Жали ва ингичка қаламларда китобат қилувчи моҳир хаттот эди. Кўп шоғирдларига ҳуснихат таълими берган. Қўқонда машҳур кекса ўқитувчи Пўлатжон домла Ғаюмов шу кишидан ҳуснихат таълимини олган эди. Настаълиқ хати билан жали қаламда қитъалар ва вивескалар ёзган. Абдулваҳоб Маҳдум 1910 йилгача ўқитувчилик қилиб, 1929 йилда вафот этган.

Тўраҳон Маҳдум Хўқандий Норбўтабек мадрасасида дарс берган. У жали қалам билан ёзиладиган хатларнинг барча турларида (кўфи, сулс, насх, настаълиқ, райҳоний, риқоъ, девони, шажари ва бошқаларда) ёзувчи хаттотлардан бўлиб, талабаларига ҳуснихат таълими бериш, илмий, адабий асарларни форс тилидан ўзбек тилига ўгириш ва кўчириш, шоғирдларига сармалқлар ёзиш билан шуғулланган. Тўраҳон 1925 йилда вафот этган.

Усмон Сўфи Муҳаммад ўғли Қўқондаги собиқ Хўжанд даҳасида яшаган қўқонлик жали қалам хаттотлардандир. Унинг кўфи, сулс, настаълиқ ва шикаста хатлар билан ёзишга маҳорати бор эди.

Фузулийнинг «Етмасму» радиёфи ғазалидан бир неча мисрани гўзал сулс ва настаълиқ хатлари билан жали қаламда кўчириб ёзган. Ўтирган ҳужрасининг деворлари араб, форс ва ўзбек тилларида гўзал хатлар, рубойи, қитъалардан парчалар билан зийнатланган. Одамларга настаълиқ ва шикаста хатлар билан китоблар кўчириб берган. 1930 йилда вафот этган.

Муҳаммад Юнус Тоиб Муҳаммад Амин ўғли. Тошкентда туғилиб, Қўқонда ўқиган. Тоиб шоир, тарихчи ҳамда хаттот бўлиб, унинг кўп умри Қўқон ва Ёркентда ўтган. 1907 йилда Қўқонда вафот этган. Унинг 1894 йилда Абдурахмон Жомийнинг «Жило ур-рух» номли «шиния» қасидасига жавоб тариқасида «Анвар ул-баворих» номли қасида ёзиб, гўзал хатда ўз қўли билан кўчирганлиги тахмин қилинади (инв. № 6696). «Тарихи жадидаи Тошканд» муаллифининг айтишича, у кўп кишиларнинг

вафотига таърих ва марсиялар ёзган. Муҳаммад Ходий, тошкентлик Акмалхон шулар жумласидандир.

Тоиб Муҳаммад Шариф Шавқий, Вайсий, Вали, Нодимлар билан замондош бўлиб, улар девон тузганлар. Баъзи қўлёзмаларда ва хусусий кишилар қўлёзмаларида Тоибнинг айрим газаллари учрайди. Унинг 1905 йили Қўқонда ёзган «Тухфати Тоиб» номли асарни ўз қўли билан кўчирганлиги тахмин қилинади. Китоб охирида жумади соний ойида 1323 ҳижрий йилда Қўқонда кўчирилди деб ёзилган (инв. № 4243).

1859 йилда Қўқон хонлиги тарихи ҳақида «Хадой-кул анвар» асарини ёзган. Бунда Муҳаммад Алихон воқеаси тўла баён қилинади (инв. № 596).

Муҳаммад Юнус Тоибнинг ёзган асарларидан ташқари унинг қўлида бўлган бошқа китоблари ҳақида шарқшунос А. З. Валидов маълумот беради.

Нажмиддин Хожа Котиб араб ёзувининг насх ва настаълиқ услубларида моҳир бўлган. У Қўқонда туғилиб кўп йиллар Хўжандда яшаган, Тошкентда матбаа ишлари бошлангач, шу ерга келиб ишлаган, кўплаб хаттот шогирдлар етиштирган. Унинг кўчирган китоблари Тошкент матбааларида босилган. Фузулий, Ҳофиз Шерозийнинг девонлари ва бошқа кўпгина китобларнинг Нажмиддин Хожа Котиб кўчирган нусхалари Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади.

Қуйида бир неча хаттотлик намуналаридан мисоллар келтириб ўтилади. Шунинг ҳам назарда тутиш лозимки, кўплаб ҳуснихат билан кўчирилган қўлёзма китобларда хаттотларнинг исми ёзилмаган, айримларида Қўқонда кўчириб ёзилган дейилган холос. Кўплаб китоблар Қўқон қоғозида ёзилган ва кўчирилгандир. Албатта, бу ҳолда китоб бошқа шаҳарларда ҳам кўчирилган бўлиши мумкин.

«*Зафарномаи Худоёрхони*»¹. Қўлёзма асар, гўзал ҳуснихат билан қалин қоғозга ёзилиб яхши безатилган. Абдуғафур исмли муаллифнинг дастхати. 1859 йилда Қўқонда ёзилган, 65 варақ, 21x34 см.

«*Ат-тасриф ал-Иззи*». Араб морфологиясига оид кенг тарқалган ўқув қўлланма. Матн қора сиёҳ билан ипак қоғозига майда чиройли ва раво қилиб настаълиқ хатида ёзилган ва диакретик белгилари тўлиқ қўйилган. Сар-

¹ Собрание восточных рукописей АНРУз., т. 1, Ташкент, 1952, 181-бет.

лавҳалари киноварь билан ёзилган. 1873 йил июль ойида Қўқон шаҳрида кўчирилган.¹

«Ал-қофия». Араб грамматикасига оид кенг тарқалган ўқув қўлланмаларидан бири. Қўлёзма ипак қоғозига майда чиройли қилиб настаълиқ хатида қора сиёҳ билан кўчирилган. Барча диакретик белгилари қўйилган. Сарлавҳалари киноварь билан ёзилган. Қўқон шаҳрида 1873 йилда кўчирилган.²

«Гулшан роз»³. Насталиқ хати билан Қўқон қоғозига хаттот Мулла Муҳаммад Содиқ бин Мулла Жумақул Хўқандий томонидан 1834 йили Қўқон шаҳрида кўчирилган, 378 varaқ, 26,5x15 см.

«Девони Лутфий»⁴. Махсус қалин (икки varaқ бир-бирига ёпиштирилган) Қўқон қоғозига равон настаълиқ хати билан кўчирилган. Бошидан икки бет ўзига хос фронтиспис (муқова ва матн ўртасидаги икки бет) зарҳал (олтин суви) бўёқлар билан чиройли қилиб безатилган, аммо биринчи бет йўқолган. Кейинги икки бети бўёқ ва зарҳал ўсимликсимон расмлар билан безатилган. Матн икки устун билан ёзилган, атрофи олтин суви ва рангли чизиқлар билан безатилган. Шеърлар бир-биридан олтинли кенг чизиқлар билан ажратилган, атрофлари қизил ранг билан чизилган. XIX асрда кўчирилган, 32 varaқ, 22x32 см.

«Ҳафт овраг». Муаллифи Нуриддин Абдураҳмон Жомий. Нусха Қўқон қоғозига настаълиқ хати билан безатилган. Матн атрофи олтин ва рангли чизиқлар билан безатилган. Хаттот Абдушукур Хўжа томонидан 1844 йили кўчирилган, 783 varaқ, 15,5x26,5 см.

«Чаҳор девон Амир Алишер мутахаллис ба Навоий». Асарнинг ҳар бир бетида матн икки устунга жойлаштирилиб настаълиқ хати билан равон ёзилган. Матн қизил ва кўк ранглар билан чизилган рамкага олинган. Хаттот Мулла Муҳаммад бин Мулла Ашур Муҳаммад китобни 1834—1835 йилларда Қўқон шаҳрида кўчирган. 461 varaқ, 15,5x27,5 см.

«Чаҳор девон Амир Алишер Навоий». Яхши, аммо безаклари охиригача тугатилмаган нусха. Қалин, шарқона қоғозга катта ҳарфлар билан настаълиқ хатида аъло даражада ёзилган. Деярли 18—105-varaқлари олтин ва кўк, жигар ранглар билан безатилган. Қолган varaқлари

¹ Ўша жойда, 181—182-бетлар.

² Ўша жойда, 179-бет.

³ Ўша асар, 2-жилд, Тошкент, 1954, 113-бет.

⁴ Ўша жойда.

безатилмаган ва сарлавҳалари ёзилмаган. Хаттот Мулла Саримсоқ Хўқандий.¹ Нусха 1833—1834 йилларда кўчирилган. 139 varaқ, 21x32 см.

«*Ғаройиб ал-Сағир*» («*Болалик девони*»). Матн олтин фонида жуда яхши ишланган, Қўқон қоғозига ҳар бир бети бир устун билан ёзилган. Бир-бири билан туташган бетлар чизилган катта доира билан бирлаштирилган. Бу доира кўк фонида қуёш рамз сифатида чизилган. Матн атрофидаги тўртбурчак билан доира оралиғлари жуда майин ва нафис чизилган гулсимон безаклар олтин суви билан чизилган. Қўп жойларда ҳошия қизил рангли бўлиб олтин суви билан пуркалган. Ажойиб нафис настаълиқ хати билан равон ёзилиб, ҳар бир шеър гулсимон безаклар билан олтин фонда жуда майин ва устакорона бажарилган. Безаклар ва хаттотлик усулларига кўра, қўлёзма Қўқон шаҳрида XIX асрнинг биринчи ярмида кўчирилган ва безатилган.² 70 varaқ, 27x48 см.

«*Девони Фузулий*». Қалин Қўқон қоғозига ажойиб нафис настаълиқ хати билан бажарилган. Матн олтин суви билан пуркалган, олтин ва кўк ранг билан чизилган тўртбурчак ичига ёзилган. Ҳошияси — қизил. Нусха безаклари тугатилмаган. 1 б- ва 2 а-varaқлар бети олтин билан франтиспис учун тайёрланган. Бошидан 23 varaғи безак учун тайёрланган. Хаттот Мирза Шариф Дабир³. Нусха Қўқон шаҳрида 1836 йили кўчирилган. 153 varaқ, 22,5x31 см.

«*Қуллийети Бедил*».⁴ Яхши нусха, ярим шикаста хатида Қўқон қоғозига кўчирилган. Матн ҳар бир бетининг ўртаси ва ҳошияси қийшайтириб ёзилган, олтин ва турли рангли чизиқлар билан безатилган. Бошидаги унвон олтин ва кўк ранг билан чизилган. Ҳошияга ёзилган ҳар бир ғазалнинг олдиди бадийй безак чизилган. Нусха Қўқон шаҳрида 1851 йили кўчирилган. 725 varaқ, 17,5x31 см.

«*Ал-Қуръон*». Биринчи жилд (1—5-суралар). Қалин Қўқон қоғозига катта чиройли сулс хатида сиёҳ ва киноварь билан ёзилган, аъло даражадаги нусха. Олтин ва бўёқлар билан тўлдирилган маҳсус чизилган varaқларда Қуръон оятлари бир-биридан ажратиб ёзилган. Қуръоннинг бошланиши ҳошияда олтин бўёқлар билан чиройли қилиб ёзилган. Қўлёзма 1869—1870 йилларда кўчирилган.

¹ Ўша жойда, 215-бет.

² Ўша жойда, 222—223-бетлар.

³ Ўша жойда, 253—254-бетлар.

⁴ Ўша жойда, 293-бет.

Хаттот Муҳаммад Ниёз Хўқандий.¹ 277 varaқ, 31x41 см.
«Ал-Қуръон». Иккинчи жилд (6—18-суралар). Ушбу
нусха ҳам аввалгидек нафис безатилиб 1870 йили Муҳам-
мад Ниёз Хўқандий томонидан кўчирилган.

Қўқон шаҳрида кўплаб хушнавис хаттотлар ижод
қилганлар, уларнинг авлодларида қўлёмалари сақланиб
қолган бўлиши мумкин. Масалан, 1987 йили Қўқонда Му-
ҳаммад Жалил хаттотнинг қизи (тахминан 65 ёшларда
эди) ушбу сатрлар муаллифига Мулла Муҳаммад Жалил
ва унинг отаси Мулла Шермуҳаммад хаттотларнинг даст-
хатларидан намуналарни тақдим этди. Улар чиройли
ёзилган, айниқса Мулла Шермуҳаммаднинг ёзган наму-
налари диққатга сазовордир. Уларда яна бир неча қўл-
ёзма китоблар ҳам бор эди. Иккита қўлёманинг varaқ-
лари шунчалик бир-бирига ёпишиб кетган эдики, уларни
очиш жуда мушкул бўлди. Уларнинг бирида иккита асар
тўпланган эди: 1. «Тарихи том». Муаллифи Шоҳ Қучик
Тошқандий, 1777 йил, форс тилида. 2. «Рисолаи муста-
мала Али (ибн Сино), шарҳ қасидатин ал-қасида ал-
айнийатан. Раис ал-ҳикояи ал-Шайх абу Али ибн Сино
ва ал-қофийата лал-Саид ал-Ҳаким ал-Самарқандий».
Араб тилида. Иккинчи қўлёмма ҳам тўплам бўлиб, у
Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг шахсий табиби Юсу-
фий асарларининг кўчирилган нусхаси экан. Форс тили-
да.

Шу фурсатдан фойдаланиб Мулла Муҳаммад Жалил
қизлари ва авлодларига ўз миннатдорчилигини билди-
раман.

ҚЎҚОН МЕЪМОРЧИЛИГИ

Қўқон шаҳри меъморчилик ёдгорликлари билан ҳам
машҳурдир. Бу борада Қўқон шу кунга қадар сақланиб
қолган тарихий меъморчилик ёдгорликлари билан Са-
марқанд, Хива ва Бухородан кейин тўртинчи ўринда ту-
ради. Аммо XIX асрда қурилган биноларни таққосласак
Қўқон шаҳри биринчилар қаторига чиқиб олиши мум-
кин. Қўқон шаҳрида бир нечта ҳашаматли мадраса, мечит
ва бошқа бинолар мустамлака ва совет даврларида бу-
зилиб ташланди, айримлари таъмирланмай вайрошага
айланган эди.

Қўқон шаҳар девори. Ҳозирги кунга қадар сақланма-

¹ Уша жойда.

ган, вайронага айланиб йўқ бўлиб кетган. XX асрнинг 50-йилларида унинг айрим харобалари бор эди. Умуман олганда Қўқон шаҳри девори муҳим тарихий ёдгорлик бўлган. XVIII аср ўрталарида шаҳар девори тўрт дарвозали эди. Масалан, XVIII аср биринчи ярмининг охирида қалмиқлар Қўқон шаҳрини босиб олмоқчи бўлганларида шаҳар деворининг мустаҳкамлигидан шаҳарга кира олмаганлар. Кейинчалик шаҳар кенгайиб девор бузиб ташланади. 1842 йили эса Қўқон шаҳри атрофида янги девор барпо этилади.

1875 йил 16 июлда полковник М. Д. Скобелев прапорщик Рудаков ёрдамида Қўқон шаҳри деворини ва унинг атрофларини ҳарбий мутахассис сифатида реконструкция қилиб олади. Бу ҳақда у 1875 йил 1 сентябрда рапорт ёзади. Қуйида унинг қисқартirilган маъмуни мисол тариқасида келтирилади:

1. Қўқон шаҳри деворининг умумий кўринишида мустаҳкам истеҳкомни йўқ, аммо радиуси $1/2$ сажендан ошмайдиган миноралари мавжуд. Фақат бир нечталаригина артиллерияли мудофаа қилиш учун мосланган ҳолдос. Қуйидаги дарвозаларнинг атрофлари мудофаачиларнинг артиллерияси ўқи остига олиниши мумкин:

1. Ғозиёғлиқ — дарвоза олдида 2 та пушка ўрнатиш учун махсус жой қурилган.

2. Қатағон — 2 қурол учун.

3. Риштон — 5 қурол учун.

4. Ўрганжи — 1 қурол учун.

5. Кичик Ғозиёғлиқ — 5 қурол учун (ҳаммаси 15 қурол, яъни пушка).

1. Ғозиёғлиқ дарвозаси олдидаги истеҳком икки пушка учун бўлиб амбразурадан отиш учун мосланган, ости 1 аршин. Истеҳкомнинг узулиги 12 саженга яқин. Хизматчиларини ҳимоя қилиш учун мосламалар қурилган, дарвозадан 10 сажен нарида. Олдинда 2 саженли қуруқ чуқурлик (ғов) бор, эни 1 саженга тенг. Олдиндаги майдон қовланган, аммо амбазуралар олди пушка ўрнатиш учун текислаб қўйилган. Бу истеҳкомдан Бешариқ йўлидан 200 сажен масофага бемалол отиш мумкин. Дарвоза тепасидаги мосламадан истеҳкомга келиш йўллари бемалол отилиши мумкин.

2. Қатағон дарвозаси олдида қурилган истеҳком ҳам Ғозиёғлиққа ўхшайди, аммо унча мустаҳкам эмас, чуқурлик йўқ. Дарвозадан йўл яхши отилади.

3. Риштон дарвозасидан 5 аршин олдида юқоридагига ўхшаш истеҳком.

4. Урганж дарвозаси ва

5. Кичик Ғозийғлиқ дарвозаси олди, Ғозийғлиқ истеҳкомига мутлақо ўхшайди, фақат чуқурлик йўқ.

Шаҳар девори устига ўрнатилган барбетлар, айниқса 5 аршинга тенг Сари мазор дарвозаси томонидаги барбет диққатга сазовор, чунки у жанг учун қулай ерда жойлашган.

Қулайлик нуқтаи назаридан бу мудофаа бўлими энг ноқулай бўлганлигини қўқонликлар жуда яхши сезганга ўхшайдилар. Шунинг учун энг кўп артиллерия қуроли шу ерга мужассамланган. Мудофаа чегараси 15 вёрстгача чўзилган бўлиб, 3 вёрстга тенг шимолий мудофаа фронтида эса жами 20 артиллерия қуролидан 9 таси жойлашган.

Айрим дарвозалар олдида ўқчилар учун махсус деворлар қурилган эди.

Шаҳар деворининг баъзи қисмлари 1/2 дан 1 аршингача бўлиб, уни қўл билан ҳам қулатиш мумкин эди. Очиқ майдонлари¹ кўп эди:

а. Саримозор қисмида амбразурадан отишга мосланган деворга артиллерия қуролини жойлаштириш учун 5 аршинга тенг барбет бор эди (шу барбет билан шаҳардан чиқадиган Кичиксой оралиғида ҳам тахминан 200 саженга тенг очиқ майдон бор эди)...

в. Қаттасой ва Қатагон дарвозаси оралиғида, Риштон ва Марғилон дарвозалари оралиғида, Лўли ва Сари мазор дарвозалари оралиғида ҳам очиқ майдонлар мавжуд, аммо анча кичикдир...

д. Милтиқли мудофаа учун, агарда мудофаачи очиқ туриб отмоқчи бўлса, деб фараз қилинса, очиқ майдон бир саженга қисқаради. Агарда амбразура орқали отадиган бўлса очиқ майдон 10 саженга етади. Умуман деворларидан милтиқ ва фальконетлар билан отишда унча катта хавфли эмас эди, чунки девор олдидаги чуқурликлар (ғовлар) аксинча ҳужумчи пиёдалар учун қулайдир. Улар бу ерда яшириниб ётишга ва деворга шоти (нарвон)лар ўрнатишга қулайдир. Мудофаачилар ўқ отишлари учун маълум вақт тайёргарлик қилишлари лозим, ҳужумнинг охирида эса бунга вақт бўлмай қолиши мумкин. Ҳужум учун нарвонлар 3,5 сажендан кам бўлмаслиги лозим.

¹ Русча матнда «мертвоё пространство», яъни «ўлик майдон» деб ёзилган, аммо «очиқ майдон» маъносида ишлатилган. Отилган ўқдан яшириниш учун ҳеч нарса бўлмаган очиқ, бўш майдон.

...7 қатламли девор баландлиги 2,5 сажен, гов чуқурлиги 1/2 сажен. Гов. Қўқон атрофида иккита гов бор. Иккинчи ташқи гов сув тўлдирилади, арава йўли 4 саженли. Истисно сифатида Марғилон дарвозасидан шимол томонга 100 саженча масофа бор. Бу йўл томон даладан чуқур сой ўтади... Бу сой, айниқса баланд жойларда фальконет ўти остида бўлади, агарда у сув тўлдирилса учинчи гов сифатида номланса ҳам бўлади.

Қолган икки гов эса умуман қийин эгалланувчи бўлиб қолади, айниқса тепаликлар қисмида ва аксинча паст жойларда, сой пастлигида бу умуман йўқолади. Шаҳардан Каттасой чиқадиган жой истиснодир. Ички говнинг чуқурлиги 1 сажен, эни 1,5 сажен, гов тагининг эни 1/2 сажен. Ташқи говнинг чуқурлиги 2 сажен, энг 2 сажендан ортиқ эмас. Гов тагининг эни 1 сажен. Бу гов сувлиқдир, лекин таги қаттиқдир.

Имзо: Генерал штабининг флигель-адъютанти полковник Скобелев».¹

1867 йилги маълумотга қараганда, Қўқон шаҳри айланаси 16 вёрст, пойтахтнинг Ғозиёғлиқ дарвозасидан Марғилон дарвозасигача бўлган энг узун масофаси 5 вёрстдир. Шаҳар 12 даҳага бўлиниб 540 маҳалла бўлган. 1842 йилда шаҳар девори қурилиб баландлиги 6 аршин, қалинлиги 3,5 аршин дарвозалар эни эса 5 ва 5,5 аршин бўлган. Кейинчалик бу девор устига яна қўшимча 4 аршинлик девор қурилган, асоси 1,25 аршин, тепаси эса 0,5 аршин бўлган. Шаҳар девори атрофидаги ташқи говнинг чуқурлиги 8, эни эса 6 аршинга тенг эди.

Шаҳарга кириш учун 12 дарвоза бўлган: Хўжанд, Ғозиёғлиқ (Ғазовлик), Қудуқлик, Саримзор, Наманган, Чимён, Сўх, Марғилон, Риштон, Мўй Муборак, Қатагон ва Исфара.²

XVIII—XIX асрнинг биринчи ярмидаги Қўқон хонларининг саройлари ҳақида тўлиқ маълумотлар йўқ. Фақат уларнинг айримлари ҳақида қисқача эслатилади ҳолос. Масалан, В. П. Наливкиннинг маълумотларига қараганда, «Қўқон шаҳри у вақтларда Эски Ўрда деб аталган, ... бу қалъанинг жойи... Моховзор деб аталган».³

¹ ЦГВИА России, ф. 1393, оп. 1, ед. хр. 81, 323—327-варақлар.

² Военно-статистический сборник, 21-бет; Туркестанский сборник, т. 458, 45-варақ. Манбаларда Урганжи, Қалмоқ, Афғон, Катта Ғози-Алик номлари ҳам учрайди. Дарвоза номлари ўзгариб турган.

³ *Наливкин В. П.* Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886, 56—57-бетлар.

1813—1814 йилларда Қўқон шаҳрида бўлган Россия элчиси Филипп Назаров хон саройини кўрганлигини, Умархон уни қабул қилганлигини қўйидагича ёзади: «Саройга чамаси 150 сажел етмасдан бизнинг отдан тушишимизни буюришди ва кўркам, ҳашаматли сарой остоналаригача казакларимиз билан бирга пиёда бордик. Бу ерда биз ҳақимизда хабар беришгунча ярим соатча турдик. Бизни кўриш учун томошабинлар шунчалик кўлайиб кетдики, улар дарахт, девор ва томларга ҳам чиқиб олишди. Сарой олдида кўплаб мортирлар ва лафетсиз пушкалар тўплаб қўйилганини кўрдик.

Дарвозадан чиқиб келган икки мансабдор бизда «кимга фармон топширилган» деб сўрашди ва жавобни олганларидан сўнг мени ҳовлига олиб кирдилар ва дарвозадан қараб турган хонга бизни кўрсатдилар ва мен ўзимнинг ҳоқимимга қандай аҳтиром қиладиган бўлсам унга ҳам шундай ҳурмат қилишим лозимлигини айтишди. Уларнинг одатлари бўйича бош кийим ечилмайди, мен эса шляпамни ечиб ва унга салом бериб, яна уни бошимга кийдим. Чодирнинг олдидаги айвонда гиламлар солинган супаларда ҳоқимнинг олий ҳайъати бўлмиш вазирлар ва юқори лавозимдаги мансабдорлар бир қатор бўлиб ўтиришарди.

Император олий ҳазратимизнинг ёрлиқларини ва давлат канцлеримизнинг таржима хатини икки қўлим билан бошимда ушлаганимча икки билагимдан ушлашиб хон қабулхонасига мени олиб кирдилар. У зинапояли тахтда ўтирган эди. Кўринишидан 25 ёшга кирганга ўхшайди (у 28 ёшда эди), у хитой штофи (ипакдан тўқилган қалин мато), олтинли ялтироқ тўн кийган эди, бошида олтин билан безатилган салласи бор эди. Мени унинг ҳузурига билагимни ушлашиб икки вазир олиб кирди, учинчиси эса эшикни очиб берди. Хон олдида тиз чўкдим, амир валиами (Умархон) менинг бошимдан ёрлиқни ва таржима хатни олиб ёнида турган вазирга берди. Кейин тахтдан туриб менга қўлини узатди. Мен унинг қўлини, одатлари бўйича, икки қўлим билан қисиб қўйишим лозим эди. Бу сўзсиз маросимдан кейин яна икки вазир менинг билагимдан ушлаб хонга орқа қилмасдан эшик олдида олиб келдилар. Ҳоқим Император олий ҳазратлари соғлигини ва оғзаки буйруқлар ҳам айтилдими?—деб сўради. Мен оғзаки буйруқлар бўлмаган, ҳамма гаплар ёрлиқда ва корпус командири генерал-лейтенант Глазенап ёзган ёнимдаги икки мактубда баён этилганлиги ҳақида айтдим.

Бундан сўнг мени ҳовлига олиб чиқиб хон деразасининг рўпарасига, чамаси 8 сажен нарида қимматбаҳо гилам солинган жойга ўтказишди. Худди шундай казак офицери Безязыковни ҳам олиб кириб менинг ёнимга ўтказишди. Бизнинг орқамизда Хитой, Хива, Бухоро ва Эрон элчилари ўтиришарди. Бизнинг отрядимизни ва биз олиб келган сандиқдаги совғаларни олиб келишни буюрдилар. Қўқонликлар одати бўйича казакларни ҳам гиламга — бизнинг ёшимизга ўтказдилар. Қўқонликлардан 8 мансабдор киши сандиқларни кўтаришиб, осиелик элчиларга салобатлигини кўрсатиб, ҳоким ҳузурига олиб киришди. Сандиқнинг калити менда бўлганлиги сабабли ҳоким унинг учун одам юборди.

Бир неча вақтдан кейин бош вазир Мирза Мулла зикр этилган ёрлиқни таржима хати билан бошида ушлаб олий кенгаш аъзоларига олиб чиқиб кўрсатди. Улар қизиқиш ва ҳавас билан танишиб чиқдилар, сўнгра бош вазир яна хон ҳузурига олиб кириб кетди. Ҳоким мамнун бўлиб, бизга, осие элчиларига ва ўзининг мансабдорларига таътанали эъфат уюштирди. Бунда қизғин бўёққа бўялган «сарачинское пшено» (яъни гуруч, пловнинг ранги бўёқдан эмас, балки ошни тайёрлаш усулига, технологиясига боғлиқ бўлади. Ф. Назаров буни билмасдан бўёқ солинган деб ёзган — Х. Б.) ва от гўшти билан тайёрланган овқатдан иборат эди, аммо биз динимиз бундай овқат ейишни манъ этганлигини рўкач этиб емадик».¹

Маълумки, 1830 йили Қўқонда Россия вакили хоружий Потанин ҳам бўлган эди. Унинг сўзига қараганда, «хоннинг икки қаватли саройи шаҳар марказида жойлашган бўлиб баланд девор билан ўралган, бино эса гипс ва лойдан қурилган. Деворнинг иккала томони ҳам алебастр билан шувалган».²

Ушбу сарой ҳақида 1867 йили Қўқонда бўлган А. П. Хорошхин ҳам ёзиб қолдирган бўлиши керак. Чунки ўша йили Худоёрхон ўрдаси ҳали битмаган эди ва қурилиш давом этаётганди. Шунинг учун А. П. Хорошхиннинг эсдаликлари биз учун муҳимдир, чунки ўша эски сарой сақланиб қолмаган. Унга қадар шунчалик тўлқроқ маълумот ҳеч ким қолдирмаган. Бу маълумот 1867 йил 27 декабрга тўғри келади: «Арк ўзининг баланд де-

¹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии, 41—42-бетлар.

² Туркестанский сборник, т. 152, 281—282-бетлар.

ворлари билан узоқдан катта мадрасага ўхшайди, чунки у пишган ғиштдан қурилган. Аслида эса бу баланд катта гумбазлиқда турган катта ҳовлидир. Бунинг учун ҳам аркка одатда кенг тошли зинапоядан кўтарилади... Зинапоянинг чап томонидаги айвон остида артиллерия қуроллари кўк кийим қийган хизматчилар билан турарди. Аркнинг ўнг томонидаги майдонда эса 3—4 мингга яқин сарбозлар машқ қилаётган эди... Ҳар бир зинанинг иккала томонида биттадан... (офицер)лар турарди... Офицерлар махсус ҳарбий кийимда бўлиб кўкракларида олтин ва қумушли безак (мишура) тақилган, айримларида Кўқонда тайёрланган найзали милтиқлари бор эди... Зинапоядан чиққанимиздан кейин биз усти берк дарвозахонага кирдик. У ерда ҳам икки томонда соқолли аскарлар айримлари қизил, бошқалари кўк кийимларда турардилар. Уларнинг қўлларида аввалгилардек милтиқлар бор эди. Дарвозахонадан биз ҳовлига, сўнгра мачит ёнидан узун йўлакка кирдик ва бизнинг олдимизда янги манзара очилди: йўлакнинг иккала томонида супаларда оёқларини чордана қилиб саллаликлар ерга қараб ўтирардилар; уларнинг ёнларида қийшиқ қиличлари осилиб турар ва кимдир бир чизиққа тўғрилаб қўйгандек туюларди... Биз йўлакдан тўғри бурчак билан ўнга бурилдик, у ерда ҳам аввалгидек салладорликлар ўтирарди ва охири деразали баланд бинолар қурилган кенг ҳовлига чиқдик. Бизни унча катта бўлмаган даҳлизга олиб келдилар, у ерда кўплаб қовишлар бор эди. Биз олдинги оддийгина хонага (даҳлизга) кирдик, сўнгра бошқа қизил матолик хонага кирдик. Чап томондаги деворда учта гуллар тасвирланган оқ циферблатлик рус соатлари чиқиллаб турарди... Чап девор олдида хон вазирлари ўтирардилар. (У (Худоёрхон — Ҳ. Б.) гиламча устида ўтирарди; унинг устида зангори рангли ярим ипакли матолик беқасам чопон, чеккаларига оқ жияк тикилган эди. Хоннинг бошида катта оқ салла, қўлида эса тасбеҳ бор эди. Хоннинг кўриниши ёмон эмас, салобатли ва тетик. У мулойим, табассум билан илжайиб, ташакқурини билдириш рамзи билан у ва бу қўлини кўксига қўйиб турар эди».¹

Айрим маълумотларга қараганда, 1865 йили Мулла Исо Авлиё марҳум Муҳаммад Алихоннинг бузилаётган

¹ *Хорошкин А. П.* Сборник статей, касающихся до Туркестанского края, 59—60-бетлар.

Ўрдасидаги қуриётган боғида арк қуришни буюрган.¹ Эҳтимол, А. П. Хорошхин 1867 йили ушбу аркни кўриб ёзгандир. Аммо бошқа маълумотлар ҳам бор. Масалан, 1864 йилги архив ҳужжатларига қараганда, «Қўқоннинг марказида жойлашган хоннинг эски саройи Олимқул фармониغا кўра бузилиб, унинг эвазига шаҳарнинг чеккасиغا янгисини қуриш топширилади. Бу тадбир, хонни унча ёқтирмаган шаҳар аҳолиси тўсатдан саройга ҳужум қилмасин, деб амалга оширилмоқда эди».² Бу ерда ҳозирги Худоёрхон Ўрдаси ҳақида гап бормоқда.

Маълумотларга қараганда эски хон саройи бузилмаган. Эҳтимол, Мулла Олимқул янги саройни қуришга буйруқ берган, аммо янгиси биттунча эскиси ишлатилиб турилган. 1865 йили Мулла Олимқул Тошкент музофасида ҳалок бўлади. Бошланган қурилишни Худоёрхон охирига етказди.

Худоёрхон Ўрдаси. XIX асрдаги Ўрта Осиё тарихий-меъморий ёдгорликларининг энг йирикларидан бири Қўқондаги Худоёрхон Ўрдаси ҳисобланади. Унинг қурилишида бир неча минг киши қатнашган. Қурилишга раҳбарлик қилиш учун Қўқон хошлиги ва Бухородан энг тажрибали усталар таклиф этилган. Масалан, Мир Убайдулло уста — меъморбоши, Уста Соли ҳожи, Мулло Суяркул, Фозилхожа девор ва гумбазларни қурганлар. Уста Сўфи Юлдош, ўймакор уста Уста Фозил хўжа эса наққош устаси эди.

Биринчи гумбазли пештоқ (портал) олтинчи кошилар билан безатилган (ҳозир бу сақланмаган).

Ўрданинг фасади (олд томони) ўнта ҳуснихат билан безатилган. Уларнинг айримлари диний, бошқалари биво тарихини ифодалайди.

Худоёрхон Ўрдасининг деворларидаги ёзувлар мазмуни³ (ўнгдан чапга):

1. Эй, худоём! Қайтаргин мендан балони.
2. Офатлардан мени ўзинг асрагин.
3. Муҳаммаднинг икки кокиллари ҳурмати.
4. Қўли баланд душманни хароб қил.
5. Эндиликда бу дунё мулки кимникидур, ягона қудратли Оллоҳникидур.

¹ ЎзР Фа Шарқшунослик институти, қўлёзма, инв. № 3753, 152-варақ.

² ЎзР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 27-иш, 32-варақ.

³ Форс тилидан ўзбек тилига Г. Мелибоев ва Аббосхонлар таржимаси.

6. 1287 (1870). Саид Муҳаммад Худоёрхоннинг олий арки.

7. Нақш устаси Беҳзодбекдан зўр.

8. Шунинг учун кошчилар ила девор сатҳига оро берди.

9. Нақшлар тарихи ҳақида сўрасанг ўзимга айтмайман.

10. Балки Саид Худоёрхон фармонига биноан айтаман.

Дарвозахонада кириш эшигидаги ўйма ёзуви (ўнгдан чапга):

1. Сенинг ҳусн-латофатингдан дононинг ақли ҳам лол бўлади.

2. Яхшилар манзилини бунёд этиш ҳаракатидамен.

Кириш хонада:

1. Бо айни кутишки то жам мезанам барҳам.

2. Қуз етиб келади, баҳор қайтиб келмайди.

3. Бу жаҳонда ғам-ғусса тортишнинг ҳожати йўқ.

4. Оллоҳ ягона. Нуқсон унга бегона. Туғдирмади, туғмади ва яна туғилмади.

Шериксиздур, тенгсиздур, ўзи мутлақ ягона.

5. 1287 (1870). Муҳаммад Олим сирун уста Муҳаммад Камол ўғли. Айвонда Галаба эшикларини очувчи, бизларга ҳам очил. Камтарин Муҳаммад Турди Али.

Тахтхонада:

1. Ҳақпарастоникки бошад суд бош. 1286 (1869).

2. Пок бошад фарди бош.

Самарқанд, Бухоро ва Хивадаги мумтоз меъморчиликда қўлланилган кўк рангдан ташқари Қўқондаги ўрдада сариқ, қизил ва зангори ранглар ҳам ишлатилган. Шунинг учун шарққа қаратилган Худоёрхон Ўрдаси қуёш нурлари остида айниқса чиройли кўринади, ялтироқ кошчиларида ранглар порлаб ўйнаб туради.

Қўқондаги ўрдани кўплаб сайёҳ ва олимлар кўриб ҳайратларини ёзиб қолдирганлар. Масалан, дунёга машҳур бўлмиш рус сайёҳи А. П. Федченко 1871 йили Қўқон шаҳрига келиб ўрдага кирган. У бу ҳақда шундай деб ёзади: «Ўлкан сойдан ўтиб биз қалъа олдидаги катта майдонга кириб қолдик. Бу ердан, бундан ҳам яхшироқ тўзал сарой кўрки очилади. Сарой биноси баландликда қурилганлиги туфайли қалъа девори орқасидан ҳам кўринаверади. Аслида фақат ўртасидаги арк билан олд томони (фасади) кўринади.

Самарқандда сақланиб қолган қадимги ёдгорликларни Қўқондаги ўрданинг олд томони турли ранглардаги кошчи ва нақшлари билан тақлид қилганга ўхшайди. Рўпарада «Саид Муҳаммад Худоёрхон қурган. 1287». Сарой мутлақо янги ва бошқа янги жойга қурилган. Аввалги

Ўрда шаҳарнинг бошқа қисмида эди. Мен борганимда қурилиш ҳали тугалланмаган эди. Пештоқ учун кошчилар Қўқонда тайёрланаётган эди; аммо иқроор бўлиш керакки, улар қадимги Самарқандниқига кўра нафислиги ва бўёқнинг рангларидан пастроқ эди.

Асосий дарвозанинг рўпарасида кичик, унча кўзга ташланмас мачит бор, чап томонида айвон тагида усти ёшилган 40 та турли лафетли пушкалар турарди».¹

Худоёрхон ўрдаси ҳақида бир нечта чоп этилган мақолалар ва маълумотлар мавжуд. Масалан, Қўқон шаҳар меъморчилиқ бўлимида қуйидаги маълумотлар бор: «XIX аср ўлка меъморий ёдгорликлари, Ўрта Осиёда сарой-меъморчилиқ иншоотлари қаторида охириги Қўқон хони Худоёрхон ўрдаси туради. Сарой қурилиши 1863 йилдан 1870 йилгача давом этган бўлиб, олд томонининг кошчилар билан безатилиши эса 1873 йилда тугаган. Сарой қурилишида Фарғона водийсидан бир неча минг одам қатнашган. Барча қурилиш ишлари қўлда бажарилган. Қурилишни Қўқон хонлигининг турли шаҳарларидан келтирилган 80 нафар уста бошқарган. Режаловчи ва саройнинг бош меъмори Усто Мир Убайдулло эди.

Сарой меъморчилигида Ўрта Осиёнинг одатий қадимги шакл анъаналари қўлланилган. Саройнинг олди томони марказида катта пештоқ ўзининг салобатли меъморчилиги билан ажрალიб туради. Пештоқда учли шаклдаги арки бор, бу ҳам ўз навбатида аркли, кириш эшиги ўрнатилган. Пештоққа безатилган учта думалоқсимон бурж (минора)лар «Гулдаста» бор. Булар Исавой Маҳзум устанинг ишидир. Жанубий безаклик олти бурчакли минора эса бухоролик уста Мулло Азамат томонидан ишланган. Бу миноралар саройнинг кўрки учун безакдир холос.

Томошабинлар учун сарой халқ ҳунармандчилигининг турли тармоқларини ўзига жамлаганлиги ҳақида ўзининг декори билан намоён этади. Саройнинг ташқи ва ички кўриниш безаклари, ўзининг сиркор кошчилари асос қилиб олинган. У асосан турли ранглардаги кичик сиркор гиштчалардан, шаклан узунчоқ, кватрат, ромбсимон, беш ва саккиз бурчакли юлдузчалардан битилган. Олд девор сатҳининг айрим қисмлари расм солинган сиркор плиткалар билан ишланган. Уларни бир-бирлари билан қўшиб усталар турли гўзал безаклар билан шаклан-

¹ Федченко А. П. Тетрадь первая, 45-бет.

тирганлар. Бу эса бинога рангларга бой салобатли кўри-
ниш ато этади.

Синчиклаб қаралса безаклар такрорланмаслигини се-
зип мумкин. Ваҳоланки, атроф чизмалари эса бир хил-
дир. Бу эса ҳамма безаклар бир хилга ўхшатиб тартиб-
ли безатилганини билдиради. Бинони сирли қошинлар би-
лан безатиш тасодифий эмас. Қўқон шаҳридан узоқда
бўлмаган, ўзининг ганчкорлиги билан қадимдан машҳур
бўлиб келган Риштон бор эди.

Сарой қурилишида шу ернинг ўзида устахона қу-
рилиб, Риштондан ганчкорлик учун махсус қурилиш лойи
(тупроғи) олиб келиниб, қоришиб, куйдирилар (пишири-
лар) эди. Бош қошинкор Уста Абдулло маҳаллий мо-
ҳир усталарнинг санъатини ёрқин оча олди. Улар ўзла-
рининг майин безаклари ва ранго-ранглари билан Риш-
тонга хос хусусиятларига эга эдилар.

Самарқанд, Бухоро ва Хиванинг мумтоз меъморчи-
лигига хос кўк-ҳаво ранглардан ташқари Қўқонда сариқ,
қизил ва зангори ранглар ишлатилган.

Шарққа қаратилган қошинли сарой сатҳи қуёш нур-
ларида порлаб бой ранглар тебраниши билан рақсга ту-
шайтгандай кўринади».¹

Худоёрхон саройи Я. К. Абрамов ва С. М. Круковская-
лар томонидан ҳам ёзилган. Унинг қисқартирилган баё-
ни келтирилади: «Саройни жиҳозлашда ўймакорлик санъ-
ати катта ўринда туради. Буни саройга кирадиган ҳар
бир киши катта эшик олдига келиши билан кўради. У
қайрағоч дарахти тахтасидан ясалган. Бу эшиклар гум-
базни дарвозахонага олиб киради, бу ерда қачонлардир
қоровуллар ва хон ҳузурига кирмоқчи бўлганлар ўтири-
шар эдилар. Бу жой ўзининг тузилиши билан саройнинг
ажойиб, чиройли қисмларидан бири ҳисобланади. Баланд
кўтарилган гумбаз марказида олти қиррали дарча — ёриқ-
лик ўтказгичи ўрнатилган. Бу гумбазни безашда ўзбек
халқ санъатларидан ганч ўймакорлиги ва нақшкорлик
усуллари қўлланилган. Катта ўсимликсимон оқ рангли
нақшлар тимкўк сиртидан бўртиб чиқарилган... 113 та
хонадан бизгача фақат 19 хона сақланиб етиб келди.
Уларнинг бадий безаклари сақланиб қолган...

¹ Бу маълумотлар Қўқон шаҳар меъморчилик бўлиמידан
олинди. Маълумотлар таққослаб кўрилганда, унинг мазмуни
асосан Я. К. Абрамов ва С. М. Круковскаялар томонидан ёзилган
«Кокандский краеведческий музей» (Тошкент, 1969) рисоласининг
мазмунига ўхшайди.

Дарвозахонадан ўннга бурилиб саройнинг камтарона безатилган бир нечта кичик хоналарига кирасиз, бу ерда хоннинг девонхонаси (канцелярия), хазиначи хонаси, саркардалар хонасидан ўтиб бой безатилган бурчақдаги хонага кирилади. Бу хона биринчи вазир бўлмиш амири лашкар Отабек ноиббекидир. Бу хона безаклари билан тантанали тус беради. Безаклар ичида чизилган учта гулдаста XIX аср наққошлигининг намунасидир. Саройда ягона бўлмиш камин (ўчоқ) шу хонада Уста Мамасодиқ томонидан қурилиб ганч устида ўймакорлик билан моҳирона безатилган. Бу хонанинг паст ўрнатилган деразалари ўрнида авваллари панжара турарди. Деразанинг биттаси шимолга—қўшинлар турадиган томонга қаратилган эди.

...Қолган хоналарнинг нақшланган шифти ўзларининг шакли, кўриниши, турли усуллари билан бир-бирларидан ажралиб туради. Усталар хоналарнинг тахтали қисмларини — эшик, деразаларини турли нақшлар билан безаган... Ҳовли айвонлар билан ўралган эди. Бизгача фақатгина шарқ ва жануб қисмларидаги 14 устунли айвонлар сақланиб қолган. Устунлари ўймакорлар томонидан моҳирона ишланган, пастки қисми ноксимон, тепалари эса мураккаб сталактиктили капителлар билан ясалган.

Айвон шифтини нақшлар бегаб туради, вассалари эса бир хил рангларда бўлган. Айвон деворларининг тоқчалари ҳам нақшланган эди. Аммо улар сақланмаган... Саройнинг тахтхонаси. Энг чиройли безатилган бу хонанинг жануб томонида хоннинг тахти турган. Хонани безатишда халқ санъатининг деярли барча усуллари қўлланилган шундай кўриниши тантанали тус беради. Деворларнинг пастки қисми геометрик шаклли сиркор кошчилар билан безатилган, юқори қисмида эса 10 та ўсимликсимон нақшли паннолар кўк, қизил ва зангори фонда раво ажралиб туради. Тўғри бурчакли паннолар атрофи илгичка занжирсимон ганч билан безатилган. Тахтхонанинг шифтларида 14 ҳаузақлар бўлиб устунлари нақшланган. Девор ва шифт шундай усталик билан қурилиб нақшлаганки одамни ҳайратда қолдиради.

Тахтхонанинг ёнида бир яхши безтилган кичкина хона бор. Унинг шифти паст бўлганлиги ва биргина деразаси борлиги учун қандайдир интив жиҳозни эслатади.

...Айвоннинг жанубий томонида... иккита чиройли хоналар бор, улар хоннинг кичик қабулхонасидир. Уларнинг ўзига хос хусусиятлари бўлиб, деразалари паст

қурилган, боғ томонга чиқарди. Саройнинг катта ҳовли-
сида кўплаб уй ва даҳлизлар қурилган эди...»¹

Худоёрхон ўрдасини малакали меъмор Н. Азимов ҳам
ўзининг «Фарғона водийсининг меъморчилик ёдгорлик-
лари» номли рисоласида ёзган. Ундан ҳам бир парча
келтирилади: «Шаҳарнинг асосий ёдгорликларидан XIX
асрнинг иккинчи ярмида қурилган Худоёрхон саройи —
ўрдадир. Қурилиш суъбий баладликда олиб борилган.
4 гектарга эга бўлган тўғри тўртбурчакли майдон кўп
ҳовлилик бўлиб бир композицияни ташкил қилади. Шарқ-
қа қаратилган пештоқнинг асосий дарвозасига эса кенг
қия сатҳ (пандус) олиб келади. Дарвозахона тепасида
катта ҳарфлар билан «Арқчи олий Саид Муҳаммад Худо-
ёрхон» деб ёзиб қўйилган.

1876 йили капитан Н. Н. Воронцов, кейинчалик топо-
граф А. И. Борисовскийлар чизган режадан кўришиб ту-
рибдики, саройнинг олдида мустаҳкамланган дарвозалар
билан берк майдон бўлган. Унинг атрофида эса боғ ва
казармалар бор эди. Ҳамма майдон девор билан ўрал-
ган.

Саройнинг мураккаб режаси эса ўзига юздан ортиқ
хоналарни тўғри тўртбурчакка мужассамлаган эди.
Одамлар яшайдиган хоналар ва меҳмонхоналар ажралиб
турарди. Ҳовлининг биринчи қисмида кириш томони ва
атрофида жойлашган айвонлар, кўринишхона, зарринхона
ва алоҳида ҳовлилик мачит бор эди. Марказий қисмида
эса саломхона, шоҳнишин ва хўжалик хоналари жойлаш-
ган эди. Саройнинг иккинчи қисмида эса бир-бири билан
туташган учта ҳовли—хоннинг ҳарам жойлашган бў-
либ, у ерда хоннинг 3—4 қонуний хотинлари ва 40 чўри-
лари хизматкорлари билан яшардилар. 1876 йили Қўқон-
га келган Мари Бурдоннинг «Париждан Самарқандгача»
номли китобидаги расмларга қараганда, ҳарам икки ярус-
ли бўлиб ёзги айвонлари, павильонлар (уйлар), юқори
қисмида ўтиладиган йўллари бор эди.

Сарой маҳаллий усталар Мулла Суярқул ва Уста
Солихўжа ва бухоролик Уста Фозилхўжалар томонидан
меъморбоши Уста Мир Убайдулло бошчилигида қурилган.
Асосий қурилиш материали пишган гишт бўлган.

Бионинг меъморий безатилишида Худоёрхоннинг
тежамкорлиги таъсир қилган. Саройнинг олдини, дарвоза-
хонани, меҳмонхонани бой безаб, қолган биноларга ҳам-

¹ *Абрамов Я. К. и Круковская С. М.* Кокандский краеведческий музей, 3—9-бетлар.

хўрлик қилмаган. Шарқий қисмидаги пештоқнинг безатилган дарчали минорачалари кирадиган жойни салобатли қилиб кўрсатади. Ҳаймакор дарвозалари Уста Қодиржон Ҳайдаров томонидан таъмирланган. Олд томонининг икки қаноти бир қарашда симметрияси бузилганга ўхшайди, тўғри тўртбурчакли дарчалари ҳамда чеккаларидаги миноралари (жануби-шарқ томонидагиси олти қиррали, қолганлари цилиндр шаклида) нақшли сирли кошнлар билан безатилган. Деворлари бир неча қатор қувиғуралар билан безатилган. Бошқа томонлари гиштлик бўлиб безатилмаган. Айвон бир неча қоматли ўйма устунлар билан кўтарилган, шифтида муқарнас ва асоси эса кўзагига ўхшашдир.

Меҳмонхоналари сиркор кошнлар ва ўйма ганч билан безатилган. Камин билан иситиладиган хона поли арча тахталари билан қопланган, айвонлар эса мрамар билан жиҳозланган. Айвон деворлари, тоқчалари нақш билан безатилган.

Қўқон саройи анъанавий ҳожли—режавий йиғими билан, ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Интерьерни безашда маҳаллий моҳир усталардан Уста Абдулла, Марасул, Масолиҳ, Ҳакимбой ва Суфи Йўлдошлар қатнашганлар.

Ҳозир эса комплексдан фақат саройнинг шарқий қисмидаги бир неча хоналари сақланиб қолган холос ва улар таъмирлангандан сўнг ўлкашунослик музейи эгаллаб турибди».¹

И. И. Ибрагимовнинг ёзмишича, 1871 йилда хоннинг қабулхонаси осиеча ранг-баранглик билан европача комфорт аралашмаси бўлиб, европача жиҳозлари кўпроқ эди, осиеча жиҳоздан жуда оз қолганди: бўялган шифт ва девордаги тоқча ҳамда ёзилган гилам, кўрпача ва ёстиқлар. Деворда катта ойна осиелиқ турарди, унинг олдида думалоқ стол, унинг устида шамдон ва ёқилган шам турарди. Эшикнинг ўнг ва чап томонларида яна иккита кичик ойналар осилганди, деворлар олдида бўк дарахтидан тайёрланган стуллар қўйилган, хонтахталарда эса чироқ ёқилган эди.²

1875 йили Қўқонда бўлган А. Куннинг сўзига қараганда, хон хоналарининг ички жиҳозлари ўзининг шар-

¹ *Азимова И.* Архитектурные памятники Ферганской долины. Т., 1982, 21—24-бетлар.

² *Ибрагимов И. И.* Пять дней в Коканде. Туркестанские ведомости, 1871, № 45.

даги айрим хоналар европача жиҳозлар билан ҳам жиҳоз-қона ясатилганлиги билан ажралиб турган. Аммо саройланган ва улар Петербург ёки Москвадан олиб келинган.

Хоналар деворлари ганч билан суवालган ва панжарали деразалар оралигига маҳаллий рассомлар жимжимадор қилиб олтин олмали ва гулдаста каби расм солганлар.¹

Айрим маълумотларга қараганда, баъзи бир деворларга панжарали деразалар ўрнатилган бўлиб, оддий ёлланган қоғоз ёпиштирилган, баъзиларида эса оқ ёки кўпроқ рангли шиша ойнак ўрнатилган экан.²

Сарой ҳаётидан кичик мисол. 1871 йил 29 январь куни хонзода Насриддинбек И. И. Ибрагимовга шундай ҳикоя қилади: «Бизда Қўқонда авваллари уйларда печкалар бўлмаган эди ва мен биринчи бўлиб ўз хонамга ўрнатдим. Менинг уйимга дадам (яъни Худоёрхон — Ҳ. Б.) келиб ва печкани кўриб қолиб бошларини силкилатиб «Сенга уят эмасми, печка олдида исиниш учун чол эмассанку», дедилар. Оқибатда устимдан кўп ҳазил қилиб юрдилар. Кейинчалик печка келтирадиган фойдани тушунидилар шекилли, ўзларининг ва бошқа хоналарга ҳам печка ўрнатдилар, ҳаттоки мендаги печкани ҳам олиб кўйиб ўзларининг хоналарига ўрнатдилар».³

Шундай қилиб, Қўқон шаҳрида биринчи бўлиб печкани Қўқон хони Худоёрхоннинг катта ўгли Насриддинбек ўз хонасига ўрнатган.

ҚЎҚОН МАДРАСАЛАРИ

XIX асрда Қўқон шаҳрида олий ўқув юрти сифатида ташкил қилинган мадрасалар кўп эди. Улар шунингдек тарихий меъморий ёдгорликлар ҳамдир. Улардан кўпи шу кунга қадар сақланиб қолинмади, номлари ҳам номаълум. Сақланиб қолганлари ҳақида эса айрим ёзма парчалар ёки кўпинча фақат номлари эслатиб ўтилган холос. Маълумотларга қараганда, Қўқон шаҳрида 40 тача мадраса бўлган, аммо ҳали ҳаммаси ҳақида архив ёки бошқа манбалар тўлиқ топилган эмас.

¹ Кун А. Некоторые сведения... «Военный сборник», 1876, 428-бет.

² В. З. Артиллерия в Кокандском походе. «Артиллерийский журнал», 1877, № 3, 791-бет.

³ Россия Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлими, 33-фонд, 1-рўйхат, 224-иш, 25—26-варақлар.

Норбутабий мадрасаси. 1799 йили қурилган. Уни барпо этишда қўқонлик усталар билан бирга бухоролик Муҳаммад Солиҳ Уста Қосим ҳам қатнашган.

Қўқон усталарига хос хусусият монументалликдир. Бинонинг баланд пештоқлари ва салобатли кириш аркалари ва капителлик гумбазлари худди феодал тузуми ва унинг суянчиги бўлмиш диннинг барқарорлигини рамз этгандек туюлади. Бу таассуротни пишган гиштдан қурилган олди девори яна ҳам мустаҳкамлайди. Қўқон мадрасаларига хос хусусиятлардан бири кўп қурилмалар кошинсиздир, фақат айримларигина бундай безаклидир. Ички ҳовли берк қурилма бўлиб периметри бўйлаб ҳужралар жойланган эди¹.

Меъмор Н. Азимовнинг ёзишича, «Бу бир қаватли биво симметрик ҳовли композицияси (тузилиши) режасига кўра тўғри бурчакли бўлиб унинг бурчакларида цилиндрсимон миноралари бор. Кесма бурчакли квадрат ҳовлисида (38x38 м) яшайдиган ҳужралар мавжуд. Асосий кирадиган пештоқли томон шимолга қаратилган. Унинг ён томонларида гумбазли мачит қурилган. Ун икки деразали бир-бирига туташган арklar, цилиндрсимон қурилма, гумбазли мачит ва синф қурилган.

Пишган гишт билан қурилган бу бинода деярли безаклар йўқ. Гиштлик олди девор, очиқ, ганчли шувоқ ўзининг мусаффолиги билан ярқираб туради. Мачит хонаси ўзининг сталактитли гумбаз таги ва юлдузсимон қурилмалар билан тўлдирилган меҳроб дархонага нисбатан гўзалроқ кўринади. Эшикларни эса содда геометрик шакллар ва ўсимликсимон ўймакорлик билан безатилган.

Мадраса ўзининг тузилиши ва пештоқи билан Бухоро ёдгорликларига ўхшаб кетади (Кўжалдош, Абдулазизхон ва Мир Араб мадрасалари каби)».²

Ўзининг салобатлилиги билан икки қаватли, пишган гиштдан қурилган, бурчакларида минорали, квадратсимон баланд биво Мадалихон мадрасаси бошқа қурилмалардан ажралиб турарди. Бундай мадраса Тошкентда ҳам, бошқа шаҳарларда ҳам бўлмаган. Бу ерда 1000 та мулла ўқир эди.³ Бу мадраса совет даврида харобага айланди ва бузиб ташланди.

«Тарихи Туркистон» номли китобда ёзилишича, «Ху-

¹ Қўқон шаҳар архитектура бўлими. Инвентарь рақами йўқ.

² Азимов Н. Архитектурные памятники..., 31—32-бетлар.

³ Туркестанский сборник, т. 23, 33-бет.

доёрхон тахтга ўлтурғоннинг тўққизинчи йили қадим-
ги хошларнинг эски ўрдаси ўрнига Мусулмонқули Худо-
ёрхон номига **Мадрасайи Олийи**ни бино қилиб ўнишчи
йили муддати икки йилда итмомига еткурубдур. Мадра-
са таърихи назм тариқасида баён қилинибдур:

Дин паноҳи бўлган шоҳина бахтиёрликка лойиқдир,
Шоҳ қадамидин фосиқлар холи вайрон бўлади.

Ҳар бир қадамда унинг фикри яхшилик учун йўл бўлади,
Шунинг учун унинг ҳоки-пойидин катта йўллар гулзорга
айланди.

Мадрасалар туфайли замонда бахт асарлари мавжуд,
Ҳар бозору ҳар кўчага шоҳ зийнатлар берди.

Шоҳ ходимларидан бўлган Мусулмонқули номли киши,
Қадимий хошлар ўрдаси бўлган ерни илмгоҳ мадраса
қилди.

Ақл пири унинг таъриhini менга айтди:

«Манзар мазага боб» бунга таърих бўлди.

«Манзар мазага боб» моддаи таърихдур. 1272 ҳижрий¹
(1855—56).

Мулло Олим Маҳдум ҳожининг маълумотига қара-
ганда, «Маллахоннинг хошлик тарихининг тўртинчи йили
ва охири ҳукмронлиги асрида **Ҳазрат Калон Соҳиб мад-
раса ва хонақоҳларини** бино айлаб, ул хонақоҳ биносига
бул тариқа таърих айтилибдур:

Улуғ Оллоҳ инояти билан.

Тоғ ерни тутиб тургандек,

Динни тутиб турувчи лангарп.

Оламларнинг ғавси Ҳазрати Соҳиб,

Қўйидаги иморатни бино қилди.

Аҳлуллоҳ (авлиёлар) юрадиган йўлдан маскан,

«Илми қол»²га ғайз нурини берувчи маъдан.

Худди Сидра³ дарахтига ўхшаб,

Маъно зинаси улуғ Аршга етган.

Қол ва хол⁴ каби икки денгиздан,

«Мажмаъ ул-Баҳрайин»нинг нур булоғи ёқиб чиққан.

Жашнат қандай зийнат топган бўлса,

Бу бино ҳам ўшандоқ зийнат топди.

Унинг мингдан бир васфини неча йиллаб,

Қачон адосига етказиш мумкин.

¹ Тарихи Туркистон, 66-бет (Мусулмонқул 1853 йилда қатл
этилган — Х. Б.).

² Дунёвий илмлар.

³ Еттинчи осмонда жойлашган дарахт.

⁴ Авлиёллик илмлари.

Бу бинонинг таърихи ҳақида ақш шундай деди:

«Маҳалла фййзи илми ҳол-қол».

«Ушбу кейинги мисра ихрожу идҳолсиз моддаи таърих бўладир (1278/1861—1862)»¹.

Худоёрхон онасининг васиятига кўра «Мадрасаи Ҳоким ойим»ни Жомеъ мачитининг шарқий томонига қурдирди. Қурилишни Мулло Тўра ўгли бошқарди. Қурилиш 1869/70 йилда тугади. Кейинги йили эса Худоёрхоннинг фармойишига кўра Сирдарёдан Шаҳрихон томон ариқ чиқариб унда гушадиған даромадни «Мадрасаи Ҳоким ойим»га вақф қилиб берди².

Мадрасаи Камол қози. Мадраса 1820 йили қурилган. Олди деворининг бир қисми рангли сиркор кошнлар билан безатилган. Шу бонсдан айтиб ўтиш мумкин, энг юқори сифатли сопол буюмлар ва кошнлар охирги асрларда Қўқонда тайёрланар эди. Камол қози мадрасасида ишлатилган кошнлар ҳам юқори сифатли эди. Қурилишни маҳаллий қўқонлик усталардан Уста Умархон бошқарди. Бу мадраса таъмирланаётганда 1913 йили олди томони кошнлар билан безатилган, уларни уста Муҳаммад Содиқ қози тайёрлаган. Айниқса сариқ ва кўк рангли кошнлар жозибадорлиги билан, бошқа ранглардан сифатлилиги билан ажралиб туради.

Мадраса гумбази дўпнига ўхшатиб қурилган. У квадрат шаклдаги мис билан ёпилган эди. Уларни ака-ука Содиқхон ва Ҳожиматлар тайёрлаганлар. Охирги вақтда ҳам мадраса биноси таъмирланган.³

«Камол қози мадраса»сининг меъморий ёдгорлик сифатини Н. Азимов қуйидагича таърифлайди: «Камол қози мадраса»си — мусулмон олий ўқув юрти бўлиб, ўзига дарсхона, ҳужра ва айвон-мачитни қамраб олган. Ҳаммаси бир бутун ҳовли композициясини ташкил этади. Айниқса дарвозахонаси алоҳида аҳамиятга эга, унинг нақшли пештоқининг тепа бурчагидаги цилиндрсимон минора ва гумбазли дарчалари яхши ишланган. Худоёрхон саройи каби бу ерда ҳам фақат дарвозахонаси бой ишланган. Пештоқи, нақшли кошнлари араб ёзувлари билан узвий боғлангандир. Пештоқнинг орқасида икки қанотли ҳажмли юқори қисми тўртбурчакли гумбаз билан ёпилган жойда ўқув хона бўлиб хизмат қиларди. Дарсхонанинг балкони асосий олди девор томони пештоқнинг тепасида

¹ Тарихи Туркистон, 81-бет.

² «Алсоб ас-салотин ва таворихи ал-ҳавоқин», 55-варақ.

³ Қўқон шаҳар меъморчилик бўлими. Инвентарь рақами йўқ.

жойлашган бўлиб ҳужра ва мачитли квадрат (20x20 м) шаклдаги ҳовлига олиб чиқади. Мачит шарққа қараган тўрт устунли очиқ айвон каби эди. Ички қисми ганчли бўлиб ташқариси эса жамоат бинолари каби пишган гиштдан шувоқсиз қурилган эди.

Камол қози мадрасаси қўқонлик усталарнинг меъморчилик анъаналарига кўра қурилган.¹

Қўқон сойининг чап қирғоғида Гишткўприк ёнида яна иккита катта мадраса бўлган: «Мадрасаи Тўнқатор» ва «Мадрасаи Ҳаққули мингбоши». Иккинчиси 1825 йили Ҳаққули мингбоши Жаҳонгирбек додхоҳ ўғли томонидан қурдирилган. Афсуски, бу бинолар сақланмаган.

«Мадрасаи Миён ҳазрат».² XVIII асрнинг охирида Қўқон шаҳрининг жанубий қисмида қурилган. Миён Аҳад пешоварлик (Покистон) эди, у ердан онласи билан Қўқонга кўчиб келган. У ўзининг ақл-заковати, диний фанларни яхши билиши билан машҳур бўлиб хонга маслаҳатчи бўлиб олади. Покистондан бой мерос олади ва шу маблағ ҳисобига мадраса қуради. Бу мадраса биноси шу кунга қадар сақланиб қолган.

Бу уч ҳовлилик комплекс бўлиб икки ҳовлиси бир-бирига шарқ-ғарб ўқи бўйича туташган, учинчиси эса уларга жануб томонидан туташган.

Мадрасанинг асосий кирадиган гумбазли дарвозахонаси майин ўймакорлик дарвозаси билан жанубий ҳовлининг ғарб томонига ўрнатилган. Дарвоза қўқонлик уста ўймакор Искандар ҳожик томонидан ясалган. Мадрасанинг барча томонларига уйлар туташган. Жанубий ҳовлининг периметри (32—26 м) бўйича ҳужралар қурилган, фақат жанубий қисмида кўп устунли квадрат режали мачит бор. Шу ернинг ўзида, жануби-шарқ бурчагида кичик минора сақланиб қолган.

Қолган шарқий (35x20 м) ва ғарбий (23x11 м) ҳовлиларни ҳам ҳужралар ўраб туради. Мадрасанинг шарқий томонида айвон бор эди (ҳозир у сақланмаган), ғарбий томонида эса ўқув хонаси қурилган. Деворлари пишган гиштдан қурилган ва ганч билан сувалган.

Бу мадрасада диний фаолардан ташқари адабиёт, математика, астрономия, тарих ва бошқа фанлар ҳам ўқитиларди. Мадрасада қўқонлик машҳур шоир Муҳаммад Амнхўжа Муқимий ўқиган ва шу ердаги ҳужрада яшаган.

¹ Азимов И. Архитектурные памятники..., 26—27-бетлар.

² Бу ҳақдаги маълумот ҳам И. Азимов рисоласидан олинди.

Маълумки, Нодирабегим фармони бўйича Қўқон шаҳрида яна иккита мадраса қурилган эди: биринчиси — «Моҳлар ойим» тақачилик растаси ёнида, иккинчиси — Чалпак» катта қабристон ёнида эди.

Менинг шахсий архивимда «Чалпак» мадрасаси билан боғлиқ учта ҳужжат бор: 1. «1914 йилда 5 нчи мартда Жўрабой Муҳаммад Носир ўғли «Мадрасаи Чалпак»нинг мутаваллисига икки минг кесак сотиб олти сўм пул олдим деб, хат билмагани учун амри билан Мулло Исмоил Охунд Мирзо хўжа ўғли қўлум қўйдум».¹

2. «1914 йил 15 декабрь. Менким Мулло Аҳмад ад-дин Мулло Фаримқули Охунд ўғли «Мадрасаи Чалпак»ни мутаваллисидан хизмат ҳақим учун ўн сўм олиб Мулло Аҳмад ад-дин Мулло Фаримқули ўғли қўлум қўйдум».²

3. «1914 йилда 1 октябрда Муҳаммад Носир Муҳаммад ўғли «Мадрасаи Чалпак»ни бир адад вақф дўкони новвойлик маҳалласидагини бир йилга 45 сўмга ижарага «Мадрасаи Чалпак»ни мутаваллисидан олдим, деб хат билмагани учун амри билан манким Мулло Яхшиқули Мулло Ишмуҳаммад ўғли қўлум қўйдум».³

Умуман олганда, Қўқонда мадрасалар кўп эди. «Мир» (Норбутабий томонидан 1799 йилда қурилган), «Мир Бутабек» (Мир Бутабек Эрдона ўғли қурдирган), «Ҳаким Тўра» (1795 йили Ҳаким Тўра қурдирган), «Хонхўжа эшон» (1789 йилда Хонхўжа эшон Юсуф хожа эшон ўғли қурдирган), «Бузрук Ҳожа» (1801 йили Бузрук Ҳожа эшон Ҳасан Ҳожа эшон ўғли қурдирган), «Шир Муҳаммад Ясовул» (1802 йилда Шир Муҳаммад Ясовул қурдирган), «Хўжабек» (1805 йилда Хўжабек Абдураҳмонбек ўғли қурдирган), «Охунд Девонбеги» (1805 йили Мулло Муҳаммад Охунд қурдирган), «Минг ойим» (1802 йили Минг ойим, Норбутабийнинг хотини, Умархоннинг онаси қурдирган), «Жомий» (1817 йили Умархон қурдирган, ҳам мадраса, ҳам мачит), «Мир Бутабой» (1827 йили қурилган), «Хўжа додхоҳ (Бузрук Ҳожа Эшон Ориф Ҳожа ўғли 1822 йили қурдирган), «Мадалихон» (Муҳаммад Алихон 1829 йили қурдирган), «Али» («Олий» ҳам, Худоерхон номига 1846 йили Мусулмонқул мингбоши қурдирган), «Ҳоким ойим» (хон онасининг номига 1869 йили Худоерхон қурдирган), «Султон

¹ Шахсий архив, № 63—113/2.

² Шахсий архив, № 63—113/3.

³ Шахсий архив, № 63—113/4.

Муродбек» (Султон Муродбек Шералихон ўгли 1872 йили қурдирган) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Бу мадрасалар тўғрисида батафсил маълумотлар йўқ. Шунинг учун махсус илмий-тадқиқот ишлари олиб бориш талаб этилади.

ҚЎҚОН ШАҲРИНИНГ МАЧИТ ВА ДАҲМАЛАРИ

Қўқон шаҳрида XIX асрда жуда кўп мачитлар бўлган. Гувоҳларнинг маълумотларига қараганда ҳар бир маҳаллада ўзининг мачити бўлган. Улар улканлиги, катта-кичиклиги, қурилиши ва безаклари билан бир-бирларидан фарқ қилиб турган. Аммо кўпчилиги ташқи кўришишдан оддий, бир-бирига ўхшаш маҳалла мачитлари эди. Лекин баъзи бирлари катталиги ва меъморий тузилиши, нақш ва кошнлари билан ҳақиқий тарихий, меъморий ва санъат ёдгорликлари даражасигача кўтарилган. Афсуски, шу кунга қадар бундайлари кам сақланиб қолган. Масалан, Қўқон шаҳрида бўлган В. И. Масальскийнинг маълумотига қараганда, шаҳарда 348 та мачит бўлиб улардан 18 таси жомеъ мачитлари бўлган.¹

Жомеъ мачити. Бинонинг деворига ўрнатилган мрамарда «Жомеъ» мачити меъморий ёдгорлик бўлиб XVIII асрда қурилган, деб ёзилган. Шунингдек мачитнинг устуллари Ҳиндистондан Бобурнинг авлоди бўлмиш шоира Зебунисо Бегим (1639, Деҳли — 1702) томонидан юборилган, деган «ривоят» (XX асрнинг 80-йилларида тўқилган) қўқонликлар орасида мавжуд. Меъморий ёдгорлик мрамаридаги рақам ва ривоятнинг тарихий асоси йўқдир ва улар хатодир.

Жомеъ ҳам мачит, ҳам мадраса сифатида қурилган бўлиб, унда 100 га яқин ҳужралар мавжуд бўлган.

Қўлёзма ва архив манбаларига қараганда мачитнинг қурилишини Олимхон (1801—1810) бошлаб қўйган эди. Унинг фармони билан жой белгиланиб ғиштлари ҳам олиб келинган. Аммо Олимхон ўлдирилгандан кейин ғиштлар Эски ўрданинг таъмирланишига ишлатиб юборилади. Бу ҳақда Маҳмуд Ҳаким Яйфоний Хўқандий шундай деб ёзади: «Аввал Амир Олимхон Масжиди Жомеъни таъмир қилгон эрди. Иморат меқдор қад одам бўлганда домла Муҳаммад Ёқуб Охунд марҳум маъъ иморат маҳрасани қилгон эрди. Бинобарин, сарф амвол аъвон қил-

¹ Масальский В. И. Туркестанский край. СПб., 1913, 700-бет.

ғон ваҳҳидин ва ҳамма хиштларни Эски Ҷрдага сарф қилғон эрди. Яна ул жойга Амир Жаннатмақон аъода таъмир айлаб Масжиди Жомеъни бино қилди».¹

Умархоннинг буйруғига биноан 1817/18 йилда яна ўша жойга Масчити Жомеъни қуришди. Мулло Олим Маҳдум Ҳожиди «Тарихи Туркистон» номли асарида Жомеънинг қурилишига бағишлаган қуйидаги таърихни келтиради:

«Жаҳон эгаси қуёшдек нурли Амир,
Яқину узоқдағиларни ўзидан хурсанд қилди.
Бечоралар ундан шоду хуррам,
Ғамбағаллар эҳсонидин хурсанд.
Етимларнинг эсига оталари келмайди,
Саховатдин барча одам ғурурда.
Мусофирлар ватанларини унутган,
Инъомдан барча (тўқ бўлуб) қариндошларига иши тушмайди.

Унинг даврида олимлар иззатли,
Азиз кишилар эса назру ниёзга ғарқ бўлган.

Жомеъ масжидини тархини туздилар,
Эҳсони фаровон ҳукмдорнинг ҳукми билан.
Икки йилда унинг қуриб битирилиши,
Бу султоннинг кароматларидан бўлди.

Унинг таърих йилини ақл:

«Мендан сўрасанг боз Жомеъ зуҳур» деди.

(Боз Жомеъ зуҳур) таърих бўлмоғига сабаб, Олимхон мундин муқаддам Масжиди Жомеъ ўрнига Мадрасаи Олий бино қилмоқ бўлуб, деворини одам бўйи баробар ишлагандин кейин бирор монез план тўхталиб қолиб, Олимхондин кейин Умархон аввало бинони бузуб, ўрнига иккинчи маротаба Масжиди Жомеъ шариф ва мадраса бино қилган экан. Ва дигар шулким, Хўқанд шаҳрининг жамияти ушбу Жомеъ биносидин сўнгра маълум ва машҳур бўлганлик сабабидин боз Жомеъ зуҳур модаи таърих бўлубдур».²

Исҳоқхон Жунайдуллохожа ўғли Ибратнинг «Фарғона тарихи» номли асарида қуйидаги жумлаларни ўқиймиз: «Умархон асарида мадраса қилмоқ, илмга ривож бермоқ, шариат аҳкомини жорий қилмоқ расм ўринда бўлуб, хон ўзи бошлаб Хўқанддаги Мадрасаи Жомеъни биносига

¹ Маҳмуд Ҳаким Яйфоний Хўқандий. Хуллас ат-таворих. Хўқанд, 1914, 29-бет.

² Тарихи Туркистон, 39—40-бетлар.

урунуб, асосга тош қўймоқ бўлганда уламо ва фузало ва умароларни акобири вилояти Хўқанд жамъ бўлганда асосга тош қўйдургон кишига балоғатдан буён тарки мустаҳаб содир бўлмаган киши борму, тош қўёдур деганда, бу уламою фузалолардан ҳеч ким қодир бўлмай, ожиз келганда хон ўзи: «Алҳамдулиллоҳ, маъ тарки мустаҳаб қилганим йўқ экан!» деб асосга тошни ўзи қўйганда, уламойи аср иттифоқ илан «жаннатмакон» лақабини берган эканлар. Бу жавнатмакон асрида уламою талаба ва аҳли илмлар ривожда бўлуб, шоирият муътабар экан».¹

Мачитнинг ўзи уч томондан тўсиқ хонақолик айвон бўлиб 98 устунга ўрнатилган. Шу жумладан 10 таси хонақонинг ичида. Устунларнинг айримларига ўсимликсимон ўймакорлик нақши солинган. Мачитнинг узунлиги 100 метрга яқин. Олд томонининг марказий қисмида озгина кўтарилган. Мачитнинг шифти васса жуфт усулида қурилган, айрим жойларида хавзақлар бор. Хонақонинг олдидаги шифт жуда гўзал ва нафис безакланган.

Жомеъ мачитининг олдида 1852 йили пишган гиштдан минора қурилган.² 1857 йили Худоёрхоннинг фармонида биноан мачит таъмирланган. Бу ҳақда Мирзо Олим Тошкандий ўзининг «Ансоб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин» номли асарида баён этади: «Ва яна Масжиди Жомеъга замони Умархон жаннатмакон вақтида бўлуб эди. Жаноб Худоёрхон номози жумага боргонда кўрдиларким новги (нуги) футур кетиб экан. Дафъатан усто-накжорларни жамъ айлаб соҳиби фаросат мубошир ва ишбоши қўуб жади-жихад қилдилар. Эрса икки йиллик вақфи хусули бирла қадимдин минг даража зиёдароқ итимомига етти...»³

Кўркам ва чиройли Жомеъ мачити ва мадрасаси халқ учун яхши хизмат қилди, кўплаб талабалар ўқиди. Аммо мустамлака даврида маблағ етишмаганлиги туфайли бино бузила бошлади, безакларнинг ранги ўчди. Мустамлакачи маъмурият таъмирлаш учун маблағ бермади. Шундай шароитда 1906—1907 йилларда қўқонлик Мир Ҳабиб бой бу тарихий меъморий ёдгорлик бўлмиш муқаддас жойнинг биносини ўз ҳисобидан таъмирлашга қарор қилди. Фаргона водийсининг турли шаҳар ва қишлоқларидан усталар Қўқонга кела бошлади. Ҳаттоки, Арма-

¹ Мерос. Т., 1991, 289—290-бетлар.

² *Маъмурд Ҳаким Яйфоний Хўқандий*. Хуллас ат-таворих, 29—51-бетлар.

³ «Ансоб ас-салотин...», 112—113-бетлар.

нистондан ҳам усталар келди. Аммо моҳир ва истеъдодли усталар билан бир қаторда ёш тажрибасизлар ҳам келганди. Бундан ташқари яна сифатсиз бўёқлардан ҳам фойдаланишга тўғри келди. Лекин шунга қарамасдан таъмирлаш пихоюсига етди ва Мир Ҳабиб бойга халқ миннатдорчилигини билдирди.

Совет даврида атензм тарғиботининг кучайиб кетиши натижасида Жомеъ мачити ва мадрасаси ёпилди, ҳужра-лар бузиб ташланди, мачит айвони ғишт билан беркитилиб омбор, маълум бир вақтда чайқов бозори сифатида ҳам ишлатилди.

Қўқон аҳолисининг талабига мувофиқ, Қўқон шаҳар ижроқўми қарори билан Жомеъ мачити 1982 йили яна қайтадан таъмирланди ва аввалги асл ҳолига келтиришга ҳаракат қилинди. Таъмирлаш учун замонавий тадқиқот қилинганда нақшларнинг асли топилди ва шунга мувофиқ улар тикланди. Аммо энг жиддий ва ўз вақтида бажарилган иш — бу мачит устунлари чириб кетган паст қисмининг қирқиб ташланиб, ўрнига махсус ишланган тошларни ўрнатиш эди.

Жомеъ мачитининг ҳовлисида қўқонлик меъморлар Р. А. Аҳмедов ва А. Аҳмедов лойиҳалари бўйича «Гулдаста» номли чойхона қурилган. Бу бино Қўқонга хос анъаналарга мувофиқ қурилган. Устунларини машҳур ўймакор Қ. Ҳайдаров моҳирона ишлаган. Чойхонанинг яна бир хусусияти шундаки, у қўқонлик қарияларга мўлжалланиб жуда чиройли нақшлар билан безатилган. Деворлари ганч билан ишланган.

Жомеъ мачитининг таъмирланиши ҳақида баён этилаётганда адолат юзасидан қуйидагиларни айтиб ўтиш лозим. 1982 йилги таъмирлаш шаҳар ижроқўмининг собиқ раиси Шокировнинг раҳбарлигида амалга ошган. Мачитининг тепасига «Жомеъ» деб ёзилмаслигининг сабаби ўша йиллари атензм ҳали катта мавқега эга эди. Таъмирлаш жараёни тез суръатлар билан бораётганда мен Қўқонга келган эдим. Келганимни эшитган Қўқон тарихи ва адабиётининг ҳақиқий билимдонларидан бири, адабиётчи олим ҳурматли Мадаминов Аҳмаджон ака бизни кига келдилар ва шаҳар ижроқўми Қўқон шаҳрининг биринчи йиллигини нишонлашга тайёргарлик қилинаётганлигини ва «Жомеъ»нинг ўрнига «Хавоқанд» деб хато ёзиб қўяётганликларини жуда ачиниб сўзлаб берди ва Шокировга хатосини айтишимни илтимос қилдилар. Мен Қўқон шаҳар ижроқўми раиси ҳузурига бориб Қўқоннинг номи «Хавоқанд» ва «Хавоқин» ҳам эмаслигини ва

шаҳар тарихи бир минг эмас, балки ундан ҳам кўпроқ, икки минг йилга яқинлигини айтдим ҳамда шаҳар тарихига оид машинада 27 бетлик асоснома ёзиб бердим. Бунда шаҳарнинг қадимги номи Хўқанд бўлганлиги ва шаҳар тарихи икки минг йил экаплиги ҳақида ёзилган эди. Мачит мажмуи таъмирланиб бўлганлиги туфайли, мачитдан шаҳарга чиқиш дарвозахонасининг ҳовли томонига металлга «Хўқанд» деб ёзиб қўйилди, яъни ушбу мажмуидан Хўқандга, яъни Қўқон шаҳрига чиқилмоқда деган маънода. Мачитга кириш дарвозахонасининг тепасига «Жомеъ» деб ёдгорлик ном ёзиб қўйилса ҳозир ҳам кеч бўлмас эди ва ҳақиқат ўрнатилган бўлур эрди.

1871 йил 22 февраль куни Мирза Ҳаким парвоначи Тошкентдан келган И. И. Ибрагимовни шаҳарда Худоёрхон маблағига қурилаётган янги мачитни кўргани таклиф қилади. Улар бориб кўрганларида қурилиш тугамаган эди. Мачитнинг ҳовлиси катта бўлиб терак ва қайрағоч дарахтлари экилган боғи бор эди. Мачитнинг ўзи ҳам жуда катта бўлиб, кириш томони бўйлаб бир нечта кириш эшикли панжара ўрнатилган. Ўртада ҳам бино бор эди, унинг бир нечта эшиклари энди қурилаётганди. Қурувчиларнинг сўзларига қараганда, буларнинг эшиклари шишадан ишланган бўлармиш. Бино шифти рангли нақшланган. Мачит устунларининг сони 204 та қайрағоч ва терак ходаларидан ишланган бўлиб, ҳар бирининг йўғонлиги 4 аршинга тенг экан.¹

XIX аср Қўқон кулолчи усталарининг кошинлари, услублари айниқса «Даҳмаи шоҳон»да яққол намоён бўлади. Бу Нодирабегим фармонига биноан XIX асрнинг биринчи ярмида қурилган. Даҳма ёнида гулзор ва мезазор боғ бўлган, «Чалпак» мадрасаси ҳам қурилган.

«Даҳмаи шоҳон» уч қисмдан иборат: гумбазли хона «П» симонли пештоқи билан, икки устунли айвон—мачит ва ҳовлига ўхшаган хоналар қабристови.

Даҳманинг паст гумбази ва жиддий кўриниши унга салобат бериб туради. Бадий сифати учун ранго-ранг сиркор кошинлар қўлланилган. Пештоқнинг кенг томонлари лентасимон қилиб ҳаво рангли фон устида тўқ зангори тусли икки қалампир тасвирланган кичик кошинлар билан безатилган. Қолган жойлари ўртасининг пастки қисмида кўк, зангори ва оқ рангли кошинлар, тепа қисми палосга ўхшаган сариқ, қизил, қора ва зангори рангли

¹ СПб. отделение ИВАН России, ф. 33, оп. 1, ед. хр. 224, 193-варақ.

кошинлар, қолган жойлари қизил, қизғиш, зангори, кўк, оқ рангли олти бурчакли ва ромбсимон кошинлар билан безатилган. Асосий гумбаз ҳам шундай ранго-ранг кошинлар билан безатилган: улар ромбсимон ва олти қиррали юлдуз каби шаклларда бўлиб бадий безаклар ясашга қулай бўлган.

Мақбара гумбазли, ички деворларидаги дарчаларнинг биридан томга, иккинчисидан мачитга ўтилган, учинчиси эса очиқ турган. Ички қисмидаги катта равоқлар билан дарча равоқларининг ораллиқларидаги гиштлар тик, тажаклар эса тўлқинсимон қилиб терилган. Деворларнинг бошқа жойларидаги гиштлар ётиқ (лук)дир.¹

Даҳманинг умумий гўзаллигига иккита ўймакор эшиклар (бири пештоқда, иккинчиси мачитга киришда) яна ҳам чирой бериб турибди. Иккаласи ҳам чинордан ясалган икки табоқли эшиклардир. Улар ўсимликсимон нақш ва ёзувлар билан ўйилган. Бадий безаклари сифати билан Самарқанд ва Хивадагилардан қолшмайди.

Мачитга кирадиган эшикни марғилонлик уста Муҳаммад Исо ясаган. Мачит шифтини Уста Муҳаммад Қўзи нақшлаган. Шифти тўртта квадратга бўлинган бўлиб иккита устун ушлаб турибди, деворлар нақшланган ва ўйма ганчланган.²

«Даҳмаи шоҳон» 1971 йили тўла таъмирланган. Таъмирлаш жараёнида асл ҳолида сақлаб қолишга ҳаракат қилинган.

Мақбара устидаги тошлар бадий қийматга эгадир, улар майин ўйма араб ёзувлари ва нақш билан безатилган.

«Даҳмаи шоҳон» ёнида «Даҳмаи Модарихон» бор. Иккаласи ҳам XIX аср қурилмаларидир ва Фарғона меъморчилигининг ўзига хос хусусиятига эга. Даҳмаи ёки Ҳазираи Модарихон хон авлодларидан бўлган аёллар дафн этилган комплекс. Бундан фақат асосий фасад бурчакларида барпо этилган икки минорали гумбазли пештоқ (7,5x8,7 м) сақланиб қолган.

Бу ҳазирада «Даҳмаи шоҳон»га исбатан майинроқ ўсимликсимон ва геометрик шакллар билан сиркор кошинлар ишлатилган. Пештоқнинг ўнг томонида бир сиркор кошин плитасида уста «1241/1825 йил» деб ёзув қолдирган.

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 3-жилд, 575-бет.

² Қўқон шаҳар меъморий бўлимининг архивидан.

Гумбазнинг ички қисми бурама шаклида ганч билан безатилган.

Бу даҳма ва ҳазира Фарғона анъанавий меъморчилик ёдгорликларидан ёрқин намунадир.

Бу ерга 1842 йили шоира Нодира ҳам дафн этилган эди. Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг фармонига биноан Нодиранинг суяклари (ҳоқи) Модарихон ҳазирасидан олиниб бошқа алоҳида жойга дафн этилиб, Р. Аҳмедовнинг меъморий лойиҳасига биноан янги ёдгорлик ўрнатилган.

Шу боис, яна бир фикрни айтиб ўтмоқчиман. Юқорида биз «Фарғона меъморчилиги», «Фарғона санъати» каби ибораларни кўп ишлатдик. Кўплаб чоп этилган асарларда ҳам «Фарғона услуги», «Фарғона анъанаси» ва шу каби иборалар ишлатилган. Фарғона водийсидаги анъанавий маданият ва санъат ҳақида сўз борганда албатта «Фарғона» сўзи билан бирга ишлатилади. Аслида эса чуқур тадқиқот қилинса, Қўқон шаҳрида қурилган мадраса, мечит, даҳма, ҳазира ва бошқа бинолар, адабиёт, нақш ва ўймакорлик санъати ҳам ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб асосан Қўқон шаҳрида учрайди, бу шаҳарда олдин барпо этилган, кейин эса бунга ўхшатиб бошқа шаҳар ва қишлоқларда қўлланилган. Шунинг учун «Фарғона услуги», «Фарғона санъати» каби иборалар ўрнига «Қўқон услуги», «Қўқон санъати», «Қўқон мактаби» (шогирдларга, санъат турига нисбатан) каби иборалар билан ишлатилса тарихий ҳақиқатга яқин бўлиб адолат ўрнатилган бўлур эди.

ҚЎҚОН БОЗОРЛАРИ, КЎПРИКЛАРИ, УЙ ВА БОШҚА ҚУРИЛМАЛАРИ

Бу қурилмалар ҳақида сўз бошлашдан аввал шунини таъкидлаб ўтиш лозимки, улар ҳақида маълумотлар жуда ҳам оз. Шунинг учун хонлик даврида Қўқонга келиб ўз кўзи билан кўриб батафсилроқ баён этган рус сайёҳ ва олимлари, элчилари ёзиб қолдирган манбаларидан фойдаланишга тўғри келади. Масалан, А. П. Федченко Қўқон бозорини кўриб ҳайратланиб «мен ўлкада кўрган барча (бозор — Х. Б.)ларидан ўзининг қурилиши билан, менимча, бу бутун Ўрта Осиёда ҳам, энг яхшисидир»,¹ деб ёзади. А. П. Федченко ёзган бозор эски, куйиб кетган

¹ Туркестанский сборник, т. 125, 48-бет.

бозор ўрнига қурилган эди. Бу ёнғинда 800 га яқин дўқон ёниб кетган. Улардан кўпи хоннинг мулки эди. Бу бозорни Худоёрхон ўз ҳисобидан қайта тиклайди. Лекин шунинг эвазига бошқа шахсларга тегишли ерларни ўз фойдасига тортиб олади. Қўқон бозорининг энг афзаллик томони унинг усти ёпиқлигида эди. XIX асрда Ўрта Осиёда бозорлар ва ҳатто кичик бозорчалар ҳам ёзда усти беркитиларди. Лекин бу тез ва вақтинчалик қамиш ёки бўйра билан ёпиларди. А. П. Федченконинг сўзига қараганда, Қўқонда эса бозорнинг томи балоқд ва тахта-лар билан қурилган бўлиб, бино ичида ҳаво кўп эди. Аммо ҳаво айланиб туриши учун деразалари йўқ эди.¹

Қўқон бозорини кўрганлар ҳақиқатда ҳам энг яхши ва кўркам қурилмалардан бири бўлиб пойтахт обрўсига обрў қўшар эди, дейишади.

А. П. Федченко ва А. П. Хорошхинлар Қўқон шаҳридаги кўприкларни ҳам мақташган. Масалан, А. П. Хорошхиннинг ёзишича, Катта сой устида қурилган Муҳаммад Алихон кўприги гишт билан қурилган бўлиб аркли, икки томонида дўқонлар бўлиб қурувчи Хўжа додхоҳга катта обрў келтиради.²

Қўқон шаҳрида уйлар бир-биридан ажралиб эгасининг мулкдорлигини кўрсатиб турарди. Эгаси қанчалик бой бўлса, унинг уйи, ҳовлиси ва боғлари билан кўркам-роқ ва ҳашаматлироқ бўлган. Аммо бойлар аҳолига нисбатан оз бўлганлиги туфайли бундай ҳашаматли ҳовлилар сон жиҳатдан оз бўлиши табиийдир. Лекин улар эгаллаб турган ер майдони катта эди. Масалан, 1864 йил 24 декабрь куни Туркистон генерал-штабининг вакили полковник Шауфус ва унинг ҳамроҳларига ажратилган уй ва ҳовлини А. П. Хорошхин ёзиб қолдирган. Бу бино Мирза Ҳақимники эди. Элчиларни кузатган рус соқчиларига эса қўшни Мирза Аҳмадбекнинг уйи ажратилган эди.

Мирза Ҳақим Худоёрхоннинг Тошкентдаги ишончли вакили (элчиси) эди. У савдо-сотиқ билан бир неча бор Россияга ва бир марта Парижга борган. У рус тилини яхши биларди. Буларнинг ҳаммаси уйининг жиҳозланишига таъсир этганди. Шу билан бирга Мирза Ҳақим ўз даври зодагонларининг билимдони бўлиб руслар билан дўстона бўлиб туриш ва уларга яқинлашиш тарафдори бўлган. Кейинчалик Мирза Ҳақим рус разведкасига мах-

¹ Уша ерда.

² Хорошхин А. П. Сборник статей..., 41-бет.

Фий равишда хизмат қилади, аммо бу ҳақда Худоёрхон билмайди. Умуман олганда Худоёрхон даврида Қўқон хонлиги билан Россия ўртасида дўстона муносабатни ўрнатилганда Мирза Ҳакимнинг ҳиссаси каттадир.

А. П. Хорошин Мирза Ҳакимнинг ўйини қуйидагича баён этади: «Тошкентдаги кўплаб мусулмонона уйларда осибча дидлик, яхши нақшланган хоналар кўчи, аммо бизнинг элчиларимизга ажратилган учта хонанинг нақшлаган девор ва шифтларидек бошқа гўзалроғини ҳеч қаерда кўрмаганман. Қайси томонга боқманг ҳамма ёқда турли шакл ва рангли гул ва нақшлар кўзга ташланади. Менинг кўзим бундай ранго-ранг нақшларга кўникиб қолганлигига қарамай, шифтдан, айниқса расмлардаг кўзимни уза олмасдим, бундай гуллик безакларни биронта ҳам ботаник атласларда топа олмайсиз. Одатда, бой одамларнинг уйлари деразасиз қуриларди. Мирза Ҳакимнинг уйи эса катта ва равшан, деразали бўлиб, полга гиламлар солинган. Мебель эса унчалик мураккаб бўлмаса ҳам элчилар келишига ўрнатилган. Кейин оврўпоча идишлар, чироқлар ва умуман оврўпоча жиҳозланган, ҳаттоки Мирза Ҳаким Россиядан олиб келган унча катта бўлмаган аптечка ҳам бўлиб бу бизнинг қўқонлик амфитрон (икки юзламачи — А. Б.) нинг удабуронлиги, диди унга ҳурмат ва ҳавас этишига чорларди».¹

А. П. Федченко 1871 йили Қўқонга келганда Усмон бойваччанинг уйида яшаган. Унинг ёзишича, «Бойваччанинг уйи яхши жиҳозланган бўлиб катта дарвозахонадан улкан боғни ажратиб турган катта ҳовлига кириларди. У ерги одатларга кўра дарвоза шундай қурилган эдики, кўчадан нима қилинаётганлиги кўринмас эди... Дарвоза ёнидаги бино — дарвозахона салқин саройга ўхшатиб қурилган бўлиб сарбозлар учун ажратилган эди. Улар ўзларининг махсус хоналаридек жойлашиб доворларга қурол-аслаҳаларни осиб қўйиб ўзлари супачаларда ўтиришарди. Одатда, бу ерда деярли ҳамма зодагонларнинг бинолари олдидаги дарвозахоналар шундай қурилиб, соқчиларга мосланарди... Ҳовлининг икки томонида отлар учун айвон қурилган, ҳовлининг ўртасида эса отларни боғлаб қўйиш учун қозиқлар қоқиб қўйилган. Боғ томонида эса омборхона ва уйлик бино қад кўтариб турарди, қолган томонлари ганчли сувоқ қилинган кўплаб тоқчалик деворли айвон қурилган эди...

¹ Хорошин А. П. Сборник статей..., 54-бет.

Кенг ва катта боғ ёш бўлганлиги туфайли кам салқин берарди... Боғда ҳовуз йўқлигига қарамай, биргина ариқ оқарди. У шунчалик чуқур эдики, таги ёпишқоқ лой бўлишига қарамай, унда чўмилиш (хопитиш) ҳам мумкин эди. Боғда фақат мевали дарахтлар экилган бўлиб яна бедалар ўсмоқда эди...»¹

П. И. Ибрагимов қўқонлик савдогар Мироллим ҳожанинг уйи бундай тавсифлайди: «Бутунлай русча жиҳозланган. Бўк дарахтидан тайёрланган стуллар, ойналар, дазмолланган чиройли эшик пардалари — буларнинг ҳаммаси қандайдир бой рус оиласини эслатарди. Бой оспёликлар уйишнинг деворларида учратиладиган ранго-ранг нақшларнинг пинни ҳам бу ерда топа олмайсиз. Ҳамма нарса содда ва оддий бўлиб чиройли ва мулоғимдек эди».²

1872 йил 2 март куни П. И. Ибрагимов Худоёрхоннинг ёзги Афғонбоғ қароргоҳини бориб кўради. Бу боғ Кўқондан 1,5 вёрст нарида эди. Боғ дарвозасининг ёнида тегирмон бор эди. Дарвозадан ўнг томонда қоровуллар учун кичик айвон бўлган. Дарвоза орқасида чап томонда икки деразали уй бор экан. Эшикка бир неча поғонали зинапоя олиб келарди. Кейин кичик ҳовли бўлиб ўнгда ўша уйчада яна иккита дераза бор эди. Ўнг томонда олтига рус деразали яна бир хона — хоннинг қабулхонаси мавжуд эди. Биринчи ҳовлига чиқадиган бу дераза олдда хон ўтириб келганларни қабул қиларди. Хонанинг узунлиги 7 ва эни 2 қадам эди. Хонанинг полиғиштли бўлиб ўртада олов учун тўрт бурчакли чуқурча бор эди (бу савдал учун бўлиши ҳам мумкин — Х. Б.) ва унинг тепасида тутун чиқиб кетиш учун тешик (дарча, мўри) бор эди. Бу хонанинг ёнида иккита рус ювгувчи (умывальник) бор эди. Улардан кейин яна ҳовлича, яъни ичкари аёллар учун ҳовли мавжуд эди. Кичик ҳовлининг ўртасида тўрт бурчакли гулзор ва нарироқда ҳовуз бўлган. Кираверишдан тўғрида зангори деразали хонага олиб кирадиган эшик ёнида қулфланган яна бир эшик бўлиб деразалари ичкаридан беркирилган. Яна ўнроқда русча деразали хона бор эди ва яна даҳлизи бир кичик уй мавжуд бўлган. Бу хонанинг деразасидан ичкарида катта ойна кўриниб турарди.

Кейинги эшикдан тахтали берк айвонга кириларди,

¹ Туркестанский сборник, т. 125. 40—41-бетлар.

² Туркестанские ведомости, 1871, № 45.

одамларнинг айтишича, ювинадиган хона. Тепада тўрт-бурчакли кичик дераз, пастроқда ҳам ўймакорлик билан ишланган тахта дераза бўлиб уни очиш учун тепага кўтариш лозим эди. Бу дераза боғ томонда эди. Эшиқдан ўнг томонда ойнасиз, деразаси узиб ташланган уйча бўлган. Эшиқдан чап томонда ҳовли орқали боғга кирадиган эшик бор эди.¹

«Ансоб ас-салотин ва таворихи ал-ҳавоқин» номли асарда таъкидланишича, Худоёрхон фармонига биноан, 1856/57 йилларда Каримқул-меҳтар раҳбарлигида «Саройи Растан бозор» номли янги закот саройи қурилган. Мулло Исо Авлиё буйруғи билан Қўқон бозори ва бошқа бозорларда сарой ва дўконлар қурилган. Шунингдек унинг буйруғи билан Қўқон хонлигидаги бошқа бозорларда ҳам дўконлар қурилган.

И. И. Ибрагимов Қўқонда бўлганида Худоёрхон маблағига қурилган ҳаммомни кўрган, ундан тушадиган даромад мачитга вақф қилинган экан.²

Шундай қилиб Қўқон шаҳрида меъморий ёдгорликлар мисолида ўзига хос Қўқон меъморчилик мактаби шаклланиган, деб айтиш мумкин. Бу мактаб қадимги кўп асрлик маҳаллий меъморчилик анъаналарига асосланган. Асрлар давомида кўплаб моҳир ва истеъдодли уста меъморлар пайдо бўлдилар, аммо, афсуски, улар кўпчилигининг исмлари номаълум. Умид қиламизки, кейинчалик мутахассислар илмий тадқиқот шларини олиб бориб қўқонлик халқ усталарининг номларини аниқлаб тиклайдилар ва зарварақларга ёзиб қўядилар.

Кўплаб тарихий меъморий ёдгорликлар уруш, об-ҳаво ва ер қимирлашлари — zilzilalar туфайли бузилиб айро-айрога айланди. айримлари йўқ бўлиб кетди. Масалан, 1815 йили Қўқон шаҳрида юз берган қаттиқ zilзида оқибатида жуда ҳам кўплаб одамлар уйлар тагида қолиб, ҳалок бўлади. Айрим жойларда ерлар ёрилиб ҳам кетади, бир неча киши у ерга йиқилиб ҳалок бўлади. Ердан тутун чиқиб, сув фаввора бўлиб отилади. Ер олти ой давомида силкиниб турган.³

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейин Қўқон шаҳар ҳокимиятининг ташаббуси билан сақланиб қолган меъморий ёдгорликлар таъмирланмоқда ва рўйхат қилиниб давлат ҳимоясига олинмоқда.

¹ С-Пб отделение ИВАН России, ф. 33, ор. 1, ед. хр. 324. 239—240-бетлар.

² Ибрагимов И. И. Пять дней в коканде, 216-бет.

³ ЎЗР Фа Шарқшунослик институти, қўлёзма, инв. № 954, 314 а-варақ.

СЎНГГИ СЎЗ

Қўқон шаҳри Ўзбекистоннинг қадимги шаҳарларидан бўлиб, унинг ёши 2 минг йилдан ортиқроқдир, деган тахминга бориш мумкин. Аммо буни археологлар тадқиқ этгандан кейин қатъий айтиш мумкин бўлади. «Қўқон» топоними «Хўқанд» сўзидан олинган бўлиб «Латиф шаҳар» маъносини англатади. Хў халқининг номидан тузилган бўлишини ҳам инкор этмаймиз: хў + қанд. Қадимги Хитой қўлёмаларида Қўқон шаҳрининг номи «Давань» (милоддан аввалги II аср, И. Бичуриннинг тахмини), «Гўйшан» (милоднинг боши) шаклларида учрайди. IX—X асрлардаги араб қўлёмаларида эса «Хўқанд», «Хўвақанд» шаклларида учрайди.

Шаҳар бир неча бор чет эл босқинчилари томонидан вайронага айлантирилган, аммо маълум вақтдан кейин яна қайтадан қад кўтарган, тикланган. Ҳозирги Қўқон шаҳри XVII аср охири — XVIII аср бошларида тикланган. Бу ҳақда Флорио Беневенининг эсдаликларини асос қилиб олиш мумкин. У 1725 йилда ёзишича, Қўқон шаҳри 23 та катта шаҳарлардан бири бўлган. Маълумки, катта шаҳар бўлиш учун маълум вақт талаб қилинади.

Қўқон пойтахт бўлганлиги сабабли у сиёсий ва стратегик аҳамиятга эга шаҳар эди. Асосий сиёсий воқеалар Қўқонда содир бўларди ва ҳал қилиларди.

Қўқон хонлари Олтин Бешик орқали ўз насабларини Заҳириддин Муҳаммад Бобурга олиб борадилар.

1709 йили Фарғона Бухородан ажралиб чиқади, мустақил давлат тузилади ва биринчи ҳоким бўлиб Шохруҳ сайланган, аммо у расман хон деб аталмаган. Фақат 1805 йили Қўқон ҳокими Олим ўзини хон деб эълон қилади ва унинг давлати эса расман Қўқон хонлиги деб айтила бошланади. XIX асрнинг кўпгина тарихчилари Порбўтабек (1770—1800) ва Умархон (1810—1822) даврларида халқнинг фаровон яшаганликларини ва маданият юксалганлигини мақтаб ёзадилар. Муҳаммад Алихон (1822—1841) ва Худоёрхон (1845—1875, танаффус би-

лан) даврларини эса энг ёмон, оғир даврлар деб ёзишган.

Қўқон шаҳар аҳолиси хонликдаги сиёсий турғунликни таъминлашда катта роль ўйнаган. Пойтахт аҳолиси ҳар бир воқеага ўз муносабатларини билдиришган, ташқи душманга қарши курашда эса қаҳрамонлик ва жасорат кўрсатган, эксплуататорларга қарши порозилик ғалаёнлари кўтарган. Айрим ғалаёнлар очиқ қуролли қўзғолонга ҳам айланиб кетган. Тарих яна шундан гувоҳлик қиладики, 1841 йили Қўқон шаҳар аҳолиси Муҳаммад Алихон ва унинг атрофидагиларнинг ахлоқий бузуқлигига қарши қўзғолон кўтаради. Бундай воқеа ҳеч қаерда бўлмаган. Бу эса қўқонликларнинг ахлоқий покликларидан далолат беради. Шу йилнинг ўзида Муҳаммад Алихон ўз хонлик ваколатини бир кунга қўқонлик Қаландар мисгарга топширади. Бундай ҳодиса ҳам ҳеч қаерда бошқа такрорланмаган. Қўқонликларнинг сиёсий онги айниқса Пўлатхон қўзғолони (1873—1876 йй.) даврида намён бўлади. Қўқонликлар босқинчиларга қарши бўлган халқ озодлик курашида қурол билан фаол қатнашадилар, жасорат ва матонатлар кўрсатадилар, бошқаларга ўрнак бўладилар. Буларнинг ҳаммаси Қўқон тарихига олтин харфлар билан ёзилади.

Қўқон шаҳар аҳолисининг иқтисодий ҳаётига халқ хунарамандчилиги салмоқли ҳисса қўшган. Уларнинг маҳсулотлари турлича бўлиб, мазмунан бой ва сифатли эди. Хунарамандчилик деярли типик бўлишига қарамасдан, ҳар бир шаҳарнинг ўзига хос хусусиятлари бор эди. Айниқса Қўқон хунарамандларининг маҳсулотлари сифати билан бошқаларникидан ажралиб турарди. Масалан, гувоҳларнинг маълумотларига қараганда, Қўқонда ишлаб чиқилган газламалар ва металл буюмлар анча юқори турган. Қўқонда моҳир ва истеъдодли усталар кўп бўлган ва уларнинг маҳсулотлари Қўқон хонлигидагина эмас, балки чет элларда ҳам машҳур бўлган.

Қўқон шаҳрида савдо-сотик тармоғи шаҳарликлар ҳаётида муҳим ўрин олган эди ва у ички ва ташқи савдога бўлинган. Қўқон шаҳри хонликдагина эмас, балки бутун Ўрта Осиёда савдо маркази бўлиб ҳисобланган. Қўқон бозори энг яхши бозор эди. Қўқон шаҳрининг ўзига хос хусусиятларидан бири шу эдики, бу ерда деярли ҳамма нарса бошқа шаҳарларга нисбатан анча арзон эди. Қўқон савдосида оқиллик ва софдиллик устун турган. Бозорларда қаттиқ назорат ўрнатилган, алдаганлар, айниқса харидор ҳақида хиёнат қилган савдогарлар қаттиқ жазоланган. Шунинг учун Қўқон шаҳрида нарх-

наволар ҳам турғун бўлиб, савдогарлар жуда хушмуомалада бўларди. Масалан, уста бир ҳафталик соф даромадига битта семиз қўй сотиб олиши мумкин эди. Албатта уруш пайтларда, об-ҳавонинг ёмон келиши натижасида кам ҳосил олинса парх-наво ошиб кетган, аммо ҳаммаси ҳам метёридан ошмаган.

Ташқи савдо асосан Россия, Ҳиндистон, Хитой, Афғонистон, Туркия, Эрон, Бухоро ва Хива билан бўлган. Айрим вақтларда Қўқонга япониялик ва англиялик савдогарлар ҳам келган. Чет элга асосан ипак ва ип газламалари, пахта, қуритилган мева, чарм, қимматбаҳо тошлар олтин, кумуш, заргарлик буюмлари, кулолчилик ва бошқа маҳсулотлар чиқарилган. Чет элдан эса асосан металл буюмлар, идиш-тавоқлар, чинни маҳсулотлари, чай, тайёр газламалар, кийим, пойафзал ва бошқа нарсалар келтирилган.

Товарлар карвон билан олиб келинган. Савдо-сотиқ айниқса Бухоро, Хива, Қашғар ва Россия билан яхши ўрнатилган. Чегарада ёки махсус белгиланган шаҳарларда карвонлардан бож олинган.

Хон ҳукумати қўқонликлардан турли хил солиқлар олган, айрим вақтларда меҳнаткаш халқ учун оғир бўлиб хўжаликлари тушқунликка ҳам учраган. Бундан ташқари улар қўшлаб қурилиш ишларига ҳашар йўли билан жалб этилиб меҳнат ҳақи берилмас эди. Айниқса бундай ҳол Худоёрхоннинг учинчи марта тахтга ўтирган йиллари рўй беради. Оқибатда халқ қўзғолон кўтаради. Худоёрхон Қўқонни ташлаб Тошкентга қочишга мажбур бўлади. Аммо у хонлиkning хазинасини (тўрт арава олтин ва икки арава кумуш тангалар билан) ҳам олиб кетади, лекин улар унга насиб қилмайди.

Айрим маълумотларга қараганда, хонлик даврида Қўқон шаҳрида 40 та мадраса, 120 та мактаб ва 300 та мачит бўлган. Мактаблар қизлар учун алоҳида бўлган. Яна махсус ўқув юртлари ҳам, масалан, кўзи ожизлар учун қорихоналар бўлган. Қўқон шаҳрида ўша даврга нисбатан аҳоли ўртасида саводхонлик билади эди. Қўқон мактаб ва мадрасалари Ўрта Осиёда машҳур бўлган.

Қўқон шаҳри вафақат пойтахт, балки адабиёт маркази бўлиб ҳам ҳисобланган. Бу шаҳарга хонлиkning турли бурчакларидан истеъдодга эга бўлган шоир ва ёзувчилар, хаттоту тарихчилар ва бошқалар келиб истиқомат қиларди ва ижодий ишлар билан машғул бўларди. Қўқон шаҳрида шоирлар асосан икки гуруҳга бўлинган бўлиб, бири ҳукмдорларни мактаб кўкка кўтаришган,

иккинчилари эса халқ учун қайғуруб ифвогар, тўхматчи, бахил ва шу кабиларни танқид остига олиб меҳнаткаш халқнинг оғир турмушини тасвирлар эди. Иккала гуруҳда ҳам моҳир шоир ва шоиралар кўп бўлган.

Қўқон шаҳри, айниқса ўзининг шоиралари билан машҳурдир. Ҳали бирорта шаҳарда шунчалик кўп истеъдодли шоиралар борлигини тарих билмайдди. Шунинг учун ҳам тарихда Қўқон адабиёт муҳити билан машҳурдир.

Тадқиқотлар шуни исботламоқдаки, XIX асрда Қўқон шаҳрида тарихшунослик ҳам анча ривожлана бошлаган. Аввалги даврларда араб ва форс тилларида ёзилган тарихий асарлар таржима қилинади ва булардан ташқари янги асарлар ҳам яратилади. Бунда ҳам ўзига хос хусусият бор эди. Тарихий асарлар ҳаттоки шеърӣ усулда ҳам ёзилади. Айримлари эса ўз асарлари матнида шеърлар ҳам келтиришган, уларнинг кўпи муаллифларнинг қаламларига мансубдир. Демак, тарихчилар шоирлик ҳам қилишган. Кўп тарихчилар асли қўқонлик бўлган, аммо айрим тарихчилар бошқа шаҳарларда туғилган бўлсалар-да, Қўқонга келиб қолишган ва Қўқон хонлиги тарихига оид асарлар ёзган.

Қўқон халқининг маданиятини оширишда XIX аср прогрессив ва истеъдодли актёрлари муҳим ўрин эгаллаганлар. Улар ўзларининг сахна чиқишлари билан оммага эстетик завқ бағишлабгина қолмай, ҳаётдаги икки-чикирларни ҳам фош этардилар, очкўз бой феодалларни танқид остига олардилар. Ўзига хос хусусиятларидан бири шу эдики, актёрларнинг кўпи яна мусиқачи бастакор ҳам бўлганлар. Қўқонлик айрим актёрлар бутун Ўрта Осиё ва Шарқ мамлакатларида ҳам машҳур бўлган. Айниқса Қўқон аскиячилари, қизиқчи-масхарабозлари ва дорбозлари машҳур эди.

Қўқон шаҳрининг биринчи фотографи Бердиқул исмли йигит бўлганлиги 1872 йилдан маълумдир. Уни рус фотографи Г. Кривцов Худоёрхоннинг илтимосига биноан ўргатган.

Қўқон шаҳрида бошқа Ўрта Осиё шаҳарлари каби ўзининг моҳир хаттотлар мактаби яратилган эди. Хаттотлар минглаб китобларни кўчирадилар, нақшлар билан безайдилар, халқнинг саводхонлигини оширишга, маданиятни кенг тарқатишга салмоқли ҳисса қўшадилар. Хусниҳат билан кўчирган қўлёзма китоблари дунё кутубхоналарида сақланмоқда. Дарҳақиқат, қўқонликлар

ўзларининг истеъдодли хаттот ва рассомлари билан ҳам мағрурлансалар арийди.

Ўқон ўзининг меъморий ёдгорликлари билан ҳам машҳур бўлган. Масалан, XVIII—XIX асрларда қурилган ҳашаматли Худоёрхон Ўрдаси, Мадалихон, Жомий, Нобўтабек, Олий, Камол Қози ва бошқа кўплаб мадраса ва мечитлар биноларини намуна қилиб айтса бўлади. Улар фақат Самарқанд ва айрим Хива меъморий ёдгорликларидан орқада бўлса ҳам, қолганларидан устун туради. Аммо XIX асрда қурилган мадраса ва мечитларни оладиган бўлсак Ўқон анча юқори туради.

Рус сайёҳлари, элчилари ва савдогарлари ўз хотираларида чиройли, салобатли ва катта боғи бор уй ҳовлиларни мақташади, уларнинг ичи нақшлар билан безатилганлигини, уларнинг Ўрта Осиёда энг гўзал ва чиройли эканлигини таъкидлаганлар.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Ўқон шаҳри ўтган асрларда ҳам машҳур бўлган ва кўқонликлар ўз шаҳар тарихидан мағрурланиб шу кунги Ўқон шаҳри ривожига ўз ҳиссаларини қўшиб, келажак авлод ҳам бугунги кунимиздан мағрурланишига арзигудек ишларга чорлаб юришса бўлаверади. Эрталик кун бугун яратилади.

Сўзбоши	6
«Қўқон» топонимининг келб чикиши (этимологияси) ҳақида	6
Қўқоннинг қисқача сиёсий тарихи	20
Қўқонликларнинг озодлик ва истиқлол учун кураши	45
Қаландар қўзғолони	45
1841 йилги Қўқон қўзғолони	47
1842 йилги Қўқон халқ қўзғолони	48
Қипчоқларнинг 1853 йилги ҳаракати	54
1854 йил қўзғолони	61
Рустамхон ва Мирза Мунаввар қўзғолони	62
Қўқонликларнинг Пўлатхон қўзғолонида иштирок этиши (1873—1876 йиллар)	64
Халқ ҳаракатининг бошланиши	64
Қўзғолончиларнинг ўтроқ аҳоли томонидан қўллаб-қувватланиши	67
Оммавий халқ қўзғолонлари	70
Халқ озодлик ҳаракатининг бошланиши	85
Умумхалқ озодлик ҳаракати	89
Халқ ҳаракатининг мағлубиятга учраши	93
Қўқон ҳунармандчилиги	100
Қўқон савдоси	110
Қўқонда солиқ ва мажбуриятлар	125
Қўқонда халқ таълими	144
Қўқон адабий муҳити	149
Қўқонлик шоиралар	163
Қўқонлик тарихчилар	173
Қўқон санъати	184
Қўқонлик актёрлар	184
Қўқонлик биринчи фотограф	189
Қўқонлик хаттотлар	190
Қўқон меъморчилиги	204
Қўқон мадрасалари	218
Қўқон шахривинг мачит ва даҳмалари	224
Қўқон бозорлари, кўприклари, уй ва бошқа қурилмалари.	230
Сўнгги сўз	239

ҲАЙДАРБЕК НАЗИРБЕКОВИЧ БОБОБЕКОВ

ҚЎҚОН ТАРИХИ

ТОШКЕНТ «ФАН» 1996

Рассом З. Фахриддинов

Техник муҳаррир Қ. Мадидров

Мусаффиҳа Н. Бобобекова

ИБ № 6688

Теринга берилди 15.10.95. Босишга рухсат этилди 10.02.96. Формати 84×108¹/₃₂. Тип қоғози. Кегли 10 шпонсиз. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. т. 13,75. Набр б. 14, 50. Тиражи 10000. Буюртма 218. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг «Фан» нашриёти: 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.